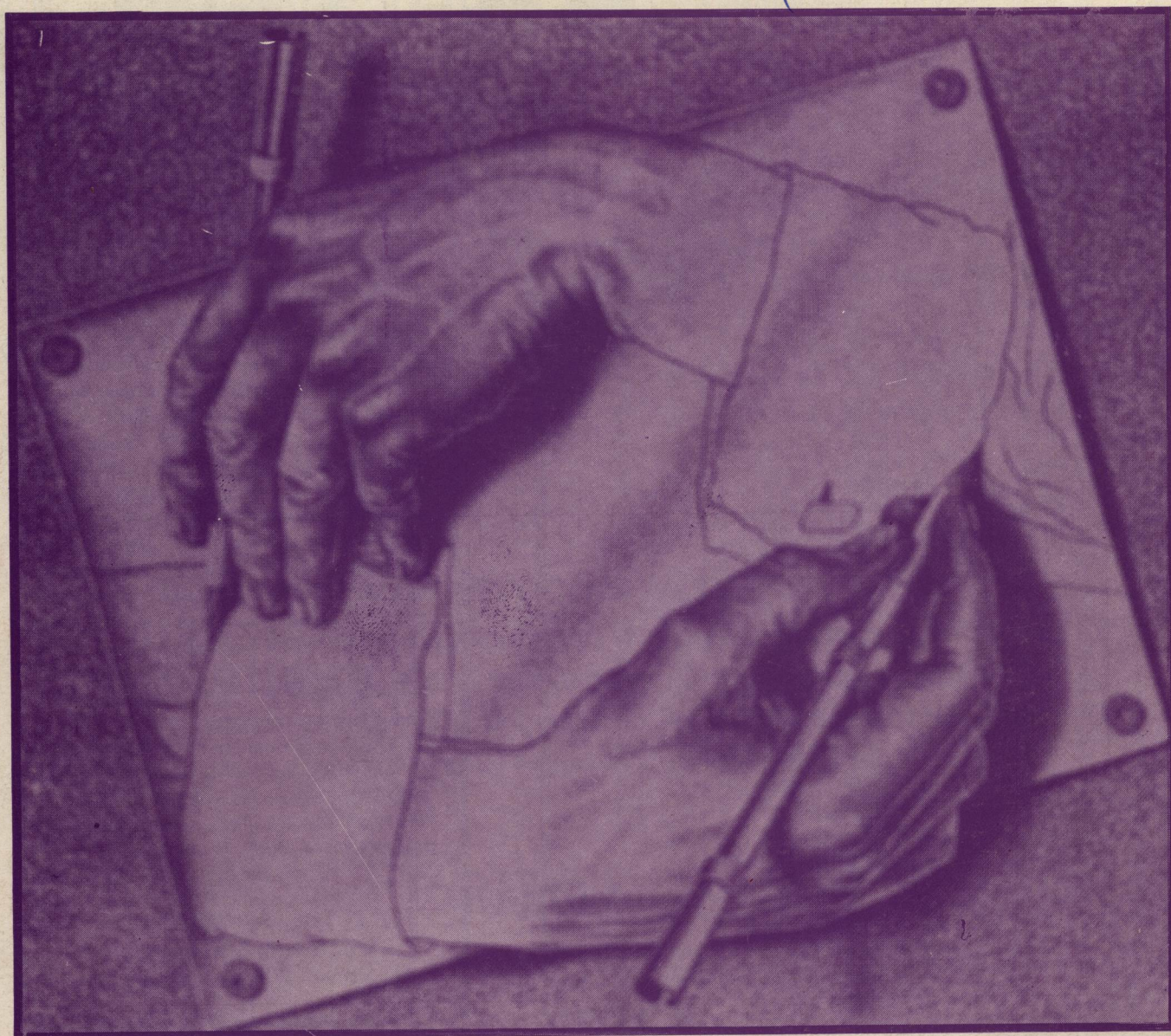

Ο

Μηνιαία Έπιθεώρηση
τεύχος 97, Μάρτιος 1989
τιμή τεύχους 250 δραχ.

ΠΟΛΙΤΗΣ

4

Οικολογία και μαρξισμός

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΔΕΥΤΕΡΑ 28 ΜΑΡΤΙΟΥ 1989

τεύχος 97, Μάρτιος 1989

τιμή τεύχ. 250 δρχ.

Κέκροπος 2, 105-58 ΑΘΗΝΑ

τηλ. 323 9645, 322 8791

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλής, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρράς, Διονύσης Καψάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κινητή, Παύλος Κρέμος, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταύρος Λιβαδάς, Γρηγόρης Μανιαδάκης, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Άριστειδης Μπαλιτάς, Παντελής Σπ. Μπουκάλας, Γιώργος Μπράμος, Άνδρέας Πανταζόπουλος, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Γιώργος Πάσχος, Νίκος Πολίτης, Ελένη Πορτάλιου, Χρύσα Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη.

Έκδοτης, Άγγελος Έλεφάντης, Κέκροπος 2, Άθήνα 105 58, τηλ. 32.28.791.

Διαχείριση: Σπύρος Δελέγκας.
Έκτύπωση-Βιβλιοδεσία, «ΝΕΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ» Μπουμπουλίνας 16 Μεταμόρφωση, τηλ. 27.94.550 και 36.23.877.

Μιά δίμηνη δυσκολία κόστισε μιά δίμηνη καθυστέρηση στον ΠΟΛΙΤΗ. Οι δυσκολίες δέν πέρασαν. Ωστόσο στο έξής θά είμαστε συνεπέστεροι. Ο ΠΟΛΙΤΗΣ θά συνεχίσει όσο βαστούν τά κότσια μας. Ως τώρα φίλοι άναγνώστες έσείς μῆς κρατήσατε. Σε σῆς βασιζόμεστε και γιά τό μέλλον.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΘΕ ΜΗΝΑ, Μέσα σ' ένα ρευστό σκηνικό	7
Άγγελου Έλεφάντη, 'Η νέκτρα πού κουβαλάμε μέσα μας	8
Γιώργου Καρρά, 'Ανάμεσα σέ δύο ήττες	11
Βασίλη Ζουναλή, «'Η πολιτική παιδεία του λαού»	13

Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου, ΠΑΣΟΚ: ό άπολογισμός μῆς όκταετίας	16
Μιχάλη Χλέτσου, Μισθωτή έργασια και ανάπτυξη	20
Βησσαρ. Γκίνια, Ούγγαρία 1989	25

Georges Labica, «'Υποτιμήσαμε τήν άστική ιδεολογία»	30
Κοσταντίνο Πρέβε, 'Από τόν εϋρωκομμουνισμό στην εϋρωαριστερά	38
Κώστα Σταμάτη, Δικαιοπολιτικός προβληματισμός του Κάντ	38

ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΜΑΡΕΙΣΜΟΣ

Ludwig Trepl, Γιά ένα κίνημα χειραφέτησης	43
Werner Hülsberg, Οι «πράσινοι» στή Δυτ. Γερμανία	57
Βασίλη Ζουναλή, Οι δυσκολίες μῆς συνάντησης	62
Άγγελου Έλεφάντη, Οικολογία και άριστερά	68

Νέτα Άποστολίδου, 'Ο Παλαμάς και τό «Ταξίδι» του Ψυχάρη	76
Άνδρέα Πανταζόπουλου, «ΠΑΣΟΚ: Δομή, έσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση έξουσίας του Μιχ. Σπουρδαλάκη	80

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: Έτήσια (12 τεύχη) 2.500 δρχ.
έξάμηνη (6 τεύχη) 1.300 δρχ.
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εϋρώπη έτήσια 3.000 δρχ.
Άλλες χῶρες, έτήσια 3.300, έξάμηνη 1.800

ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ: Έτήσια 1.500, έξάμηνη 800

Ίδιοκτησία: Σπ. Δελέγκας και Σία Ο.Ε. Έκδοτης Άγγελος Έλεφάντης,
Κέκροπος 2, 105 58 Άθήνα τηλ. 32.28.791. Έκτύπωση «ΝΕΟΣ ΠΑΡΝΑΣ-
ΣΟΣ» Μπουμπουλίνας 16, Μεταμόρφωση, τηλ. 27.94.550

Μέσα σ' ένα ρευστό σκηνικό...

Μέσα σ' ένα ρευστό σκηνικό όπου άλλοι σχεδόν διαλύονται και άλλοι συνασπίζονται, άλλοι αυτοανααιρούνται και άλλοι αναιρούν αλλήλους και, πάντως, όλοι προσβλέπουν σέ θαυματουργικές ανακατατάξεις μετά τις έκλογές, λόγος δηλαδή για τόν όποιον κανείς δέν δεσμεύεται σέ τίποτε·

σέ ένα σκηνικό πού βάζει τά καλά του νά υποδεχθῆ τήν ανά τετραετία έορταζόμενη μέρα τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, δηλαδή τή μέρα τῶν κομμάτων — τήν κατ' έξοχήν μέρα τους γιατί όλες οί άλλες κι αὐτές δικές τους εἶναι σέ ένα σκηνικό όπου κυριαρχεῖ ἡ λέξη ποσοστό, τό ἄθροισμα κεφαλιῶν δηλαδή, βασικότατο ὄπλο αὔριο στή διεκδίκηση ἐπίκαιρων θέσεων στίς κυβερνήσεις καί τίς ἐκπροσωπήσεις, τίς διακομματικές καί τούς ἀγιασμούς, τίς ἐξεταστικές καί τίς παρελάσεις, στίς ποικίλες ἐξουσίες καί τά «ἀνοιχτά χαρτιά»·

σέ ένα σκηνικό πού ὑποδέχεται τήν ιδιοτέλεια τῶν κομμάτων καί ὑπερασπιζόμενο τήν κομματική πολυφωνία ἐπιβάλλει τήν ἀφωνία τῶν ὑπολοίπων·

σέ ένα σκηνικό πού φάχνει γιά λέξεις ὅπως «κοινωνία τῶν πολιτῶν» γιά νά ἀποκαλέσει ἔτσι ἐκεῖνους πού τούς βλέπει ὡς ψηφοφόρους·

σέ ένα σκηνικό όπου καταγγέλλονται τά σκάνδαλα καί ὅλοι ἀναζητοῦν τίς αἰτίες τους, κανείς ὅμως δέν σκέφτεται τό σκάνδαλο τῆς δικῆς του συμμετοχῆς στίς αἰτίες καί τίς αἰτίες τοῦ σκανδάλου τῆς δικῆς του συμμετοχῆς·

σέ ένα σκηνικό όπου ἡ ἀριστερά καταφέρνει καί προοδεύει ἐνῶ οἱ ἀριστεροί χειμάζονται καί ἀποροῦν·

σέ αὐτό τό σκηνικό, ἐμεῖς οὔτε ἀνακατατασσόμαστε οὔτε συναινοῦμε, οὔτε συνασπιζόμαστε: παραμένουμε κομμουνιστές τῆς ἀνανέωσης, μαζί μέ ὅσους ἔχουν ἀπομείνει. "Ὅχι σκέτο κομμουνιστές γιατί ἔτσι δυστυχῶς ὀνόμασαν τούς ἑαυτούς τους καί ὅσοι μέχρι προχθές θεοποιῶσαν δεσμοφύλακες καί σήμερα προσκυνοῦν ἀκόμη στρατοκράτες, ὅσοι στό ὄνομα τῆς ἐπανάστασης καλλιέργησαν τόν ρεφορμισμό καί στό ὄνομα τοῦ διεθνισμού ὑμνησαν τήν ἀντεπανάσταση, ὅσοι πέρασαν τήν πολιτική γιά χρησιμοθηρία καί ἔκαναν τήν χρησιμοθηρία ἰδεολογία.

Καί ὄχι σκέτο βέβαια «ἀριστεροί τῆς ἀνανέωσης», γιά λόγους πολλούς καί αἰχμηρούς, ἀλλά καί γιατί τῆς «ἀνανέωσης» λέγονται καί ὅσοι ἀπλῶς τή σοσιαλδημοκρατία θέλησαν νά ἀνανεώσουν, ὅσοι ἔφαχναν γιά «ρεύματα» καί τούς παίρνει τό ποτάμι, ὅσοι ἀπό τήν αὐτοδιαχείριση περνᾶνε τρέχοντας στή συνδιαχείριση.

Κομμουνιστές τῆς ἀνανέωσης λοιπόν γιατί κάτι τέτοιες λέξεις δέν εἶναι διαπραγματεύσιμες γιά μάς, γιατί διαπραγματεύσιμα δέν εἶναι καί τά πράγματα. Καί μέ τήν ψῆφο μας, μέσα στό σκηνικό τῆς ρευστότητας, τῆς ἀκροβασίας, τῆς διγλωσσίας καί τῆς προσαρμογῆς. Καί μέ τήν ψῆφο μας — τό μικρότερο, ἴσως, ἀπό τά ὄπλα πού διαθέτουμε γιά νά ἀντισταθοῦμε στήν ἀστική πολιτική.

...όχι νηκτο όπουσε ενέ 'ο κοσέΜ

Έναντια στη νέκρα πού κουβαλάμε μέσα μας

Πολλοί, λοιπόν, άριστεροί της ανανέωσης, με μίαν αίσθηση λύτρωσης αλλά και εϋφορίας, δηλώνουν και διαδηλώνουν την προσχώρησή τους στο Συνασπισμό της Άριστερας και της Προόδου. Έπιτέλους, όλες εκείνες οι στείρες άντεγκλήσεις οι εμφύλιοι σπαραγμοί συναγωνιστών πού χρόνια είχαν βρεθεί στα ίδια χαρακώματα, οι έχθρες μιās όλόκληρης εικοσαετίας, εκείνες οι διακρίσεις σε «άναθεωρητές» και «δογματικούς» ξεπεράστηκαν μπροστά στον κοινό έχθρο: τή σήψη του δημόσιου βίου, τή σήψη πού έφερε στον τόπο τό ΠΑΣΟΚ. Ξεπεράστηκε ακόμη και ή επί σειρά έτών, κρίσιμων γιά τήν άριστερά έτών (τό 1981, τό 1985), θερμή συνηγορία πολλών υπέρ εκείνου ακριβώς του ΠΑΣΟΚ πού προετοίμαζε τή σημερινή σήψη, κι έτσι οι εξαγνισμένοι της τελευταίας στιγμής, σύμβουλοι, ύπουργοί, δήμαρχοι και κοινοτάρχεις πύκνωσαν τίς γραμμές της προόδου: της δικής τους προόδου, άλλη μιά φορά.

Ένας θεσμός πλησιάζει στο τέλος του όταν χάνει τήν αίσθηση του σκοπού του. Η άριστερά δέν είχε σκοπό τήν πρόοδο, έτσι γενικά. Ο καθένας μπορεί νά σκεφτεί ό,τι νομίζει γιά τήν πρόοδο καθώς όλοι μαζί μπαίνουμε στην πομπή της εξέλιξης πίσω από τίς σημαίες της Εικόνας, του Χρήματος, της Πληροφόρησης, της Τεχνολογίας, της Κατανάλωσης, της Ταχύτητας, του Ύπολογισμού, του Κέρδους. Πρόδος όλα ταύτα. Ποίος μπορεί νά τ' άρνηθεί; Και ποίος μπορεί νά δεχθεί ότι ή Άριστερά σκοπό έχει τήν πρόοδο πού τά πράγματα αποφασίζουν γιά μās;

Δέν θέλουμε νά παίξουμε τον τρελό του χωριού. Άλλωστε κανείς δέν μās λογαριάζει στα παιχνίδια πού παίζονται, και είναι καλό αυτό γιά μās. Όστόσο, όχι από μνησικακία ή από κάποια έμμομη σε ιδέες γιά τήν έξυγίανση του παρελθόντος, αν σήμερα ό κόσμος κουφάινεται και βουβαίνεται με τό άκατανόμαστο φιάσκο μιās έξουσίας πού αυτοχρήσθηκε λαοσωτήρια, είμαστε ύποχρεωμένοι νά λογαριάσουμε ότι ή άριστερά και οι άριστεροί πού «συνασπίζονται» κάτω από τή σημαία της προόδου κανένα δικαίωμα δέν έχουν νά αυτοπροβάλλονται ως σημαιοφόροι της κάθαρσης. Δέν έχουν καν τό άπλοϊκό έλαφρυντικό ότι αυτοί «δέν ήξεραν», ότι παραπλανήθηκαν. Τί τάχα δέν ήξεραν; Δέν ήξεραν οι θεματοφύλακες της μαρξόφωνης όρθοδοξίας και της εύελικτης ανανέωσης ότι εκείνη ή περιβόητη Διακήρυξη της 3ης Σεπτέμβρη έφραζε τους δρόμους πού θά μπορούσαν νά οδηγήσουν έναν κόσμο λαϊκό προς τό σοσιαλισμό; Δέν ήξεραν ότι τά φληναφήματα του ΠΑΣΟΚ και των άρειμάνιων ήγητόρων του έτρεφαν τον αύριανισμό και τον λαϊκισμό; Δέν ήξεραν ότι ή «δεξιά πολιτική» της λιτότητας είχε προοίμιό της τήν πολιτική των ύποσχέσεων άπλοχεριάς; Δέν ήξεραν ότι ό Άρχηγός κουβαλά μαζί του τον Άρχηγό - Πρωθυπουργό, και τούτος τήν καμαρίλα της συνοδείας του; Κι όμως τά ύποδέχθηκαν, αυτά τά σχέδια και τους κατασκευαστές τους, σαν μιά έκδοχή του λαϊκού κινήματος με τήν όποία μύριες φορές συνδιαλέχθηκαν, συμάχησαν, συνεργάστηκαν και τά χαιρέτησαν σαν νίκη κατά της δεξιάς όταν άνέβαιναν με περισσή αλαζονεία τά σκαλοπάτια της έξουσίας. Ταίριαζε αυτή ή σοσιαθολούρα στους ιδεολόγους της σήμερα συνασπιζόμενης άριστερας, αυτής όπου πριν λίγους μήνες ακόμη πετροβολούσε ό ένας τον άλλον σαν άναθεω-

Δια γυμνού σφάλλασο

ρητή και σάν δογματικό. Ταίριαζε γιατί έτσι βάθαινε και πλάταινε τό μέτωπο τών δημοκρατικῶν δυνάμεων. Χίλιες παροιμίες νά θυμηθεῖ ὁ Χ. Φλωράκης δέν θά μπορέσει ν' ἀρνηθεῖ ὅτι ἐπί δέκα τουλάχιστον χρόνια, *πολιτικά*, συμμαχοῦσε μέ τό ΠΑΣΟΚ, ὅτι ἡ πολιτική τοῦ ΚΚΕ ἐμπεριείχε τό ΠΑΣΟΚ. Ὅσο κι ἂν ἰδρώνει ὁ Λ. Κύρκος σήμερα καταγγέλλοντας τή σήψη ποτέ δέν θά μπορέσει νά σβύσει ἀπ' τά ἀφτιά τῶν ἀκροατῶν του ἐκεῖνα τά «σύντροφε Ἀνδρέα» καί τίς ἀδελφικές του νοουθεσίες νά συνεισθεῖ ὅταν ἐδῶ ἢ ἐκεῖ τό «κίνημα» κάπου τό παρατράβαγε μέ τήν «αὐτόκεντρη ἀνάπτυξη», τή «μεσογειακή κοινή ἀγορά», τό «ΕΟΚ καί ΝΑΤΟ τό ἴδιο συνδικάτο», τούς «Ἀραβες ἀδελφούς».

Σήμερα πίσω ἀπό κάθε ὑπουργό ὑπάρχει ἓνας Τόμπρας, πίσω ἀπό κάθε Τόμπρα ὑπάρχουν πλῆθος σύμβουλοι, κλαδικάριοι, ἰδεολόγοι, τεχνικοί καί στελέχη πίσω ἀπό σύμβουλους, κλαδικάριους, ἰδεολόγους, τεχνικούς καί στελέχη ὑπάρχουν οἱ ἰδέες τοῦ πασοκισμοῦ, πίσω ἀπ' τίς ἰδέες τοῦ πασοκισμοῦ πού ἐθρεψαν τίς πρακτικές τῆς ἀνομίας ὑπάρχει τό σκάνδαλο τοῦ ΠΑΣΟΚ. Πίσω ἀπ' τό σκάνδαλο τοῦ ΠΑΣΟΚ ὑπάρχει τό σκάνδαλο μιᾶς ἀριστερᾶς πού δέν σκανδαλίστηκε ὅταν ἄκουσε τόν Παπανδρέου νά ὑπόσχεται ὅτι θά πατάξει τήν «αἰσχροκέρδεια γενικῶς» παρακάμπτοντας μέ ἐπιμέλεια τήν ἐκμετάλλευση εἰδικῶς. Εἰδικῶς ἡ ἐκμετάλλευση δέν σκανδάλιζε αὐτήν τήν ἀριστερά πού μοχθοῦσε γιά τήν πρόοδο γενικῶς χάνοντας ἐτσι τήν αἴσθηση τοῦ σκοποῦ της. Ὅχι δέν ἐκλεψαν οἱ ἀριστεροί. Αὐτό εἶναι σίγουρο. Ἔχει τά χέρια καθαρὰ ἢ ἀριστερά. Γι' αὐτό σήμερα μπορεῖ νά μιλά γιά κάθαρση, ἄσπιλη καί ἠθική αὐτή. Ἀλλά ἡ ἠθική στήν πολιτική εἶναι πάνω ἀπ' ὅλα ἡ συνέπεια στίς ὑποσχέσεις. Ἐκεῖνοι πού ὑποσχέθηκαν τήν ἀνανέωση τοῦ κομμουνισμοῦ στόν τόπο μας ἐγκαταλείποντας καί κομμουνισμό καί τήν ἀνανέωσή του, ἐκεῖνοι πού ὑποσχέθηκαν δημοκρατία στόν τόπο μετερχόμενοι ὅλα τά ἀντιδημοκρατικά μέσα γιά τό δικό τους κόσμο, ἐκεῖνοι πού ὑποσχέθηκαν τό σοσιαλισμό κι ἀλλοιοθωρίζουν μέ τόν δημοκρατικό ἐκσυγχρονισμό, ἐκεῖνοι πού συμμάχησαν ἐπί δέκα χρόνια μέ τόν πασοκισμό, ἐκεῖνοι πού δέν μιλοῦν πιά γιά τό σοσιαλισμό, ναι, ἔχουν τά χέρια καθαρὰ, ἀλλά ἄς μήν κόπτονται γιά τήν ἠθική τῆς πολιτικῆς. Στούς ἀγῶνες ὅπου παίζεται ἡ ζωὴ καί ἡ ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων δέν ἀφήνει κανεῖς τήν κοινὴ γνώμη ν' ἀποφασίζει στή θέση του οὔτε τήν ἀργόσυρτη ἐξέλιξη τῆς ἱστορίας. Ἄν κάποια στιγμή ὁ κληρὸς ἔλαχε στό ΠΑΣΟΚ καί τόν ἀρχηγό του οἱ ἀριστεροὶ δέ βρέθηκαν ἀπ' τήν ἄβολη μεριά τῆς ἱστορίας, τὴ δύσκολη σκοπιὰ τῆς ἱστορίας. Δέν βόλευε ἡ στάση αὐτή. Οἱ σήμερον συνασπιζόμενοι ἀριστεροὶ εἶχαν προσυπογράψει κι αὐτοὶ τό συμβόλαιο μέ τό λαό ὡς ἠθικά ἀνεπίληπτοι τριτεγγυετές του συναινώντας σέ μιάν ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος πού ἀκριβῶς ἔδινε τὴ δυνατότητα στοὺς ὑπόλογους νά εἶναι καί κριτές τοῦ ἑαυτοῦ τους. Πράγματι: τοῦτο τό συμβόλαιο δέν τό παραβίασαν οἱ συνασπιζόμενοι ἀριστεροὶ προχθὲς ἀκόμη στή Βουλὴ. Δέν ψήφισαν τήν πρόταση μομφῆς. Δέν θέλησαν νά ἀποδοκιμάσουν *πολιτικά* τήν ἐξουσία, νά πρωταγωνιστήσουν πολιτικά στό γκρέμισμα αὐτῆς τῆς ἐξουσίας. Ἦταν κάπως καί δική τους.

Ἦταν κάπως καί δική τους ἡ ἐξουσία αὐτή, γι' αὐτό τώρα συνασπιζόμενοι μποροῦν νά ἐλπίζουν σέ ὑψηλότερα τοκομερίδια μιὰ καί ἡ αὐτοδυναμία γιά τό ΠΑΣΟΚ ἀνῆκε στήν ἱστορία, ὅπως κι ἐκεῖνος ὁ κληρὸς πού τοῦ ἔλαχε. Ὑπερβολή, θά ποῦν οἱ συνετοί, ὅλα αὐτά. Ἀκριβῶς. Γιά νά φανοῦν τὰ πράγματα στίς ἀκραίες συνέπειές τους, ἐκεῖ πού δέν θά

Δια χειρῶν ἀφ' ἑαυτοῦ

θολώνουν οἱ φωτοσκιάσεις τῆς καθημερινότητας, ἐκεῖ πού καμιά κάθαρση δέν μπορεῖ νά ἐξαγνίσει, νά ἐξωραΐσει, νά ἀποκαταστήσει. Ἐκεῖ ἀκριβῶς πού φαίνεται μέ ἐνάργεια τό δράμα, ἐκεῖ πού τό πάθος γιά τήν ἀλλαγὴ τοῦ κόσμου ἀντικαθίσταται ἀπ' τόν πόθο τῆς συμμετοχῆς στήν ἐξουσία. Συμμετοχῆς στήν ἐξουσία χωρίς πάθος γιά τόν κόσμο, ἀλλά χωρίς τόν κόσμο πού ζεῖ τό δράμα καί τό τέλμα.

Κοιτάζοντας τοῦτο τό τέλμα κατάματα, τό τέλμα μιᾶς κοινωνίας πού βυθίζεται στή ρητορεία, τὰ μεγάλα λόγια καί τήν ἐπίπλαστη εὐμάρεια θά ἀνακαλύψουμε τή νέκρα πού ὑπάρχει μέσα μας. Δέ λέω μέσα «τους», γιατί καί μεῖς οἱ μὴ συνασπιζόμενοι καί οἱ ἄλλοι στό ἴδιο ταψί χορεύουμε γιά τό ἴδιο χαζοχαρούμενο πανηγύρι ἐτοιμαζόμεστε πού ὀνομάζεται γιορτὴ τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, πού εἶναι τόσο λαϊκό καί τόσο πανηγύρι ὥστε ἀπό τώρα νά προκρίνει γενικό της τελετάρχη τόν Μητσοτάκη γιά νά γιορτασθεῖ ἡ νίκη τῆς ἀστικῆς κυριαρχίας. Ἡ ἐπιστροφή τῶν Βερσαγιέζων δέν γίνεται ἐπειδὴ οἱ ἀριστεροὶ ἠττήθηκαν στά χαρακτηριστικά της δικῆς τους ὑπόθεσης. Τό πράγμα ἔτσι θά ἦταν κατανοητό καί φυσικό γιατί κάθε ἀγώνας ἔχει πάντα νικητές καί νικημένους. Τό ὄχυρό τῆς ἀριστερᾶς πέφτει χωρίς νά δώσουμε κἀν μάχη. Ἡ δεξιά θριαμβεύει γιατί ἐμεῖς οἱ ἴδιοι δέν τῆς ἀντισταθήκαμε ἐκεῖ πού πραγματικά ἡ δεξιά βρῖσκει τή δύναμή της: στήν ἀστική ἰδεολογία, σέ αὐτήν τήν ἴδια νέκρα πού καβαλαῖμε μέσα μας.

Ἔτσι δέν εἶναι σύντροφοι συνασπιζόμενοι καί μὴ; Ἡ νέα «κουλτούρα» τῆς ἀριστερᾶς, πολυφωνική, πολυπολιτισμική, ἐκσυγχρονισμένη, κάπου ξέχασε μέσ' στήν τόση πολυφωνία τήν κύρια φωνή της: τήν κομμουνιστική. Ἄν δέ τό ἄλας μωρανθῆ ἔν τίνι ἀλισθήσεται;

Ὅσοι ἀναρωτιοῦνται τί περιμένουν τάχα ἐτοῦτοι οἱ μοναχικοί, οἱ κομμουνιστές τῆς ἀνανέωσης, γιατί δέν συναινοῦν στήν ἀριστερή καί συνασπισμένη πανστρατιά, ἄς ξέρουν τοῦτο κι ἄς μὴν τό συμμαρίζονται: γιά νά μὴ καλυφθεῖ τελείως μέ παχιά στρώση ἀριστερόφωνης ἀδολεσχίας τό ζωντανό σῶμα πού εἶναι ἀκόμη ἱκανό νά αἰσθάνεται τύψεις. Δέν ἔπαψαν νά ὑπάρχουν προβλήματα, ἀνάγκες κι ἀνθρώποι πού ἀγωνίζονται γιά τή ζωὴ τους. Δέν θέλουμε νά βλασφημίσουμε τό μέλλον.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Ἀνάμεσα σέ δύο ἤττες...

Οἱ κομμουνιστές τῆς ἀνανέωσης, ὅσοι ἔχουν ἀπομείνει μετά τίς ἀποηλωτικές ἐπιχειρήσεις τῶν τελευταίων ἐτῶν, οὔτε χαίρονται οὔτε πανηγυρίζουν γιά τήν προϊούσα πολιτική-ἰδεολογική κατάντια τοῦ ΚΚΕ στίς μέρες μας. Καί εἶμαι βέβαιος ὅτι δέν ἐκφράζω ἀπλῶς τήν προσωπική

Δια χειμνόν αφελούς

θολώνουν οι φωτοσκιάσεις της καθημερινότητας, εκεί που καμιά κάθαρση δέν μπορεί νά εξαγνίσει, νά εξωραΐσει, νά αποκαταστήσει. Έκει ακριβώς που φαίνεται μέ ένάργεια τό δράμα, εκεί που τό πάθος γιά τήν αλλαγή του κόσμου αντικαθίσταται απ' τόν πόθο της συμμετοχής στην έξουσία. Συμμετοχής στην έξουσία χωρίς πάθος γιά τόν κόσμο, αλλά χωρίς τόν κόσμο που ζει τό δράμα καί τό τέλμα.

Κοιτάζοντας τουτό τό τέλμα κατάματα, τό τέλμα μιās κοινωνίας που βυθίζεται στη ρητορεία, τά μεγάλα λόγια καί τήν επίπλαστη εὐμάρεια θά ανακαλύψουμε τή νέκρα που ὑπάρχει μέσα μας. Δέ λέω μέσα «τους», γιατί καί μεϊς οί μή συνασπιζόμενοι καί οί άλλοι στοῦ ἴδιου ταψί χορεύουμε γιά τό ἴδιο χαζοχαρούμενο πανηγύρι ἐτοιμαζόμεστε που ὀνομάζεται γιορτή της λαϊκής κυριαρχίας, που εἶναι τόσο λαϊκό καί τόσο πανηγύρι ὥστε ἀπό τώρα νά προκρίνει γενικό της τελετάρχη τόν Μητσοτάκη γιά νά γιορτασθεῖ ἡ νίκη της ἀστικής κυριαρχίας. Ἡ ἐπιστροφή τῶν Βερσαγιέζων δέν γίνεται ἐπειδή οί ἀριστεροί ἠττήθηκαν στά χαρακτηριστικά της δικῆς τους ὑπόθεσης. Τό πράγμα ἐτσι θά ἦταν κατανοητό καί φυσικό γιατί κάθε ἀγῶνας ἔχει πάντα νικητές καί νικημένους. Τό ὄχυρό της ἀριστερᾶς πέφτει χωρίς νά δώσουμε καν μάχη. Ἡ δεξιά θριαμβεύει γιατί ἐμεῖς οί ἴδιοι δέν της ἀντισταθήκαμε ἐκεῖ που πραγματικά ἡ δεξιά βρίσκει τή δύναμή της: στην ἀστική ἰδεολογία, σέ αὐτήν τήν ἴδια νέκρα που καβαλαῖμε μέσα μας.

Ἐτσι δέν εἶναι σύντροφοι συνασπιζόμενοι καί μή; Ἡ νέα «κουλτούρα» της ἀριστερᾶς, πολυφωνική, πολυπολιτισμική, ἐκσυγχρονισμένη, κάπου ξέχασε μέσ' στην τόση πολυφωνία τήν κύρια φωνή της: τήν κομμουνιστική. Ἄν δέ τό ἄλας μωρανθῆ ἔν τίνι ἀλισθήσεται;

Ἄσοι ἀναρωτιοῦνται τί περιμένουν τάχα ἐτοῦτοι οί μοναχικοί, οί κομμουνιστές της ἀνανέωσης, γιατί δέν συναινοῦν στην ἀριστερή καί συνασπισμένη πανστρατιά, ἄς ξέρουν τουτό κι ἄς μήν τό συμερίζονται: γιά νά μή καλυφθεῖ τελείως μέ παχιά στρώση ἀριστερόφωνης ἀδολεσχίας τό ζωντανό σῶμα που εἶναι ἀκόμη ἱκανό νά αἰσθάνεται τύψεις. Δέν ἔπαψαν νά ὑπάρχουν προβλήματα, ἀνάγκες κι ἀνθρώποι που ἀγωνίζονται γιά τή ζωή τους. Δέν θέλουμε νά βλασφημίσουμε τό μέλλον.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Ἄνάμεσα σέ δύο ἠττες...

Οί κομμουνιστές της ἀνανέωσης, ὄσοι ἔχουν ἀπομείνει μετά τίς ἀποηλωτικές ἐπιχειρήσεις τῶν τελευταίων ἐτῶν, οὔτε χαιρόνται οὔτε πανηγυρίζουν γιά τήν προϊούσα πολιτική-ἰδεολογική κατάντια του ΚΚΕ στίς μέρες μας. Καί εἶμαι βέβαιος ὅτι δέν ἐκφράζω ἀπλῶς τήν προσωπική

Δια χειρῶν ἀφ' ἑαυτοῦ

μου ἀποψη. Ἴσα ἴσα, λοιπόν, θλίβονται γιά τήν ὀριστική, ὅπως διαγράφεται, ἤττα τοῦ κόσμου τῆς Ἀριστερᾶς πού τό ἀκολουθεῖ, τήν *κοινωνική* κυρίως ἤττα του, τήν εἰσπράττουν καί ὡς ἤττα ὀλόκληρης τῆς Ἀριστερᾶς. Τῶν ἑαυτῶν τους συμπεριλαμβανομένων.

Δέν πρόκειται γιά «ταύτιση» μέ τό ΚΚΕ βέβαια. Οὔτε καν γιά «ταύτιση» μέ τόν προλεταριακό καί μικρομεσαῖο κόσμο του ἤ μέ ἐκείνους ἀπό τό χῶρο του πού ἐξακολουθοῦν νά προσβλέπουν στό ἀσαφές σήμερα — καί ὄχι τό συγκεκριμένο τοῦ «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ» — δράμα τοῦ κομμουνισμοῦ. Ἀλλά ἡ σχέση τῶν κομμουνιστῶν τῆς ἀνανέωσης ὑπῆρξε ἀπό τήν ἀρχή ἐντονα ἀντιφατική, τραυματική, σχεδόν πονεμένη, μέ τό ΚΚΕ. Καί δέν ἐννοοῦμε προφανῶς τίς ἐπιλήψιμες ἐπικλήσεις τῶν «συντρόφων τῆς ἄλλης πλευρᾶς», τῶν συντρόφων τῆς ἡγεσίας δηλαδή γιατί αὐτούς ἐννοοῦσε ὁ Κύρκος καί αὐτούς συνάντησε τελικά. Ἐννοοῦμε τήν αἴσθησι ὅτι εἴχαμε νά κάνουμε μέ τόν κυρίως ὄγκο τῆς κομμουνιστικῆς Ἀριστερᾶς στόν τόπο μας, χωρίς τήν ὑπαρξη τοῦ ὁποίου καί ἡ δική μας δράση καί δραστηριότητα θά ἐμοιαζε ἄν ὄχι μάταιη πάντως προβληματική. Γιατί τό ΚΚΕ, εἰδικά ἀπό τό σημεῖο καί πέρα πού τό ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ ἐγκατέλειψε ὀριστικά τήν προσπάθεια γιά τήν ἀνασύνθεση τοῦ κομμουνισμοῦ στή χώρα μας καί ἐπιδόθηκε στήν ἀποκλειστική σχεδόν ἀναζήτηση εὐαίσθητων διανοομένων καί τίμιων πατριωτῶν, ἀποτελοῦσε τήν κατεξοχήν ζωντανή ἀπόδειξι ὅτι ἡ κοινωνική σύγκρουση ἐξακολουθεῖ νά παράγει στή χώρα μας τήν πρώτη ὕλη τῆς Ἀριστερᾶς, νά παράγει δηλαδή κοινωνικά ἕναν ἀδιαμόρφωτο ἀντικαπιταλισμό καί ἀνθρώπους πού εἶναι διατεθειμένοι νά εἶναι φορεῖς του. Τό τί τόν ἔκανε τό ΚΚΕ, τό πῶς τόν διαχειρίστηκε εἶναι φυσικά μιά ἱστορία γνωστή καί ἀποτελεῖ τόν λόγο ἄλλωστε πού οὐδέποτε πέρασε ἀπό τό μυαλό μας, ἡ σκέψη «νά πᾶμε στό ΚΚΕ» ἀκόμα καί στις πιό δύσκολες ὥρες τῆς ἀνανεωτικῆς ἀριστερᾶς. Παρ' ὅλα αὐτά ὅταν λέγαμε «Ἀριστερά», πολλοί ἀπό μᾶς τῆς κομμουνιστικῆς ἀνανέωσης, συχνά ἐννοοῦσαμε πρῶτα τό ΚΚΕ καί μετά τό ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ. Καί δυστυχῶς στή λέξι ΚΚΕ δέν περιλαμβάνονταν μόνο οἱ ἀριστεροί ἀνθρωποι τῆς βᾶσης του, περιλαμβανόταν καί ὁ Φλωράκης.

Αὐτό εἶναι ἴσως τό πιό ἀντιφατικό σημεῖο τῆς σχέσης μας μέ τό ΚΚΕ. Γιατί ὅσο ἀπεχθῆ καί νά εἶναι αὐτά πού συμβολίζει ἡ ἡγεσία τοῦ ΚΚΕ, ὅλοι μας θέλαμε νά πηγαίνει «καλά» ἡ Ἀριστερά, νά μὴν ἐξευτελίζεται, νά μὴν λεηλατεῖται ἀπό τό ΠΑΣΟΚ, νά δυναμώνει. Καί καθώς τό ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ δέν ἔδειχνε ἱκανό νά ἀναλάβει ἐκεῖνο τήν ὑπεράσπιση ὀλόκληρης τῆς Ἀριστερᾶς, ἡ αὐτοεπιβεβαίωση τῆς Ἀριστερᾶς πολλές φορές ἀναμενόταν ἀπό τό τί θά κάνει καί τί θέση θά πάρει ὁ Φλωράκης. Δέν κρύβω ὅτι ἀρκετές φορές αἰσθάνθηκα ἔνοχα τήν ἐπιθυμία νά «καθαρίσει» ὁ Φλωράκης καί γιά λογαριασμό μου — ἀπέναντι στό ΠΑΣΟΚ ἢ τή Ν.Δ. Καί αὐτό εἶναι ἀκριβῶς τό ἀντιφατικό. Γιατί ἡ ἀνάγκη νά δεῖ κανεῖς τόν κυρίως ὄγκο τῆς Ἀριστερᾶς νά ἐνισχύει τίς διαχωριστικές γραμμές της ἀπό τοὺς ἄλλους σήμαινε ταυτόχρονα καί τήν ἐνίσχυση τελικά, στά μάτια ὄλων μας, τοῦ ΚΚΕ. Τί θέλαμε τελικά; Νά βουλιάζει τό ΚΚΕ, νά σέρνεται ἀπό τό ΠΑΣΟΚ, νά ὑποχωρεῖ δηλαδή συνολικά ὀλόκληρη ἡ Ἀριστερά στά μάτια τοῦ λαοῦ, τῆς κοινωνίας — ἔτσι πού «νά ἀνοίγει ὁ δρόμος» γιά μᾶς; Ἡ νά διαφυλάσσει τό ΚΚΕ τήν ἀξιοπρέπεια τῶν ἀριστερῶν, τήν κάποια κοινή ταυτότητά τους — ἔτσι πού νά ἐνισχύεται ὁμως ὁ Φλωράκης καί κάθε τί τό ἀπωθητικό, κάθε τί τό φιλοσοβιετικό, κάθε τί τό συντηρητικό; Δύσκολο ἐρώτημα πού ἴσως δέν ἔχει ἀπάντησι. Πραγματικό ὁμως ἐρώτημα πού συχνότατα ὑπαγόρευσε τή δική μας, καί ἐν πάσῃ περιπτώσει τή δική μου, ἀμφιθυμική στάσι ἀπέναντι στό ΚΚΕ.

Στα χυμνόν αφάλασόν

Ἄλλά αὐτή ἡ ἀντιφατική στάση ἀπέναντι στό ΚΚΕ — ὄχι τόσο ἀντιφατική φυσικά πού νά μήν ἐπιτρέπει τή συνεχή κριτική ἐναντίον του — ἢ ὅποια ἔφτανε μάλιστα νά μήν μπορεῖ πάντοτε νά κάνει τή διάκριση ἀνάμεσα στήν «ὕγιή βάση» καί τή «διαφθαρμένη ἡγεσία», εἶχε τίς αἰτίες της καί στίς σχέσεις πού ἐπικρατοῦσαν μέσα στό ΚΚΕ. Γιατί ἂν τήν πολιτική τήν εἶχε ἀναλάβει ἐργολαβικά ὁ κομματικός μηχανισμός, ταυτόχρονα ὁ ὄγκος τοῦ ΚΚΕ καί τά κοινωνικά ἀνακλαστικά τῶν μελῶν του ἀνάγκαζαν τήν ἡγεσία νά προσαρμόζεται καί στίς ἀπαιτήσεις, τά αἰσθητήρια τοῦ κόσμου του, νά τόν λαμβάνει ὑπόψη. Ἄν ὁ Λ. Κύρκος δέν εἶχε στό κάτω κάτω νά χάσει καί πολλά, ὁ Φλωράκης εἶχε νά διακυβεῖσαι ἕνα μεγάλο κόμμα. Ὁ πόλεμος λοιπόν τῆς ἡγεσίας τοῦ ΚΚΕ καί τοῦ μηχανισμοῦ κατά τῶν μελῶν «διακοπτόταν» ἀναγκαστικά ἀπό τήν ἀνάγκη προσαρμογῆς του στίς ἀνάγκες καί τά ἀντανακλαστικά του. Αὐτό ἴσως ἀποτελεῖ καί τόν λόγο πού στίς δημοτικές ἐκλογές, ἄς ποῦμε, ἡ ἀρχική στάση τοῦ ΚΚΕ γιά λευκό (ἔπειτα βέβαια καιροσκοπικά τήν μπαστάρδεψε) πολλούς ἀπό μᾶς τοὺς χαροποίησε, ἔστω κι ἂν αὐτό σήμαινε ὅτι τό ΚΚΕ πρὸς στιγμὴν ἀνέλαβε ἐκεῖνο τόν ἀντιπασοκικό ἀγῶνα μέσα στήν Ἄριστερά.

Ἄν κάτι ἄλλαξε λοιπόν τόν τελευταῖο καιρό, αὐτό εἶναι ὅτι τό ΚΚΕ ἀπελευθερώνεται σταδιακά ἀπό τίς «δουλειές» τῆς βάσης του καί ξανοίγεται νά ἀσκήσει μιά πολιτική πού εὐθέως μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ἀστική. Οἱ συγκρούσεις στό ἐσωτερικό του, πού πιά θίγουν ὅλα τά ζητήματα πού μέχρι χτές ἦταν ταμπού, δείχνουν καί τό μέγεθος τοῦ προβλήματος. Ἡ ἀνοιχτή σύγκρουση ἀνάμεσα στή σημερινή πολιτική τοῦ ΚΚΕ καί τίς ἀνάγκες τῶν μελῶν του εἶναι νομίζω, πλέον, καθαρά κοινωνική. Αὐτό φαίνεται ἄλλωστε καί ἀπό τό βάρος πού τά μεσαῖα στρώματα ἔχουν ἀπό καιρό ἀρχίσει νά παίζουν στή διαμόρφωση τῆς φυσιογνωμίας του καί τῆς πολιτικῆς του. Τό ΚΚΕ ξανά λοιπόν προσαρμόζεται στή βάση του, ἀλλά αὐτή κυρίως τή βάση του. Ἡ πορεία πού παίρνουν τά πράγματα τόν τελευταῖο καιρό ἐπιτρέπει, νομίζω, στοὺς κομμουνιστές τῆς ἀνανέωσης νά ὑπερβοῦν ἐπιτέλους μιά τουλάχιστον ἐπώδυνη πλευρά τῆς ἀντιφατικῆς σχέσης τους μέ τό ΚΚΕ: ὅταν λένε «Ἄριστερά» μποροῦν πλέον νά ἀρχίσουν νά μήν περιλαμβάνουν, φαίνεται τόν Φλωράκη — ἀκόμα καί μέ τόν ἔμμεσο, ἔνοχο τρόπο πού τό ἔκαναν ὡς τώρα.

Γιῶργος Καρρᾶς

«Ἡ πολιτική παιδεία τοῦ λαοῦ»

Ἐπιτέλους! Ἐκτός τοῦ «Συνασπισμοῦ τῆς Ἄριστερᾶς καί τῆς Πρόοδου» ἐμφανίστηκε μέ ἀνακοίνωσή του καί ὁ «συνασπισμός τῶν πανεπιστημιακῶν» πού ἀνέλαβαν «ἐξ ὀρισμοῦ» νά ἐκπαιδεύσουν τό λαό πολιτικά (ταυτόχρονα μέ τήν ἐπιστημονική ἐκπαίδευσή του). Μάθημα πρῶτον ἢ ἀνακοίνωση 73 καθηγητῶν, ἐπικούρων, ἀναπληρωτῶν καί λεκτόρων τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Στα χυμνοί σφραγιστού

ΣΟΜΑΤΟΛΟΓΙΑ : ΚΟΣΑΠ

ΣΑΙΤΕΛΑΚΟ ΖΑΙΜ

Ἄς τό παρακολουθήσουμε προσεκτικά μήπως εἶναι καί τό τελευταῖο. Διαβάζουμε λοιπόν: «μπροστά σέ τόσα καί τέτοια ἐκφυλιστικά σύνδρομα πού καταρρακώνουν τήν πολιτική παιδεία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, οἱ πανεπιστημιακοί δάσκαλοι δέν ἐπιτρέπεται νά ιδιωτεύουν καί νά σιωποῦν». Ἀσφαλῶς καί δέν ἐπιτρέπεται νά ιδιωτεύουν καί νά σιωποῦν, ὅπως ἀτυχῶς συνέβη μέ πολλούς πανεπιστημιακοὺς δασκάλους — καί σέ ἀρκετές περιπτώσεις — κατά τό πρόσφατο παρελθόν. Ἀξίζει νά θυμηθοῦμε μερικές τέτοιες κορυφαίες περιπτώσεις σιωπῆς τους: ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος, ἔγχρωμα ψηφοδέλτια.

Ἡ πλειοψηφία τῶν πανεπιστημιακῶν πού ὑπογράφουν τήν παραπάνω ἀνακοίνωση (τίτλος της «Ἡ κρίση καί ὁ κριτικός λόγος») ὄχι μόνο σιώπησε σ' αὐτές τίς περιπτώσεις, ἀλλά τίς ἐνέκρινε κιόλας ὑποστηρίζοντας τό ΚΚΕ καί λοιποὺς πολιτικούς σχηματισμοὺς πού βοήθησαν τό ΠΑΣΟΚ τότε.

Ἡ «κάθαρση τοῦ ρυπαροῦ πολιτικοῦ λόγου» δέν μπορεῖ νά τοὺς «ἀνήκει ἐξ ὀρισμοῦ», ὅπως μᾶς διαβεβαιώνουν στήν ἀνακοίνωσή τους οἱ πανεπιστημιακοί μέ μαθηματική ἀσθηρότητα. Τότε πού ἡ κάθαρση τοῦ ρυπαροῦ πολιτικοῦ λόγου εἶχε ἀξία καί ἡ πολιτική παιδεία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ εἶχε τήν ἀνάγκη κάποιων «δασκάλων», πολλοὶ ὑπηρετοῦσαν ἄλλες σκοπιμότητες. Σήμερα, πού ἡ ὑπόθεση τῆς «ἀλλαγῆς» ἀνήκει πλέον στήν ἀρμοδιότητα τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης, πυροβολοῦν ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς τό ἄταφο πτώμα τοῦ ΠΑΣΟΚ.

Κατόπιν ἐορτῆς, λοιπόν, ὀμιλοῦν. Ἄλλωστε, ἡ «κάθαρση τοῦ ρυπαροῦ πολιτικοῦ λόγου» δέν μπορεῖ νά τοὺς ἀνήκει ἔτσι κι ἄλλῶς «ἐξ ὀρισμοῦ».

Ἐδῶ οἱ πανεπιστημιακοὶ δάσκαλοι ἀπατῶνται. Ἀναπαράγουν τό ἀκαδημαϊκό ἰδεολόγημα τῆς «ἀπό καθέδρας ἀθθεντίας». Γιατί τό «ἐξ ὀρισμοῦ» εἶναι κενός λόγος, εἶναι τό κατεχοχὴν *μὴ ὀρισμένο* ὅταν δέν προσδιορίζονται οἱ ἀρχές, τὰ ἀξιώματα, ἡ σκοπιὰ ἀπὸ τὴν ὁποία ἐπιχειρεῖ κανεὶς τὴν κάθαρση, οἱ σκοπιμότητες πού ἐπιδιώκεται νά ὑπηρετηθοῦν.

Οἱ πανεπιστημιακοὶ δάσκαλοι, ἀντὶ τοῦ ὁποιοῦ κριτικοῦ λόγου μᾶς βομβαρδίζουν ἔτσι μέ μιά περίτεχνη συνδυαστικὴ εἰδηχων λέξεων, σάν κι ἐκεῖνες γιὰ τίς ὁποῖες στήν ἀνακοίνωσή τους μέμφονται τὴν κυβέρνησι τοῦ ΠΑΣΟΚ. Ξεμπερδεύουν (;) ἔτσι οἱ περισσότεροι μέ τό πρόσφατο παρελθόν, ὅπως χαρακτηριστικὰ δηλώνει σέ συνέντευξή του (ἐφημερίδα «Πρώτη» 20 Μαρτίου) ὁ καθηγητῆς Δ.Ν. Μαρωνίτης «...ἡ αἰσθησή μου εἶναι ὅτι... ἡ πνευματικὴ μας ἡγεσία... ἔχει περιπέσει σέ μιά ἀμνηχανία πού ἐκδηλώνεται κατά βάση μέ σιωπή, ἀν ἐξαιρεθοῦν οἱ κάποιοι κατάλογοι ὑπογραφῶν πρὸς ὄφελος τοῦ Συνασπισμοῦ».

Ἡ ἀνακοίνωση τῶν 73 πανεπιστημιακῶν τῆς Θεσσαλονίκης δέν εἶναι οὔτε πρῶτο οὔτε τελευταῖο μάθημα πολιτικῆς παιδείας, εἶναι ἕνας κατάλογος ὑπογραφῶν γιὰ τίς προεκλογικὲς ἀνάγκες τοῦ «συνασπισμοῦ τῆς Ἀριστερᾶς». Δικαίωμά τους ἀναφαίρετο. Ἀλλά γιὰ τοῦτο ἀποτελεῖ μάθημα πολιτικῆς παιδείας; Νά τί θά 'πρεπε νά ἐξηγήσουν.

Βασίλης Ζουναλῆς

ΠΑΣΟΚ: ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

ΜΙΑΣ ΟΚΤΑΕΤΙΑΣ

του Δαμανού Παπαδημητρόπουλου

Δέν ξέρουμε πόσο θά επηρεάσει ή θά μεταβάλει τή γενικότερη πολιτική ζωή τό έκλογικό νομοσχέδιο πού κατατέθηκε· γιά τό ΠΑΣΟΚ όμως ήταν ή επίσημα δημολογημένη άρχή του τέλους. Ένός τέλους πιθανόν σύντομου, πιθανόν παρατεταμένου. Η δυνατότητα σχηματισμού μιάς νέας κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ πού θά στηρίζεται άπλως στον Συνασπισμό, ή, έστω, μιάς κυβέρνησης πού θά περιέχει έναν-δύο εκπροσώπους του Συνασπισμού, πάντα υπάρχει, έφθσον ύπάρξει και τό κατάλληλο έκλογικό αποτέλεσμα. Από τήν άλλη μεριά δέν είναι καθόλου σίγουρο κατά πόσον ό Συνασπισμός θά συναινέσει σέ μιά τέτοια ήγεμονική μεταχείρισή του από τό ΠΑΣΟΚ, τή στιγμή μάλιστα πού είναι σχετικά πρόσφατο τό παράδειγμα τής Γαλλίας, οί περιπέτειες του ΓΚΚ μετά τή συμμετοχή στην κυβέρνηση Μιτεράν.

Ούτως έχόντων τών πραγμάτων πολλά άκούγονται τώρα τελευταία κι άνάμεσα σ' αυτά ή φήμη ότι ή επίσκεψη Γιακούμπ στην Έλλάδα θά είναι τό πρόσχημα γιά νά έγκαταλείψει ό 'Α. Παπανδρέου τήν πολιτική. "Αν και είναι δύσκολο νά πιστέψει κανείς κάτι τέτοιο —άλλωστε ή άποχώρηση Παπανδρέου προεκλογικά θά συρρικνώσει τό ΠΑΣΟΚ ως πρós τά έκλογικά του ποσοστά, αν δέν τό διαλύσει κιόλας— γεγονός είναι ότι αρκετά στελέχη του ΠΑΣΟΚ κινούνται πρós αυτή τήν κατεύθυνση. Η έπιλογή δέν είναι εύκολη, καθώς είτε μέ είτε χωρίς τόν 'Ανδρέα Παπανδρέου τό ΠΑΣΟΚ βρίσκεται σέ άδιέξοδο. "Ας μήν ξεχνάμε δέ ότι υπάρχουν πάντα τά σκάνδαλα και οί άποκαλύψεις, ή πιθανότητα δηλαδή (βεβαιότητα θά λέγαμε) από στιγμή σέ στιγμή ή θέση του κ. Παπανδρέου νά κλονιστεί άκόμα περισσότερο, ή άσκηση του ρόλου του νά καταστεί άδύνατη.

'Αργά ή γρήγορα λοιπόν, προεκλογικά ή μετεκλογικά, μέ ή χωρίς προστριβές, ό πολιτικός βίος του 'Ανδρέα Παπανδρέου θά τερματιστεί. Δέν ξέρουμε αν και μέ ποιά μορφή θά ύπάρξει ΠΑΣΟΚ και μετά από αυτό· θά πρόκειται πάντως γιά ένα (;) τελείως διαφορετικό ΠΑΣΟΚ. Τό ΠΑΣΟΚ πού γνωρίζουμε ήταν ό 'Ανδρέας Παπανδρέου. Τό τέλος αυτού του ΠΑΣΟΚ μās δίνει τήν εύκαιρία (αν όχι τό χρέος) γιά μιάν άποτίμηση.

'Εκτός από τό ίδιο τό φαινόμενο, ποιές δηλαδή κοινωνικές δυνάμεις έξέφρασε και πώς πολιτεύθηκε τό ΠΑΣΟΚ, δέν μπορούμε νά μήν άσχοληθούμε και μέ τή σχέση τής 'Αριστεράς μέ αυτό τό φαινόμενο. Θά αρχίσουμε μάλιστα, κάπως άνορθόδοξα, από τό δεύτερο, άκριβώς γιατί σήμερα πιά τίποτα δέν είναι δεδομένο, άκριβώς γιατί αυτή ή σχέση επέφερε μιά μεταλλαγή τής 'Αριστεράς σέ τέτοια έκταση ώστε νά απαιτείται μιά συνολική ανατοποθέτηση, μιά δήλωση ταυτότητας και προθέσεων κάθε φορά πού ένας άριστερός άσχολείται μέ τό ΠΑΣΟΚ κάθε φορά πού ένας άριστερός προσπαθεί νά κάνει πολιτική ως πρós τό ΠΑΣΟΚ.

Η ΕΚΔΕΙΨΗ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ

'Η άσκηση αντι-ΠΑΣΟΚ πολιτικής είναι άραγε σήμερα από μόνη της άριστερή πολιτική; Θά λέγαμε ότι είναι καταρχήν τόσο άριστερή, όσο και ή άσκηση φιλο-ΠΑΣΟΚ πολιτικής. Δηλαδή καθόλου.

'Ολόκληρη ή χώρα και ή πολιτική τής ζωής βρίσκεται πιά παγιευμένη

στό δίλημμα ΠΑΣΟΚ ή Δεξιά. Κι αν ή προσφιλής στην 'Αριστερά φιλοπασοκική πολιτική άπαντά αυτό τό δίλημμα καταφατικά υπέρ του ΠΑΣΟΚ, ή αντιπασοκική πολιτική, σωστότερα ό αντιπασοκισμός, άπαντιόνται καταφατικά από τή Νέα Δημοκρατία. Δέν ύποστηρίζω έδώ άπλως ότι ό αντιπασοκισμός «άντικειμενικά» βοηθά τή Νέα Δημοκρατία — αυτό είναι δεδομένο και άυτονόητο. Τό ζήτημα είναι ότι δέν ύπάρχει σήμερα όρατή άριστερή προοπτική μέσα στην όποία θά μπορούσε νά έγγραφεί ή αντιπαλότητα πρós τό ΠΑΣΟΚ.

Τά πράγματα ήταν βέβαια διαφορετικά πριν δεκαπέντε, δέκα ή και πέντε άκόμα χρόνια, τότε δηλαδή πού άκόμα πολλά ήταν ρευστά και παιζόταν ποιά ή ποιές πολιτικές δυνάμεις θά εκφράσουν τά κοινωνικά στρώματα πού είχαν περιστασιακούς ή μονιμότερους λόγους νά αντιτίθενται στον καπιταλιστικό εκσυγχρονισμό, σέ τελευταία δηλαδή άνάλυση στον καπιταλισμό. 'Εκείνη τήν περίοδο, όταν ή άριστερά είχε άκόμα άυτόνομη πολιτική ύπόσταση, σχετικά αξιόλογη πολιτική δύναμη, όταν ό κοινωνικός μετασχηματισμός βρισκόταν στην ήμερήσια διάταξη του άριστερου άλλα και του γενικότερου πολιτικού λόγου, ήταν δηλαδή, όνομαστικά έστω, και αίτημα τής κοινωνίας, ή αντίθεση στό ΠΑΣΟΚ θά είχε τήν έννοια τής υπεράσπισης τής προοπτικής του κοινωνικού μετασχηματισμού, όπως τουλάχιστον τόν έννοούσε (;) ή άριστερά. "Αν μή τί άλλο θά γινόταν αντιληπτό ότι πρόκειται γιά δύο τελείως διαφορετικές και ξένες μεταξύ τους κοινωνικές προοπτικές, ή δέ επικράτηση τής πασοκικής «προοπτικής» δέν θά ήταν τόσο εύκολη και χωρίς αντιφάσεις. Τέλος ή ήττα αυτής τής προοπτικής ή ήττα του ΠΑΣΟΚ, δέν θά συνεπαγόταν και τήν ήττα τής άριστεράς, πολύ περισσότε-

ρο δέ δέν θά είχε προηγηθεί ή ήττα τής 'Αριστεράς.

Κάτι τέτοιο πάντως δέν έγινε. Στήν καλύτερη περίπτωση τό ΠΑΣΟΚ άποκόιμισε τήν άριστερά, στή χειρότερη (πού όμως άνταποκρίνεται περισσότερο στά πράγματα) τό ΠΑΣΟΚ έβγαλε στήν έπιφάνεια άντιφάσεις και άδυναμίες τής ίδιας τής «ύπαρκτής άριστεράς», όποτε θά ήταν παράλογο νά ζητάει κανείς από αυτή τήν άριστερά νά αντιπολιτευθεί τίς ίδιες της τίς άντιφάσεις. Σέ κάθε περίπτωση πάντως ή συμπόρευση, ή στήριξη, ή ταύτιση τής άριστεράς μέ τό ΠΑΣΟΚ διέλυσε τήν άριστερά ως αυτόνομη πολιτική δύναμη και, καθώς τό ΠΑΣΟΚ βαθμιαία εγκατέλειπε τή συνθηματολογία τής άλλαγής, διέγραψε μέσα από τήν κοινωνία τήν προοπτική του μετασχηματισμού της.

Σήμερα κυρίαρχη πλέον προοπτική είναι ό έκσυγχρονιστικός φιλελευθερισμός τής Νέας Δημοκρατίας και στόν αντίποδα αυτής ή «δημοκρατική άμηχανία» του ΠΑΣΟΚ και των ύπολοίπων, πού θά παραμείνει άμηχανία είτε όνομαστέι άριστερός δημοκρατικός έκσυγχρονισμός, είτε αντίμπεριαλιστικός έκσυγχρονισμός, είτε άπλά άλλαγή. Και επειδή, ως πρός τό κύριο, τό αίσθητήριο της κοινωνίας είναι άλάνθαστο, μπορούμε νά πούμε ότι μόνη κυρίαρχη προοπτική για τήν ελληνική κοινωνία είναι ό καπιταλισμός.

Όπως έχόντων των πραγμάτων τό νά αντιπολιτευέται κανείς σήμερα τόν Κουτσόγιωργα, νά άγανακτέι μέ τόν Α. Παπανδρέου, νά διαφωνεί μέ τόν κ. Ρουμελιώτη, νά καιεί τήν *Αθριανή* ή νά φτύνει τόν Τόμπρα, είναι ίσως βιωματικά αναγκαίο, αλλά δέν συγκροτούν άριστερή πολιτική, πολύ δέ περισσότερο άριστερή προοπτική. Μπορεί στό παρελθόν οι έναγκαλισμοί μέ τόν Κουτσόγιωργα νά άποτελέωσαν τήν 'Αριστερά στόν τόπο μας, αυτό όμως δέν σημαίνει ότι ή έχθρότητα πρός τό άνωτέρω πρόσωπο μπορεί νά τήν επανασυγκροτήσει, νά ξαναδώσει ύπόσταση στίς πανανθρώπινες άξίες πού άπωλέστηκαν για τήν άριστερά. Τό πολύ-πολύ νά ξεπλύνει κάποιες από τίς άμαρτίες της — άν κι αυτό δέν είναι άσήμαντο.

Και δέν είναι άσήμαντο όχι τόσο γιατί ή άριστερά όφείλει νά τακτοποιήσει κάποιους λογαριασμούς μέ τό παρελθόν, αλλά γιατί έχει μπροστά της κάποιους λογαριασμούς μέ τό μέλλον. 'Η κρίση τής άριστεράς διεθνώς δέν μπορεί νά είναι μόνιμη φροντίζει γι' αυτό ό καπιταλισμός.

ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ

Λαϊκισμός και μικροαστοί ήταν τά ι-

δεολογικά και αντίστοιχα τά κοινωνικά στηρίγματα του ΠΑΣΟΚ.

Τό λαϊκισμό πολλοί τόν μπερδεψαν μέ τή λαϊκότητα και τούς μικροαστούς μέ τό λαό εν γένει. Για όλα αυτά τό ΠΑΣΟΚ είχε μίαν έκφραση: ΕΛΕ, δηλαδή 'Εθνική Λαϊκή 'Ενότητα. 'Εκεί πού ή άριστερά πρέσβευε τό κοινωνικό σχίσμα τό ΠΑΣΟΚ άντέταξε τήν κοινωνική ένότητα. Στό πασοκικό ιδεώδες περί λαού συνδετικός κρίκος ήταν ακριβώς οι μικροαστοί, μέ τά σύμμεκτα κοινωνικά χαρακτηριστικά τους.

'Η ώρα του ΠΑΣΟΚ σήμανε κοινωνικά στά τέλη της δεκαετίας του '70, όταν ή 'Ελλάδα έτοιμαζόταν νά μπει στήν ΕΟΚ, όταν τό μεγάλο κεφάλαιο άπειλούσε πολλούς από τούς παραδοσιακούς μικροαστούς άλλα και όρισμένους μικρομεσαίους μέ άφανισμό. 'Η καθημερινή ζωή στά τέλη της δεκαετίας αυτής ήταν γεμάτη φόβο και άνησυχία: ήταν ή εποχή πού πολλαπλασιάζονταν τά σουπερμάρκετ και ό μικροπακάλης έβλεπε νά πλησιάζει τό τέλος, ήταν ή εποχή πού ό μικροβιοτέχνης έβλεπε τά προϊόντα του νά άπειλούνται από τήν τυποποιημένη βιομηχανική παραγωγή, ή εποχή πού άκόμα και τά ρούχα ή τά τρόφιμα άρχιζαν νά έχουν φίρμα. 'Ηταν ή εποχή πού ό έλεύθερος επαγγελματίας φοβόταν ότι θά γίνει υπάλληλος κάποιων πολυεθνικών τής ΕΟΚ. Τά «μονοπάγια» βρέθηκαν τότε στήν ήμερήσια διάταξη, όλοι μιλούσαν για τόν κίνδυνο τής εισβολής τους και μαζί μέ όλους μιλούσε και τό ΠΑΣΟΚ. Τό ΠΑΣΟΚ άπέκρουσε τά μονοπάγια, άπέκρουε τήν «ΕΟΚ των μονοπωλίων», άπέκρουε και τήν αντίστοιχη έκσυγχρονιστική πολιτική τής Νέας Δημοκρατίας. Τό ΠΑΣΟΚ ήταν ή άμυνα τής 'Ελλάδας, ή άρνησή της νά συγχρωτισθεί μέ τίς πιο προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, ή άρνησή της νά ύποστει τίς άναπόφευκτες μεταλλαγές. «'Η 'Ελλάδα άνήκει στους «'Ελληνες», φώναζε τότε ό 'Ανδρέας Παπανδρέου, και οι 'Ελληνες, άκόμα κι αυτοί πού δέν καταλάβαιναν από έξωτερική πολιτική, έβλεπαν μέσα από αυτό τό σύνθημα τόν ήγήτη πού θά άναλάμβανε νά διεκπεραιώσει τήν άπόκρουση τής εισβολής των ξένων κεφαλαιοκρατικών ήθών. Ξένων όχι στενά μέ τήν έννοια των άλλοδαπών, αλλά περισσότερο μέ τήν έννοια των ξένων πρός τά είωθότα. 'Ανάλογα μέ αυτά τά είωθότα φτιάχτηκε τότε και μία «έλληνικότητα» για τήν όποία, όσοι τή συμμερίζονταν, ήταν «έθνικά ύπερήφανοι».

Πολιτικά ό 'Α. Παπανδρέου είχε πάψει νά μιλάει για σοσιαλισμό από τό 1974 και, εν πάση περιπτώσει, κανείς δέν μπορεί νά τόν κατηγορήσει ότι παραπλάνησε, ως πρός αυτό, τόν

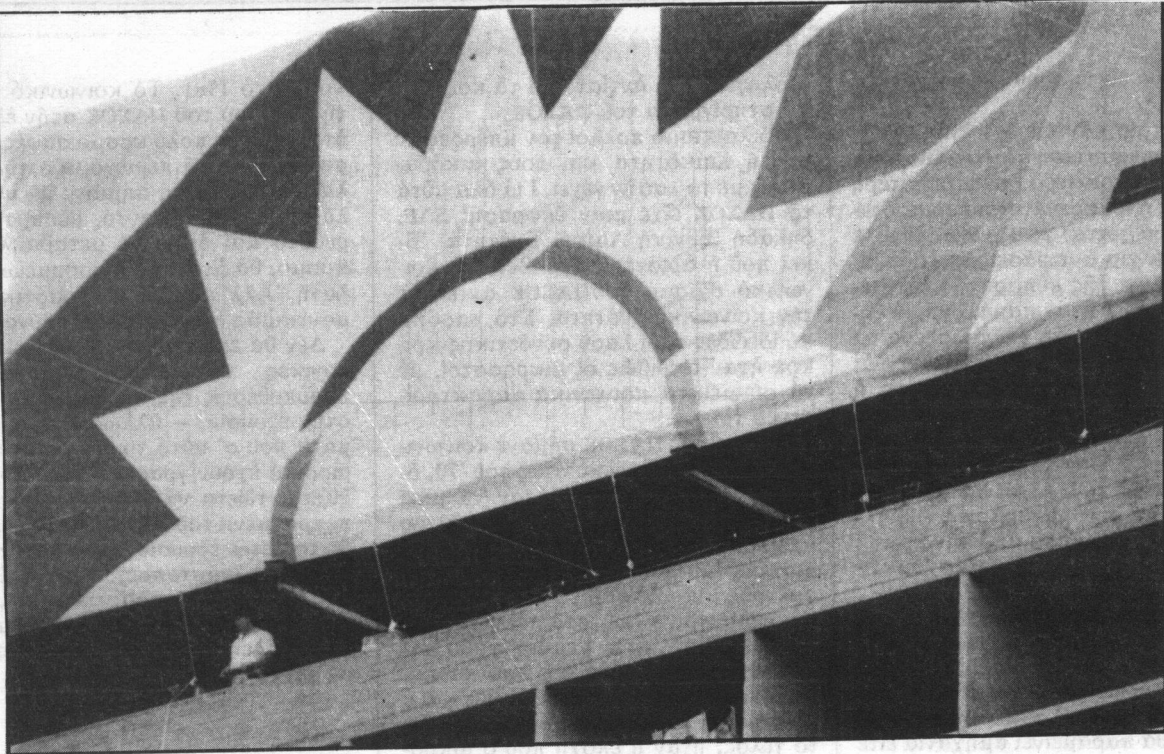
κόσμο τό 1981. Τό κοινωνικό νόημα τής άνόδου του ΠΑΣΟΚ στήν έξουσία ήταν για τόν πολύ κόσμο σαφές, όπως σαφές ήταν τό περιεχόμενο τής «άλλαγής». 'Αλλαγή σήμαινε νά μήν αλλάξει τίποτα. Κι αυτό, μέσα σε έναν ρευστό και διαρκώς μεταβαλλόμενο κόσμο, θά ήταν μία άξιοσημείωτη άλλαγή. 'Αλλ' αυτός ό μικροαστικός ρομαντισμός ήταν, βέβαια, άδύνατος.

Δέν θά έπιμείνουμε άλλο στίς ιδεολογικές, πολιτικές και κοινωνικές προϋποθέσεις τής άνόδου του ΠΑΣΟΚ στήν έξουσία — άλλωστε είναι πράγματα πού σ' αυτό τουλάχιστον τό περιοδικό έχουν γραφεί κατά κόρο. 'Αξίζει άντίθετα νά άσχοληθούμε μέ τά πεπραγμένα του ΠΑΣΟΚ μετά τήν άνοδό του στήν έξουσία, όταν πλέον έπρεπε νά πραγματοποιήσει τό άδύνατο: νά άσκήσει μικροαστική πολιτική, τήν ώρα πού ούτε ύπήρξε, ούτε μπορεί νά ύπάρξει, μικροαστικός τρόπος παραγωγής.

ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΚΑΘΕΣΤΩΣ

"Όσοι μιλούν για τήν όκταετία του ΠΑΣΟΚ συνήθως τή χωρίζουν σε δύο περιόδους: εκείνη τής λαϊκιστικής πολιτικής του '81-'85, πού θεωρείται κοινωνικά ήπια και πού σαφώς διακρίνεται από τή στροφή πού έπιχειρήθηκε τό '85, μέ αυτό πού όνομάστηκε πολιτική τής λιτότητας. Σ' αυτή τή δεύτερη περίοδο άρχισαν νά προβάλλονται και τά συνθήματα πού «άτενίζουν τό μέλλον» πού κοιτούν μπροστά για μεγαλύτερη παραγωγικότητα, για τήν 'Ελλάδα του '92 και του 2000.

'Αντίθετα ή πρώτη περίοδος μπορεί νά χαρακτηριστεί σχετικά (όσο σχετικά θά μπορούσε νά είναι) συνεπής πρός ό,τι επαγγελόταν προεκλογικά τό ΠΑΣΟΚ. Τά μεγάλα έκσυγχρονιστικά έργα πού προετοιμαζε ή Νέα Δημοκρατία εγκαταλείφθηκαν και τή θέση τους πήρε ό μικροαστικός-άγροτικός ρομαντισμός. Τό μετρό π.χ. όπως και τό άεροδρόμιο (άναφερόμαστε σε έργα-σύμβολα) μπήκαν στήν άκρη και στή θέση τους ό Τρίτης έβαλε τό τράμ. Τό τράμ βέβαια ούδέποτε φτιάχτηκε, ώστόσο αυτό πού έχει σημασία είναι ότι προβλήθηκε ως όραμα, ως ιδεώδες. 'Επίσης σημασία έχει ότι μπορεί νά μήν φτιάχτηκε τράμ, δέν φτιάχτηκε όμως ούτε τό μετρό. 'Ανακόπηκε δηλαδή ό ρυθμός των εξελίξεων πού είχε έπιβληθεί επί Νέας Δημοκρατίας και τά παραδείγματα πρός τούτο δέν είναι λίγα: τά μεγάλα βιομηχανικά έργα πού συζητούνταν ή βρίσκονταν στά σκαριά τήν προηγούμενη περίοδο (πετροχημικό, άλουμίνια κ.ά.) δέν προωθήθηκαν· άντ' αυτόν δόθηκαν λεφτά στήν έπαρχία, είτε μέ τή μορφή έπιδοτήσεων για μικρά έργα σε δήμους και

κοινοότητες, είτε ως «δάνεια» για τη δημιουργία μικρών επιχειρήσεων, π.χ. οίνοποιητικών συνεταιρισμών κ.λπ. Θά μπορούσε κανείς να προεκτείνει τόν κατάλογο αναφέροντας τήν εγκατάλειψη τού Ν. 740 τού Μάνου πρὸς χάρη τού ἀνδριάντα τού αὐθαίρετου οἰκιστή, ἀκόμα καὶ αὐτό τούτο τὸ ΕΣΥ ὅπου τὸ περισσότερο χρήμα καὶ ἡ μεγαλύτερη προσπάθεια ἀναλώθηκαν στή δημιουργία τῶν «μικρῶν» καὶ πρωτοβάθμιων Κέντρων Ὑγείας, ἐνῶ ἀντίστοιχα παραμελήθηκαν οἱ μεγάλες, κεντρικές νοσοκομειακές μονάδες. Ὅλα αὐτὰ συνοδεύθηκαν καὶ ἀπὸ μιά πολιτική μισθῶν ἀνάλογη — οἱ αὐξήσεις πού δόθηκαν τήν ἐποχὴ ἐκείνη δὲν ἦταν μικρές.

Ἡ πολιτική αὐτὴ εἶχε, βέβαια, τὴ διάσταση τῆς συνέπειας πρὸς τὸ προεκλογικὸ μικροαστικό-ἀγροτικό ἰδεῶδες πού πρόβαλλε τὸ ΠΑΣΟΚ, εἶχε ὁμῶς καὶ μίαν ἄλλη διάσταση: τὸ ΠΑΣΟΚ κέρδιζε τὴν ἐμπιστοσύνη, τὴν ὑποστήριξη, σὲ τελευταία ἀνάλυση τὶς ψήφους τού κόσμου, πού «γιά πρώτη φορά» ἐβλεπε νὰ ἀσκεῖται πολιτικὴ σὲ μικροκλίμακα, στή δική του δηλαδή ὀρατὴ κλίμακα, στήν κλίμακα πού τὸν ἀφορᾶ ἄμεσα. Μέσω αὐτῆς τῆς διάστασης ἡ ἡγεσία τού ΠΑΣΟΚ ἀπέβλεπε νὰ μεταβάλει μίαν ἢ δύο περιόδους κοινοβουλευτικῆς ἐξουσίας σὲ μονιμότερο καθεστῶς.

Διατείνομαι δηλαδή ὅτι σ' αὐτὴ τὴν πρώτη «φιλολαϊκὴ» περίοδο ἡ ἡγεσία τού ΠΑΣΟΚ γνῶριζε ὅτι ἀργά ἢ γρήγορα θά πρέπει νὰ ἀκολουθήσει ἡ δευτέρη περίοδος, ἡ περίοδος πού τελειώνουν τὰ ψέμματα καὶ ἀρχίζει ἡ λιτότητα. Στὴν πρώτη αὐτὴ περίοδο ἐπρεπε νὰ στεριώσει κοινωνικά τὸ πολιτικὸ καθεστῶς, στή δευτέρη περίοδο ἐπρε-

πε νὰ λειτουργήσει. Κι ἀπὸ τὴ στιγμή πού τὸ ΠΑΣΟΚ δὲν εἶχε καμιά πρόθεση νὰ ἐπέμβει στή δομὴ τῆς οἰκονομίας, στὶς σχέσεις παραγωγῆς, γνῶριζε ὅτι οἱ σχέσεις αὐτές τού ἐπέβαλλαν ἀναγκαστικά μιά καθαρά ἀστική πολιτική. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀστική αὐτὴ πολιτικὴ ἐφαρμόστηκε μίαν ἐκλογικὴν περίοδο ἀργότερα ὀφειλόταν ἀποκλειστικά καὶ μόνο στήν προσπάθεια, κατὰ τὴν πρώτη περίοδο, νὰ στεριώσει, νὰ μονιμοποιηθῆ τὸ ΠΑΣΟκικό καθεστῶς.

Εἶναι ἄλλωστε χαρακτηριστικὸ ὅτι ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτη τετραετία τὸ ΠΑΣΟΚ ἀπέφυγε νὰ προχωρήσει στὰ κρίσιμα ἐκεῖνα βήματα πού θά προσέδιδαν μιά μονιμότερη συνέπεια στήν τότε πολιτικὴ του. Ἀπέφυγε λ.χ. νὰ ἀποχωρήσει ἀπὸ τὴν ΕΟΚ. Καὶ μόνο τὸ γεγονός αὐτὸ δείχνει ὅτι τὸ μέλλον γιὰ τὸ ὅποιο προετοιμαζόταν τὸ ΠΑΣΟΚ ἦταν τὸ ἴδιο μὲ τὸ μέλλον πού εὐαγγελιζόταν ἡ Νέα Δημοκρατία. Συνεπῶς, ἀργά ἢ γρήγορα, καὶ ἡ πολιτικὴ ἐπρεπε νὰ εἶναι ἀνάλογη.

ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΟΣ ΟΛΟΚΛΗΡΩΤΙΣΜΟΣ

Ἦδη λοιπόν ἀπὸ τὴν πρώτη τετραετία, τὴν ὥρα πού τὸ ΠΑΣΟΚ ἀποκοίμιζε τὸν κόσμον μὲ τὴν κοινωνικὴ διάσταση τῆς πολιτικῆς του, ἐπαιρνε ταυτόχρονα τὰ κατάλληλα, τὰ κρίσιμα πολιτικὰ μέτρα πού θά βοηθοῦσαν στήν μετατροπὴ μιᾶς «λαοπρόβλητης ἐξουσίας» σὲ καθεστῶς καὶ μάλιστα προσωποπαγές. Ὁ Α. Παπανδρέου γνῶριζε ὅτι γρήγορα θά ἐπρεπε νὰ γίνει δυσάρεστος καὶ προετοιμαζόταν γι' αὐτό.

Τὸ ἄρθρο 4 εἶναι ἓνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα, ἀκριβῶς γιὰ τὸ μέτρο — πού ἀφορᾶ τὶς ἀπεργίες στὸν δημόσιο τομέα — μπαίνει σὲ ἐφαρμογὴ σὲ μιά περίοδο «ἀνύποπτη», ὅταν δλα φαίνονταν ρόδινα στὶς σχέσεις τού κόσμου μὲ τὸ ΠΑΣΟΚ. Ἄν μὲ τὸ ἄρθρο 4 ἡ ἐξουσία προνοεῖ γιὰ τὸ πῶς θά ἐλέγχει τὴν κοινωνία, ἡ κατάργηση τού σταυροῦ καὶ ἡ θέσπιση τῆς λίστας προνοεῖ γιὰ τὸν ἐλεγχὸ τῶν πολιτικῶν ἀντιπροσώπων τού λαοῦ, τῶν βουλευτῶν τού ΠΑΣΟΚ δηλαδή. Ὁ ἐλεγχος αὐτός θά καθίστατο ἀπαραίτητος ὅταν τὸ ΠΑΣΟΚ θά ἄλλαζε πολιτικὴ, θά ἄλλαζε συνεπῶς φυσιογνωμία καὶ πολλά ἀπὸ τὰ μέλη καὶ τούς βουλευτές του, προσκολλημένοι στήν παλιὰ φυσιογνωμία, δὲν θά τὸ δέχονταν ἀδιαμαρτύρητα.

Ἡ ἀποπομπὴ τού Καραμανλῆ καὶ ἡ ἀναθεώρηση τού Συντάγματος ὡς πρὸς τὸ ρυθμιστικὸ ρόλο τού Προέδρου τῆς Δημοκρατίας ἐντάσσονται στὸ ἴδιο πλαίσιο. Στὸ πλαίσιο δηλαδή τού ἀπόλυτου ἐλέγχου, τῆς ἀπόλυτης κυριαρχίας στήν πολιτικὴ ζωὴ, ἑνός προσώπου: τού πρωθυπουργοῦ Ἀνδρέα Παπανδρέου. Λίγους μῆνες μετὰ τὴν ἐξαγγελία τῆς ἀναθεώρησης καὶ ἀφοῦ τὸ ΠΑΣΟΚ εἰσπράττει τὶς ψήφους καὶ τὴν εὐγνωμοσύνη τού κόσμου γιὰ τὰ πεπραγμένα τῆς πρώτης τετραετίας, ἐρχεται ἡ περιφημὴ στροφή, ἡ ριζικὴ δηλαδή ἀλλαγὴ πολιτικῆς κατεύθυνσης καὶ οἱ συνακόλουθοι κλυδωνισμοὶ τόσο ὅσον ἀφορᾶ τὴ συναίνεση τού κόσμου, ὅσο καὶ ἐκεῖνη τῶν πολιτικῶν καὶ συνδικαλιστικῶν στελεχῶν τού ΠΑΣΟΚ.

Ἀπὸ τὴ στιγμή ἐκείνη τὸ «δραμα» τελειώνει. Ὑπάρχουν μόνο οἱ σκληρές ἐπιταγές τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονο-

μικής πραγματικότητας και οι σκληρές έπιταγές μιάς έξουσίας πού επιδιώκει νά είναι έξουσία γιά τόν έαυτό της, άφου εξέλιπε ή βάση πάνω στην όποία αναδείχτηκε τό ΠΑΣΟΚ. Αυτό τό «έξουσία γιά τόν έαυτό της» θά πρέπει έδώ νά τονιστεί, άφου άποτελεί τό βασικό συνεκτικό στοιχείο ανάμεσα στις παλινωδίες της πρώτης και της δεύτερης τετραετίας του ΠΑΣΟΚ. Μόνο πού στή δεύτερη τετραετία ή άσκηση αυτής της μορφής της έξουσίας ύπηρεξε άπροσχημάτιστη.

Στό σημείο αυτό δέν θά καταφέρουμε νά άποφύγουμε μιά —προεκτική— σύγκριση μέ τά φαινόμενα των όλοκληρωτικών καθεστώτων της Εύρώπης του μεσοπολέμου. Οι κοινωνικές τους ρίζες, ή λαϊκή τους άπήχηση, ή ιδεολογία και ή όλίγον άριστή καταγωγή, οι «άρχηγικές άνάγκες», είναι κοινές. Κοινό είναι έπίσης, ως ένα σημείο, ότι ή άνοδος των κινήματων αυτών στην έξουσία νά συνεπάγεται όλοκληρωτικές μορφές έξουσίας, άκριβώς γιατί τά κινήματα αυτά δέν είναι σε θέση νά άσκήσουν πολιτική αντίστοιχη πρós τά κοινωνικά συμφέροντα πού τά δημιούργησαν. Κοινή είναι έτσι ή οικονομική και πολιτική στροφή πρós τό μεγάλο κεφάλαιο πού συνοδεύεται θεσμικά από την επικράτηση του φασισμού.

Όμως τό ΠΑΣΟΚ ύπηρεξε και παρέμεινε κοινοβουλευτικό κόμμα, ένα κόμμα πού πολιτεύθηκε στό πλαίσιο του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, τό όποιο, όσο και άν νόθευσε, δέν τό άλλαξε. Οι λόγοι γι' αυτό είναι και ιστορικοί-ιδεολογικοί (τό ΠΑΣΟΚ έλκει την καταγωγή του από τή δημοκρατική παράταξη), αλλά και «συγχρονικοί». Τά ίδια κοινωνικοπολιτικά φαινόμενα δηλαδή, όταν παρουσιάζονται στή δεκαετία του '80, δέν μπορεί νά έχουν τίς ίδιες άπολήξεις πού είχαν στή δεκαετία του '30. Στήν εποχή της ΕΟΚ ό όλοκληρωτισμός του ΠΑΣΟΚ ήταν μερικός, τελούσε δηλαδή υπό την άίρεση του κοινοβουλευτισμού, του όποιου ύπηρεξε παρέκκλιση, όχι όμως και άντροπή.

ΤΑ ΣΚΑΝΔΑΛΑ

Τό γεγονός αυτό είχε συνέπειες όσον άφορά τόν τρόπο πού εκδηλώθηκε ή παρακμή του φαινομένου. Στή δεύτερη τετραετία οι ιδεολόγοι πού έγραψαν ιστορία παραχώρησαν τή θέση τους σε τεχνοκράτες, τό μετρό και ή άλουμίνα έπανήλθαν στό προσκήνιο, τό ίδιο και ή λιτότητα του '79-'80. Ό ευρωπαϊκός προσανατολισμός ύπηρεξε πλέον άδιαμφισβήτητος, μαζί μ' αυτόν και οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί. Είναι αυτό πού ή άριστερά άποκάλεσε «δεξιά πολιτική».

'Αλλ' ή άντικειμενική άσκηση της έξουσίας καθιστούσε την έξουσία έναλλάξιμη. Τό ΠΑΣΟΚ άποδέχθηκε ότι ή έξουσία του θά έπρεπε, άναγκαστικά, νά ύπηρετήσει τό κεφάλαιο, άφου άλλωστε μόνο μέσω αυτής της «συμμαχίας» θά μπορούσε νά λειτουργήσει, νά διαγωνισθεί, νά αναπαρχθεί ή έξουσία του. Θέλησε όμως και έπιπλέον διασφαλίσεις. Έπρεπε δηλαδή και τό κεφάλαιο νά (έξ)υπηρετήσει την έξουσία του ΠΑΣΟΚ. Αυτό καθίστατο τόσο πιο άναγκαίο, όσο οι κοινωνικές αιτίες, πού είχαν συντελέσει στην άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην έξουσία, άρχιζαν νά εκλείπουν.

Σέ επίπεδο μέσων και κατωτέρων στελεχών, ή τάση αυτή έκφράστηκε με μικροσκάνδαλα και μικρολοβιτούρες πού πολλαπλασιάθηκαν έπικίνδυνα μετά τό 1985. Τά πανανθρώπινα όράματα είχαν τελειώσει και όσοι άσκούσαν μικροέξουσία κοίταζαν νά βολέψουν τό άτομοκό τους όραμα. Σέ κεντρικό επίπεδο είχαν άντίστοιχα τή γραμμή της δημιουργίας των «νέων τζακιών», των δικών τους δηλαδή καπιταλιστών, πού θά δούλευαν γιά τόν έαυτό τους — θά στήριζαν την έξουσία. Ήρθε ή ώρα των άνερχομένων.

Τό σκάνδαλο Κοσκωτά ύπηρεξε τό άπώγειο αυτής της τάσης, αυτού του έθνους της «συνεργασίας» κεφαλαίου-έξουσίας, όπως την όνειρευόταν ή έξουσία. Τά γεγονότα είναι γνωστά και δέν θά έπιμεινουμε σ' αυτά. Θά πούμε μόνο ότι ό πάλαι ποτέ ήγέτης του Κινήματος βλέποντας ότι δέν ύπάρχει πιά κίνημα έπρεπε νά έδραιώσει τό έν κοινοβουλευτισμώ καθεστώς του μέ άλλες, πλάγιες, μεθόδους. Μέσω Κοσκωτά προσπάθησε —και πέτυχε— νά άφοπλίσει τόν αντιπολιτευόμενο τύπο, νά κυριαρχήσει στα ύπόλοιπα μέσα μαζικής έπικοινωνίας (ραδιόφωνο, τηλεόραση), νά εισβάλλει άκόμα και στόν τομέα της «μαζικής ψυχαγωγίας», του έλεύθερου χρόνου (ραδιοτηλεόραση, Όλυμπιακός). Όλα αυτά θά έπρεπε νά λειτουργήσουν γιά την έξουσία, νά στηρίξουν τόν ήγέτη, νά «όλοκληρώσουν» τό καθεστώς. Ένα καθεστώς πού όλο και περισσότερο στήριζε την ύπαρξή του στην πολιτική, αναλωνόταν στην πολιτική, άναπαρόταν μέσω της πολιτικής. Ένα καθεστώς κοντολογίς πού βυθιζόταν στην πολιτική.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

'Η κοινωνία πλέον δέν χρειαζόταν τόν Α. Παπανδρέου καθώς τά φαινόμενα πού δημιούργησαν τό ρεύμα του ΠΑΣΟΚ, έχουν πιά —έπί πρωθυπουργίας Παπανδρέου— «συντελεστεί», έχουν δηλαδή περάσει σιγά-σιγά, έχουν άφο-

μωθει, ή κοινωνία έχει προσαρμοστεί σ' αυτά. 'Η μογιά των πολιτικών συνθημάτων του ΠΑΣΟΚ έχει περάσει και ούδεις σχεδόν συγκινείται από τόν άντιεοκισμό, την Έλλάδα των Έλλήνων, τά μονοπώλια πού «θά» εισβάλλουν.

Και άκριβώς επειδή ό κοινωνικός λόγος ύπαρξης του ΠΑΣΟΚ έχει πλέον εκλείψει, ή κοινωνία εξέλαβε την προσπάθεια της έξουσίας νά άσκήσει πολιτική γιά τόν έαυτό της, την προσπάθειά της νά παραμείνει στην έξουσία, ως σκάνδαλο. Άνεξάρτητα από τά έκλογικά άποτελέσματα και τό πώς αυτά θά λειτουργήσουν σε συνδυασμό μέ τό νέο έκλογικό νόμο, ή ιδεολογική, άν όχι και ή πολιτική, επικράτηση της Νέας Δημοκρατίας είναι πιά δεδομένη. 'Η άντικειμενική, «άξιοκρατική» και —σε μικρότερο βαθμό— διορατική διαχείριση είναι σήμερα τό μόνο ύπαρκτό και θεμελιωμένο αίτημα πού βγαίνει από την ελληνική κοινωνία.

'Από την άλλη μεριά οι διαφωνούντες του ΠΑΣΟΚ και ό κύριος κορμός της Άριστεράς επιδιόταν στην προσπάθεια νά ξαναστησουν στά πόδια του τό ΠΑΣΟΚ του '81, τά όράματα του '81, τό κίνημα του '81. Άλλοι μέν, οι του ΠΑΣΟΚ, τό θέλουν αυτοδύναμο, άλλοι, οι του Συνασπισμού, έλεγχομένο από την Άριστερά, ώστε νά μην ύπάρξει «δεξιά έκτροπή». Σέ κάθε περίπτωση και οι μέν και οι δέ χτίζουν πάνω στην προοπτική της άναβίωσης ενός και άδιέξοδου και όριστικά χαμένου παρελθόντος.

Μέ αυτά τά δεδομένα είναι δύσκολο νά πεί κανείς ποιές μορφές, ποιές κατευθύνσεις, θά πάρει ή έξ άριστερών αντιπαλότητα πρós τή νεοδημοκρατική ιδεολογία στό μέλλον. Φορείς της ιδεολογίας αυτής είναι ήδη είναι οι νέες γενιές (οι νεότερες από τή γενιά του Πολυτεχνείου) πού προσπαθούν νά μπουν στην πολιτική από αντίπαλες πρós τό ΠΑΣΟΚ θέσεις, από τίς θέσεις της Νέας Δημοκρατίας. Ότι ή επόμενη φάση θά είναι μιά συντηρητική φάση είναι λοιπόν κι από αυτή την άποψη δεδομένο. Τό παιγνίδι θά ξαναπαιχθεί από εκεί και πέρα, μέ άγνωστους όρους και άγνωστους, πρós τό παρόν, πρωταγωνιστές. Μέ άγνωστους δηλαδή τούς αντιπάλους της Νέας Δημοκρατίας, μέ άγνωστη την ποιότητα της Άριστεράς. Γιατί ή ύπάρχουσα, του Συνασπισμού, άλλοιθωρίζει πρós ένα πολιτικό άπολίθωμα: τό «καλό» ΠΑΣΟΚ. 'Η νέα όμως συντηρητικότητα προοιωνίζεται, άναγκαστικά, και κάποιους ριζικούς μετασχηματισμούς της Άριστεράς. Όσοι πίστεψαν ότι ή κομμουνιστική άριστερά στην άναανεωτική της έκδοχή είναι μιά ιστορία τελειωμένη γρήγορα θά άνακαλύψουν ότι οι ιστορίες αυτές δέν έχουν τελειωμό.

Ουγγαρία 1989:

Σταλινισμός ή Σοσιαλιστική Δημοκρατία

«*Η αστική δημοκρατία είναι ψευδής εναλλακτική επιλογή για τη μεταρρύθμιση μέσα στο σοσιαλισμό... Η γνήσια εναλλακτική επιλογή: σταλινισμός ή σοσιαλιστική δημοκρατία*»

(Λούκατς, 1968)

«*Αν η σοσιαλδημοκρατία στην ουσία είναι απλώς ένα κόμμα μεταρρυθμίσεων και πρέπει να έχει τό θάρρος να τό αναγνωρίσει αυτό ανοιχτά, τότε ο σοσιαλιστής όχι μόνο έχει τό δικαίωμα να συμμετάσχει σε αστική κυβέρνηση, αλλά και οφείλει να τό επιδιώκει διαρκώς. Αν η δημοκρατία σημαίνει, στην ουσία, εξάλειψη της*

ταξικής κυριαρχίας, τότε γιατί ένας σοσιαλιστής υπουργός να μην σαγηνεύει όλον τόν αστικό κόσμο μέ λόγους για συνεργασία τών τάξεων;... Και ή άμοιβή για τήν έσχατη αυτή ταπείνωση και αυτοεξευτελισμό του σοσιαλισμού μπροστά σ' όλο τόν κόσμο, για τή διαφθορά της σοσιαλιστικής συνειδησης τών εργατικών μαζών

*—της μοναδικής αυτής βάσης που μπορεί να μας εξασφαλίσει τή νίκη— ή άμοιβή για όλα αυτά είναι τά πομπώδη σχέδια για κάτι τιποτένιες μεταρρυθμίσεις, τόσο τιποτένιες ώστε ακόμα και αστικές κυβερνήσεις να έχουν κατορθώσει να αποσπάσουν περισσότερα πράγματα!» Β.Ι. Λένιν, «*Πι νά κάνομε*».*

Η Ουγγαρία, χώρα τών Καρπάθων μυστηρίων και του τσιγγάνικου φολκλόρ, είναι εδώ τών κοινωνικοπολιτικών αλλαγών που συντελούνται στις χώρες της Ανατολικής Εύρώπης. Από τίς 22 Μαΐου 1988 όταν ή νέα ήγετική ομάδα «απήλαξε τών καθηκόντων» τόν γέροντα Γιάνος Καντάρ και μαζί του όλες τίς άμαρτωλές αναμνήσεις, ή ουγγρική περεστρόικα προβάλλει, μέ αθάδεια, τό δικό της σύνθημα: «πλουραλιστικός σοσιαλισμός» — «δημοκρατία χωρίς εισαγωγικά» όπως τό μεταφράζει ο Ίμρε Ποζγκάι, μέλος του Π.Γ. και δεύτερος στην ιεραρχία πολιτικός ήγέτης. Βέβαια ή λέξη «δημοκρατία» ήχει διαφορετικά στην θόνη μιās κρατικής τηλεόρασης απ' όταν τή φωνάζουν στις πλατείες ο Σαϊντ-Ζύστ ή ο Λένιν. Έτσι, άκρετοί ψιθυρίζουν για

πρότυπο «προεδρικό σοσιαλισμό» όπως αυτός επιχειρείται στην ΕΣΣΔ μέ τόν Γκορμπατσόφ και στην Πολωνία μέ τόν «στρατηγό -πρόεδρο» Γιαουζέλτσκι. Όπως και να 'ναι, τό ουγγρικό πείραμα δέν προμηνύεται άνώδυνο. Ο Γ.Γ. του κόμματος Κ. Γκρός και ο νέος πρωθυπουργός Μ. Νέμεθ είναι αποφασισμένοι να επιτύχουν τήν οικονομική μεταρρύθμιση ακόμα και μέσα από μία «σταδιακή μετάβαση» στον πολυκομματισμό. Η Ουγγαρία, περίπου τρείς δεκαετίες μετά τήν έξέγερση του '56, ξανάρχεται αντιμετώπι με τό κρυμμένο αίνιγμα κάθε «δημοκρατίας»: τήν αντιπροσώπευση. Ποίος μπορεί να ισχυρισθεί χωρίς ύστεροβουλία, ότι τά δρώμενα στις χώρες του «τέλους της δικτατορίας του προλεταριάτου» δέν ενδιαφέρουν άμεσα τή δυτικοευρωπαϊκή μαρξιστική Αριστερά;

Στίς 22 Μαΐου 1988, ο Γ. Καντάρ άποχωρεί, μετά από τριανταδύο δλόκληρα χρόνια στην ήγεσία του Ουγγρικού Σοσιαλιστικού Έργατικού Κόμματος, τόσο από τό Π.Γ. όσο και από τή Γραμματεία. Διατηρεί μόνο μία από τίς 108 θέσεις στην ΚΕ και τόν τιμητικό τίτλο του «προέδρου» του κόμματος, ειδικά κατασκευασμένο για τήν περίσταση. Γεννημένος τό 1912, μέ στοιχειώδεις γραμματικές γνώσεις, εργάτης βαριάς βιομηχανίας καθ' όλη τήν περίοδο του μεσοπολέμου, τοποθετείται Γ.Γ. στην αρχή του 1956 και παίζει ένα διαμεσολαβητικό ρόλο άνάμεσα στην κυβέρνηση του τότε πρωθυπουργού του Ίμρε Νάγκυ και του πρεσβευτή της ΕΣΣΔ στή Βουδαπέστη, κάποιον Γιούρι Άντρόποφ, τυπικό εκπρόσωπο τών πραγματικά «υπεύθυνων» για τήν Ουγγαρία, Μικογιάν και Σουσλόφ. Όταν τά τάνκς

του Συμφώνου της Βαρσοβίας τσακίζουν την ουγγρική αντίσταση, παρ' όλης τις πρόσφατες καταγγελίες του Χρουτσόφ για το «τέρας... που στραγγάλισε τους συνεργάτες του ήθικά και σωματικά», ο Γ. Καντάρ ήταν ο άνθρωπος που οι «σοβιετικοί» (καί ο Τίτο) επέλεξαν για να οδηγήσει την Ούγγαρία «στο δρόμο του σοσιαλισμού». Αυτός που είχε ζήσει στο πετσί του τη σταλινική κτηνωδία αλλά αναγκάστηκε να συνυπογράψει τη θανατική καταδίκη των συντρόφων του, που κάλεσε δέσσερα χρόνια αργότερα «δσους» δεν ήταν κατά να πάνε μαζί τους» μία και «για πολύ καιρό οι κομμουνιστές μπερδεψαν την πατρίδα τους με πεδίο εξάσκησης της μαρξιστικής θεωρίας», που κάλεσε τους αγρότες να πλουτίσουν χρόνια πολλά προτού γίνει κυρίαρχη κινέζικη πολιτική πρακτική, που τό 1968 (τή χρονιά της "Ανοιξης της Πράγας) αναθέτει στο «φιλελεύθερο» οικονομολόγο Ρ. Νίερς τή μερική επαναφορά τής ιδιωτικής οικονομίας προτού κόν υπάρξει ο πολιτικός Γκορμπατσόφ, αυτός ο παράδοξος και αντιφατικός πολιτικός ήταν αναγκασμένος να ξαναθυμηθεί τά τελευταία λόγια του "Ιμρε Νάγκυ: «Σύντροφοι, μού είναι άνυπόφορο τό γεγονός ότι σήμερα μέ απαγορνίζετε αλλά μία μέρα θα αναγκαστείτε να μέ άποκαταστήσετε».¹

Ο νέος γραμματέας Κ. Γκρός γεννήθηκε τό 1930 και εργαζόταν ως τυπογράφος μέχρι τό 1945 που γίνεται μέλος του κόμματος — τή χρονιά άκριβώς που τό ΚΚ δέν παίρνει παρά μόνο τό 17% των ψήφων στίς εκλογές του Νοεμβρίου και τό ύπουργείο Έσωτερικών στην κυβέρνηση συνασπισμού, από τήν παρέμβαση του στρατηγού του «σοβιετικού» στρατού, Βοροσίλοβ. Ο Κ. Γκρός άρχίζει τήν κομματική του σταδιοδρομία όταν ΓΓ του κόμματος ήταν ο Ματίας Ρακόζι (1949-1953) για τόν όποιο ο Ι. Ποζγκάι, μέλος του σημερινού ΠΓ, έχει δηλώσει άπερίφραστα ότι εκτέλεσε σε τέσσερα χρόνια περισσότερους κομμουνιστές άπ' όσους ο φασίστας δικτάτορας Χόρτι κατά τήν περίοδο 1920-1945.² Μόνο, όμως, τό 1968, ο Κ. Γκρός, καταφέρνει να γίνει μέλος με πλήρη δικαιώματα τής ΚΕ — τή χρονιά άκριβώς τής μεγάλης οικονομικής μεταρρύθμισης των Γ. Καντάρ και Ρ. Νίερς. Στόν πρώτο δημόσιο λόγο του ως ΓΓ θά άναγνωρίσει ότι ή «παρούσα κρίση είναι άποτέλεσμα των λαθών μας· όλα τά άνωτέρα στελέχη του κόμματος είναι συνυπεύθυνα και έγώ πρώτος άπ' όλους. Δέν είμαστε ύπέρ τής άναρχίας, αλλά ύπέρ μίας καινούργιας τάξης που θ' άποκτηθεί σταδιακά³ ... ύπέρ μίας κυβέρνησης καί ενός κοινοβουλίου άνεξαρτήτων από τό κόμμα ... και ύπέρ μίας, σε βάθος, οικονομικής μεταρρύθμισης... Άναγνωρίζω ότι είναι άντιφα-

τικό να διεκδικούμε τόν πλήρη διαχωρισμό των έξουσιών άνάμεσα στο κόμμα και στο κράτος και ταυτόχρονα να συνεννοούνται στο πρόσωπό μου και οι δύο ήγετικές θεσμικές λειτουργίες — αυτή του πρωθυπουργού και αυτή του ΓΓ του κόμματος. Άλλά κάτι τέτοιο έχει επαναληφθεί και άλλοτε, σε δύσκολες για τήν Ούγγαρία ιστορικές περιόδους». Ο Ι. Ποζγκάι μίλησε, στην ίδια συνεδρίαση, άκόμα πιο φιλελεύθερα: «Μόνο ή έλευθερία⁴ θά μäs επιτρέψει να κλείσουμε ή να έλαχιστοποιήσουμε τή διαφορά μας από τήν Εύρώπη και τίς άλλες άναπτυγμένες χώρες... Όπως ένα φίδι πεθαίνει αν δέν αλλάξει τό δέρμα του, έτσι κι ο άνθρωπος μαράζώνει χωρίς καινούργιες ιδέες... Έλλίξω, πολύ νωρίς, έμεις οι κομμουνιστές να άπελευθερωθούμε από τή μονοπώληση τής «αλήθειας».⁵ Το μοναδικό στοιχείο, άκόμα, ύπέρ του μονοκομματισμού είναι ή ανάγκη διατήρησης τής κοινωνικοπολιτικής σταθερότητας στόν έσωτερικό και στο διεθνή χώρο». Άλλά όλα αυτά, προϋποθέτουν και τίς άπαραίτητες άλλαγές προσώπου στόν κομματικό μηχανισμό. Οκτώ άπό τά δεκατρία μέλη του παλιού ΠΓ άποχωρούν και στή νέα, μειωμένη σύνθεσή του, άποτελούμενη από έντεκα μέλη, κανένα δέν έχει εκλεγεί στο ΠΓ πριν από τό 1985. Ταυτόχρονα, άντικαθίστανται 48 από τά 108 μέλη τής ΚΕ.

Άρχές Νοεμβρίου 1988 ο ύπουργός δικαιοσύνης Κ.Κουλοσάρ αναγγέλει τήν προσεχη ψήφιση νόμου από τή Βουλή που θά επιτρέψει τή δημιουργία και τή λειτουργία ξεχωριστών όργανισμών και πολιτικών κομμάτων άπ' τό ΚΚ. Τήν ίδια εποχή ο Κ. Γκρός, σε μία συνέντευξη που παραχωρεί στην ισπανική έφημερίδα *El Pais*, ύποστηρίζει ότι «ή πολιτική πρακτική που έδω και σαράντα χρόνια ακολουθούμε, έχει έξαντλήσει όλα τής τά περιθώρια άναπτυξης. Η οικονομία είναι στάσιμη ενώ ή πολιτική ύπερδομή έχει χάσει κάθε άποτελεσματικότητα. Προσπαθούμε να μάθουμε ποιές αξίες πρέπει να διατηρηθούν, ποιές ήταν κάποτε έγκυρες αλλά τώρα έχουν πιά ξεπεραστεί από τήν ίδια τή ζωή και ποιά είναι τά λάθη που πρέπει να ξεριζωθούν. Πρέπει όπωσδήποτε να άπομακρυνθούμε από κάποια θεωρητικά δόγματα αλλά δέν έχουμε καινούργιες ιδέες για να τά άντικαταστήσουμε. Ταυτόχρονα ύπάρχει άφύρητη ανάγκη καθημερινής πρακτικής δράσης γιατί ή ουγγρική κοινωνία είναι πολύ σκληρή... Δέν είμαι κατά του πολυκομματισμού. Για ό, τι με άφορά, θά μπορούσαν να συνυπάρχουν και δέκα κόμματα, αλλά δέν πιστεύω ότι είναι αυτό τό κυρίαρχο πρόβλημα που άπασχολεί τήν κοινωνία... Αυτό που δλοι πρέπει να κάνουν είναι όσο τό δυνατό λιγότερα λάθη. Υπάρχουν πολλά. Άπ' τή μία ύπάρχει τό γεγονός ότι

δέν προσέξαμε όσο έπρεπε τήν έθνική μας ταυτότητα. Και άπ' τήν άλλη, σε ιδεολογικό επίπεδο, άπλοποιήσαμε ύπερβολικά τό σοσιαλισμό σε μεταβατικό στάδιο προς τόν κομμουνισμό. Πιστεύαμε πως θά ήταν μία όλιγόχρονη περίοδος 50 ή 60 χρόνια τό πολύ. Άλλά δέν είναι έτσι. Πρόκειται για μία περίοδο πολύ πιο χρονοβόρα, κατά τήν άποψη μου τρεις τέσσερις φορές άλλο τόσο. Μία και πιστεύαμε στο όλιγόχρονο τής μεταβατικής περιόδου έξαλείψαμε γρήγορα τήν άτομική ιδιοκτησία — μόνο τό 6% του ΑΕΠ προέχεται από τόν ιδιωτικό τομέα. Αυτό είναι λά-

1. Τό 1940 ο Τρότσκι έγραφε λίγο πριν δολοφονηθεί από τή Γκελεού: «Η εκδίκηση τής ιστορίας είναι φοβερότερη από τίς μοχθηρίες άκόμα και του πιο πανίσχυρου Γενικού Γραμματέα. Τολμώ να πιστεύω ότι αυτό είναι μία κάποια παρηγοριά».

2. «Σ' αυτό τόν "κομμουνισμό" θά μπορούσε ο καθένας άνάλογα με τίς άνάγκες του, να κλειστεί σε στρατόπεδο συγκεντρώσεως» (Γκ. Λούκατς: «Άστική και σοσιαλιστική ιδεολογία», γραμμένο κατά πάσα πιθανότητα τό 1968, εκδίδεται για πρώτη φορά παγκόσμια στην έλληνική γλώσσα από τίς εκδόσεις «Κριτική», Άθήνα 1987, σε μετφρ. Ά. Τσίτσοςβις).

3. Τάξη-Δίκαιο ως νομική έκφραση/συνταγματικό πλαίσιο που θά επιτρέψει τήν συνέχιση τής παραγωγής υπεραξίας από τίς ένυπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις, έτσι δέν είναι;

4. «Αυτό που σήμερα συνηθίζεται να όνομάζεται έλευθερία είναι τό άποτέλεσμα τής άδιαμφισβήτητης νίκης των έσώτερων δυνάμεων του καπιταλισμού... Όταν λοιπόν θέλουμε να μιλήσουμε σήμερα για άστική δημοκρατία, για τήν έλευθερία που πραγματώνεται σ' αυτή, πρέπει να στηριχθούμε στα περιεχόμενα και τίς μορφές που χαρακτηρίζουν είδικά τόν καπιταλισμό του παρόντος. Ένας πολιτικός ή θεωρητικός τής πολιτικής με άφηρημένη ιδεολογική τοποθέτηση μπορεί να φαντάζεται, ό, τι θέλει... Όταν οι προσπάθειές τους έχουν όποιεσδήποτε πραγματικές, πρακτικές συνέπειες δέν είναι δυνατόν σήμερα πιά, παρά να ύποστηρίζουν τή δημοκρατία που άντιστοιχεί στην παρούσα καπιταλιστική οικονομία. Αυτό άφορά — και μάλιστα ιδιαίτερα — εκείνους τους ιδεολόγους που βλέπουν στην άστική δημοκρατία μία γνήσια έναλλακτική έπιλογή προς τό σοσιαλισμό του παρόντος... Στην πραγματικότητα, θά άποδειχθεί ότι σήμερα είναι πραγματοποιήσιμη μόνο μία άστική δημοκρατία αλλά Νίξον ή Στράους» (Γκ. Λούκατς, ο.ε.).

5. Τό παράξενο κράμα άνθρωπισμού και οικονομισμού είναι ή ιστορική άντεκδίκηση τής Β' Διεθνούς μέσα από τόν σταλινισμό, έλεγε ο Άλτουσέρ — και φυσικά δέν έννοοσε μόνο τήν περίοδο Στάλιν. Ο Μ. Γκορμπατσόφ στην εισήγησή του στή 19η Συνδιάσκεψη του ΚΚΣΕ διακήρυξε: «Τό σοσιαλισμό τόν βλέπουμε σαν ένα σύστημα πραγματικού και ύπαρκτου άνθρωπισμού, στο όποιο ο άνθρωπος στην πράξη είναι τό μέτρο όλων των πραγμάτων» (Ριζσπάσσης, 2 Ιουλίου 1988).

Η έπίκληση στή ρήση του Πρωταγόρα, του πιο διάσημου σοφιστή τής άνθρωπο-

θος. Το σωστό για το δικό μας επίπεδο ανάπτυξης θα 'ταν ένα 30% να παράγεται από τον ιδιωτικό τομέα και το αντίστοιχο 70% από τον δημόσιο. Άλλα ή έννοια της ιδιοκτησίας δεν είναι τόσο αναπτυγμένη στους πολίτες ώστε να την αισθάνονται δικιά τους... 'Η ανάπτυξη της εξαρτάται από τα συμφέροντά τους... Ναι, είμαι πολύ ανικανοποίητος από τη λειτουργία μου ως πρωθυπουργού. Και αυτό όχι επειδή μου έλειπε ή έξουσία και ή δυνατότητα να αλλάξω τα πράγματα, αλλά γιατί το πρόγραμμά μου δεν υποστηρίχθηκε από τις διάφορες κοινωνικές κατηγορίες. Δεν κατάφερα να άποκτησω την εμπιστοσύνη των μεσαίων στελεχών της οικονομικής δομής της χώρας. Είχα μία αρκετά πλατιά κοινωνική συναίνεση αλλά όταν από τα λόγια έπρεπε να περάσουμε στις πράξεις, τότε τα τοπικά συμφέροντα και ή βούληση συγκεκριμένων προσώπων παρουσιαζόταν ισχυρότερα από τη λαϊκή θέληση. Θα μπορούσα να αναφέρω και όνόματα, αλλά πρόκειται περισσότερο για όλόκληρα κοινωνικά στρώματα. Κάθε κοινωνική αναδιάρθρωση προκαλεί όχι μόνο μία τάξη αλλά και μία άταξια. 'Υπάρχουν μερικοί που βλέπουν στην καινούρια κατάσταση μόνο την άταξια. Είναι δύσκολο γι' αυτούς να υποφέρουν την όποιαδήποτε κοινωνική άναταραχή — και τότε αρχίζουν να επιμένουν ότι δεν θα όπηρεζε άν δεν είχαμε πειράξει τίποτα... Πιστεύω πως είναι ίδι τυχαία έναν πολιτικό να δρ ά αποκλειστικά και μόνο για να ενισχύσει τό κύρος και τό γόητρό του. 'Αν ήταν έτσι θα έπρεπε να πάω [στη συνάντηση με τον Ρουμάνο πρόεδρο Ν. Τσαουσέσκου για την επίλυση των εθνικών διαφορών ανάμεσα στις δύο χώρες] συνοδευόμενος από 1000 τάνκς...».

Στις 24 Νοεμβρίου 1988 ό Μίκλος Νέμεθ, 40 χρόνων, άντικαθιστά στον πρωθυπουργικό θώκο τον Κ. Γκρός που διατηρεί μόνο τη θέση του Γ.Γ. ταυτόχρονα με πρόταση του ίδιου του Μ. Νέμεθ, διορίζεται όπουργός οικονομικών ό Ρ. Νίερας, 65 χρόνων, πρωργάτης της οικονομικής μεταρρύθμισης του '68. 'Ο ίδιος ό πρωθυπουργός θεωρείται ό μεγαλύτερος Ούγγρος ειδικός στην επίλυση των οικονομικών προβλημάτων και ίδι τυχαία περιφανεύεται για την ειδικότητά του στο πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ. Στην πρωτόλεια πρωθυπουργική του όμιλία κάνει συχνές αναφορές σε όδοκίμια του 'Όσκαρ Λάγκε και τό 'Ότα Σίκ, χρησιμοποιεί μανιφέστα της «'Αλληλεγγύης» αλλά και προγραμματικές διακηρύξεις του πολωνικού 'Εργατικού κόμματος. Δηλώνει πως «όφείλουμε να έγνηθομε την πολιτική σταθερότητα της χώρας, να σώσουμε την οικονομία και να ανοίξουμε διάλογο με την κοινωνία εάν θέλουμε να συνεχίσουμε τον γεφυρωσιό μας ρόλο ανάμεσα σε

'Ανατολή και Δύση... 'Η άποτελεσματικότητα και οι προσωπικές ικανότητες θα προσδιορίσουν κάθε μελλοντική μας επιλογή' άν χρειαστεί θα επανδρώσουμε τον μηχανισμό με μη κομματικά μέλη...». 'Ο Ι. Ποζγκάι θα άνακοινώσει την ίδια μέρα στους δημοσιογράφους ότι «νωρίτερα ή άργότερα θα φθάσουμε στον πλουραλισμό. Ποιόν πλουραλισμό; Δέν τό γνωρίζουμε άκόμα αυτόν που θα άνταποκρίνεται περισσότερο στην άνάγκη για εθνική σταθερότητα. Και προσοχή, αναφέρομαι στη σταθερότητα της χώρας και όχι του συστήματος... Είναι προτιμότερο να εκτίθεται στον κίνδυνο του διαλόγου με την κοινωνία όο γίνεται πιο γρήγορα και με ευνοϊότερες συνθήκες άπ' αυτές που αναγκάστηκαν να συναντήσουν ό Ρακόφσκι και οι άλλοι Πολωνοί φίλοι μου. Μās τρομάζει τό πολωνικό σύνδρομο — και ξέρω πως έμεις οι κομμουνιστές πρέπει να μάθουμε να παίζουμε την έξουσία μας. Είναι μία έξουσία πολύ πιό σταθερή άπ' ό,τι σε άλλες χώρες και αυτό μάς βάζει σε πολύ καλή διαπραγματευτική θέση άκόμα και άπέναντι στην αντιπολιτευτική θέση άκόμα και άπέναντι στην αντιπολιτευση». Σε μία συνέντευξη του στη TV, την επομένη ήμέρα, άποκαλύπτει ότι έχουν άρχισει διαπραγματεύσεις με την αντιπολιτευση για ένα νέο συνταγματικό πλαίσιο της χώρας που θα κατοχυρώνει τον πλουραλισμό χωρίς να διακηρύττει τό ήγεμονικό ρόλο του ΚΚ μέσα στην κοινωνία. Την ίδια μέρα ό Κ. Γκρός, άπαντώντας σε μία έρώτηση δημοσιογράφου για τό κατά πόσο ό πλουραλισμός σημαίνει έλευθερες έκλογές, τις όποιες οι κομμουνιστές ενδέχεται και να τις χάσουν, δέν διστάζει να άπαντήσει: «Θεωρητικά, για τό μέλλον ναί, γιατί όχι; 'Αλλά μήν υποτιμάται την δύναμή μας...».

Στις 11 'Ιανουαρίου 1989 ή ούγγρική Βουλή ψηφίζει δύο νομοσχέδια που προβλέπουν την έλευθερία του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι δίνοντας τό δικαίωμα για την ύπαρξη άνεξαρτήτων όργανώσεων και πολιτικών κομμάτων.

'Ο Κ. Γκρός άνακοινώνει ότι στο διάστημα των έρχομένων έβδομάδων ή ΕΣΣΔ θα άρχισει την σταδιακή άποχώρηση των στρατιωτών της που έδρουν στην Ούγγαρία. Στην ίδια συνέντευξη άναλύει λεπτομερώς τά σχέδια της ούγγρικής ήγεσίας, όσον άφορά την μεγαλύτερη κινητικότητα κεφαλαίων και εργατικού δυναμικού «σπάζοντας τά ιδεολογικά φράγματα του παρελόντος».

'Από την άρχή του Φεβρουαρίου 1989 ό Ι. Ποζγκάι, ύπ' αριθμόν δύο ήγέτης και άνθρωπος - κλειδί για τις σχέσεις με την αντιπολιτευση άρχίζει μία έκστρατεία σε όλόκληρη τη χώρα για μία επανεκτίμηση των γεγονότων του '56. Στην πραγματικότητα, πρόκειται

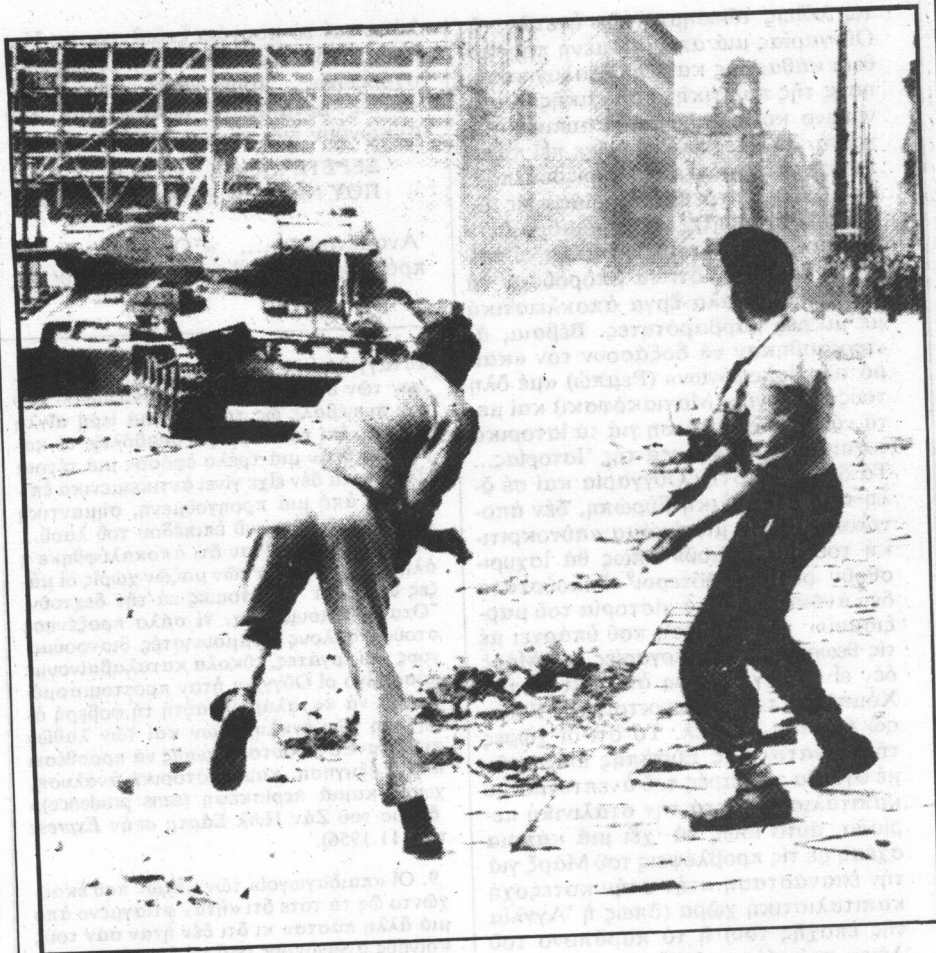
για μία πολιτική μανούβρα μεγάλης έμβέλειας που άποσκοπει να ουδετεροποιήσει (άν όχι να έξουδετερώσει) τη συντηρητική όμάδα μέσα στο ΠΚ και την ΚΕ και πού ό Ι. Ποζγκάι φαίνεται διαθεθιμένος να πραγματοποιήσει με όποιοδήποτε πολιτικό κόστος και άν άπαιτηθεί. Για πρώτη φορά μετά την άποχώρηση του Γ. Καντάρ τό κόμμα κινδυνεύει να διασπασθεί.

'Ο λαός όποστηρίζει τον Ι. Ποζγκάι που θεωρείται ό Ι. Νάγκυ της εποχής της περεστρόικα και ό Ούγγαρέζος Ντούμπτσεκ. 'Ο ίδιος δέν διστάζει να δηλώσει από την κρατική TV ότι «τό '56 ήταν μία λαϊκή έξέγερση και όχι μία άντεπανάσταση» και ότι «πρέπει να άποδοθεί δικαιοσύνη στους τότε ήγέτες». Τό επόμενο βράδυ στην TV οι κόρες του Ι. Νάγκυ και του στρατηγού Πάλ Μάλετερ —όπουργού 'Εθνικής 'Αμυνας εκείνες τις άπεγνωσμένες ήμέρες άντιστάσης κατά του στρατού του Κρεμλίνου— ζητούν την πλήρη άποκατάσταση των χαμένων συγγενών τους και την άμέριστη πολιτική υποστήριξη τους στον Ι. Ποζγκάι. Στις 10 και 11 Φεβρουαρίου 1989 συγκαλείται έκτακτη όλομέλεια της Κ.Ε. 'Ο Κ. Γκρός άποδέχεται τις διαφορετικές πολιτικές εκτιμήσεις του συντρόφου του, καταλήγοντας σε ένα σώφρονα

λογικής περιόδου» είναι έντυπωσιακή και αυτό όχι μόνο γιατί ό 'Αβδηρίτης πέθανε ενώ προσπαθούσε να άποδράσει από την 'Αθήνα κατηγορούμενος για άσέβεια. 'Ο σχετικισμός της πρωταγόρειας πρότασης είναι άναντίρρητα έκβιαστικός για τη μαρξιστική σκέψη, μία και ό μαρξισμός, ως έπιστήμη, ύπάρχει μόνο μέσα από την άγωνιόδη άναζήτηση ιστορικών άμεταβλήτων. 'Αβίαστα, μπορεί να κατηγορηθεί σαν ύποκλιση στον παραδοσιακό ψυχολογισμό της (άστικής) πολιτικής. 'Εξάλλου, ή επιχείρηση άποκατάστασης των σοφιστών στην ιστορία της φιλοσοφίας που επιχείρησε ό Χέγκελ, βρήκε φανατικούς πολέμιους στον Μάρξ, στον 'Ενγκελς, στον ίδιο τον Λένιν. Για τον Μάρξ «ή ανθρώπινη ουσία δέν είναι κάτι άφηρημένο που ένυπάρχει σε κάθε συγκεκριμένο άτομο. Στην ύλική της πραγματικότητα είναι τό ensemble (ένιαίο σύνολο) των κοινωνικών σχέσεων... Και επειδή ό Φόυερμαχ δέν αντιλαμβάνεται αυτή τη σύνδεση της ανθρώπινης ουσίας με την πραγματική όλότητα των κοινωνικών σχέσεων, είναι πρώτον άναγκασιμώς «να κάνει άφαίρεση της κοινωνικής ροής» και να προύποθέσει τον άνθρωπο άφηρημένα άπομονωμένο άτομο και δεύτερον δέν είναι δυνατό «να άντιληφθεί» την ουσία παρά μόνο σαν «γένος» σαν έσωτερική, βουβή γενικότητα που συνδέει με τον φυσικό τρόπο.

6. 'Η άστική κοινωνία «δέν επιτρέπει να βρίσκει κάθε άνθρωπος στον άλλον την πραγματώση αλλά αντίθετα τό φραγμό της έλευθερίας του... Διέλυσε την προσοική άξιοπρέπεια μέσα στην άνταλλακτική άξία... 'Ο γιατρός, ό δικηγόρος, ό ιερέας, ό ποιητής, ό έπιστήμονας. 'Όλοι τους έγιναν σ' αυτήν μισωτοί έργατες» (Κ. Μάρξ).

συμβιβασμό. «Ο Ι. Νάγκυ έσφαλε αλλά καλοθέλητα... Ήταν λάθος (και όχι εγκλημα) τό ότι δέν κατάφερε εκείνες τίς τραγικές μέρες νά αντίληφθει ότι ύπερασπίζεις τήν τάξη άν δέν καταφέρεις νά προωθήσεις τίς μεταρρυθμίσεις — γιατί χωρίς τάξη καμιά μεταρρύθμιση του σοσιαλισμού δέν είναι δυνατή» (άπό τήν ανακοίνωση τής ΚΕ). Παρ' όλα τά μισόλογα, ο Ι. Ποζγκάι κέρδισε μιά σημαντική πολιτική μάχη μέσα στό κομματικό μηχανισμό όπου, ακόμα ή πολιτική του βαρύτητα δέν ανταποκρίνεται στην τεράστια απήχηση πού βρίσκει στόν ουγγρικό λαό. Ένα άλλο σημαντικό γεγονός είναι ότι για πρώτη φορά ή «Πράβδα», επίσημο όργανο του ΚΚΣΕ, ενημέρωσε τούς άναγνώστες τής για τά γεγονότα του '56. Έάν ή ΚΕ του ουγγαρέζικου κόμματος άποφασίσει ότι «ήταν μιά λαϊκή εξέγερση πού, τόσο οι σκοποί τής όσο και τά μέσα πού χρησιμοποιήθηκαν δέν άποτελοΰσαν μιά άπειλή για τόν σοσιαλισμό» τότε, καταλήγει ο άνταποκριτής τής «Πράβδα», «φαίνεται ότι πρέπει νά συμπεράνουμε πώς ή αίτηση πού έγινε τότε προς τήν Σ. Ένωση για στρατιωτική βοήθεια, έστερείτο αίτίας».

Ο συμβιβασμός πού επιτεύχθηκε και ή πολιτική νίκη των «προοδευτικών-μεταρρυθμιστών» κατά των «συντηρητικών» (πού εκφράζεται από τόν ύπεύθυνο για τήν ιδεολογία, Γιάνος Μπέρετς) επιτάχυνε τίς εξελίξεις για τή μεταρρύθμιση των θεσμών. Ταυτόχρονα ή νέα ήγηση άπέδειξε, τουλάχιστον προς τό παρόν, ότι είναι ικανή νά επιτύχει τήν μετεξέλιξη από τό μονοκομματισμό στόν πλουραλισμό. Τό ντοκουμέντο τής ΚΕ έπιβεβαίωσε τή συμφωνία άνάμεσα στό κόμμα και τήν άντιπολίτευση πού άφήνει άνοιχτή τή δυνατότητα για μιά μελλοντική κυβέρνηση συνασπισμού. Τό ντοκουμέντο φέρει τόν τίτλο του «προγράμματος δράσης» — ίδια φόρμουλα πού είχε χρησιμοποιήσει και ο Ντοϋμπτσεκ στην Πράγα του '68 — και διακηρύσσει ότι «μιά τεχνητή επιτάχυνση τής αλλαγής ή μιά βίαιη άνακοπή τής μέ άυταρχικά μέσα θά 'ταν εξίσου επικίνδυνη. Μόνο ή ύπευθυνότητα όλων των κοινωνικών δυνάμεων μπορεί νά άποτρέψει τέτοιους κινδύνους. Η πολιτική μεταρρύθμιση δέν μπορεί νά άποκαταστήσει τόν οικονομικό έκσυγχρονισμό· είναι ύποχρεωμένη νά συμβαδίσει μαζί του... Η ΚΕ έπιβεβαιώνει ότι ήταν ή άδυναμία καθοδήγησης του προγράμματος έκσυγχρονισμού πού όδήγησε στό 1956». Ο Ι. Ποζγκάι δηλώνει στην Ιταλική έφημερίδα *Repubblica* ότι τό τελικό κείμενο και ή έκθεση τής Έπιτροπής των Ιστορικών, άναγνωρίζουν ξεκάθαρα ότι τόν Οκτώβριο του '56 έξέσπασε μιά άθθεντική λαϊκή εξέγερση πού οι αίτίες τής άνάγονται στόν έξευτελισμό πού τό έθνος είχε ύποστεί κατά τήν σταλινική περίοδο.⁷

Υπενθυμίζουν ότι τά γεγονότα τής Βουδαπέστης, κατάφεραν νά διαψεύσουν τίς έλπίδες πού είχε δημιουργήσει ο Χρουστσόφ μετά τό 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ, ρίχνοντας όλο τό έθνος σέ άπόγνωση.⁸ Βέβαια, προσθέτουν, ότι κατά τή διάρκεια τής εξέγερσης διάφορες άντεπαναστατικές δυνάμεις και εγκληματίες του κοινού ποινικού δικαίου έλαβαν μέρος μέ τόν ένα ή μέ τόν άλλο τρόπο. Άλλά αυτά τά είχαν ήδη καταγγείλει ο Μπίμπο, ο Κόβακς, ο Νέμεθ και ένα σωρό άλλοι ύπουργοί τής κυβέρνησης Ι. Νάγκυ... Όχι λιγότερο σημαντικό είναι τό γεγονός ότι τό ντοκουμέντο άποδίδει στους μεταρρυθμιστές του κόμματος τήν εϋθύνη για τό προχρόνημα τής κρίσης σέ τέτοιο βαθμό... Άνέδειξα σέ κυρίαρχο πρόβλημα τά γεγονότα του '56 μέ πλήρη συνείδηση ότι εάν εγκαθιδρυθεί ένα πολυκομματικό σύστημα, τό '56 και ο ρόλος του Ι. Νάγκυ θά άποτελέσουν άντικείμενο άνοιχτής πολιτικής άντιπαράθεσης. Για τό ΚΚ θά 'ταν όδυνηρό νά παραμονεύει σταθερό στις άναχρονιστικές του άποψεις».

Δέν χρειάζεται ένας χαριτωμένος έ-

πίλογος για νά μεταφράσει πίσω άπό

7. Υπάρχει όποσδήποτε ένα πρόβλημα πολιτισμικού ρεαλισμού — και ο Μ. Κούντερα έχει πεί άπό καιρό ότι ο μεγαλορώσικος σοβινισμός έχει στρατηγικό του στόχο τήν εξαφάνιση των εθνικών μειονοτήτων στην Κ. Ευρώπη. Άλλά υπάρχει και ή έκμετάλλευση... «Διαμέσου τής ΚΟΜΕΚΟΝ, των διμερών συμφωνιών και των έμπορικών άνταλλαγών και δανείων, οι Σοβιετικοί καταλήσταν τους ζωτικούς οικονομικούς τομείς των χωρών - μελών, μετατρέποντας αυτές τίς χώρες σέ προμηθευτές πρώτων ύλών, σέ αγορές για τά προϊόντα τους και σέ βοηθητικά μεταποιητικά εργαστήρια εξουσιάζοντας έτσι άνέλγητα τούς λαούς αυτών των χωρών, προκάλεσαν καταστροφικές ζημιές» (έπιστολή τής ΚΕ του ΚΚ Κίνας στό ΚΚΣΕ στις 29.2.1964).

Φαίνεται, πάντως, ότι ο οικονομικός ιμπεριαλισμός πού εκφράζει αυτή τή νέα λογική τής συσσώρευσης σέ παγκόσμιο επίπεδο, άναγκάζει σ' ένα ξαναφούτωμα του εθνικισμού σάν κυρίαρχη ιδεολογία άνασυγκρότησης τόσο των «χαμένων» του Β' Παγκοσμίου Πολέμου δηλαδή Γερμανίας, Ιαπωνίας, Πολωνίας και Γαλλίας.

8. Τό μεγαλύτερο λάθος ήταν ή έκθεση Χρουστσόφ. Γιατί ή δημόσια και έπίσημη

τίς λέξεις τώνσημερινών ήγετών της Ουγγαρίας μιά άπεγνωσμένη προσπάθεια κάθαρσης και άποιδεολογικοποίησης της πολιτικής πρακτικής — φαινόμενο κάθε άλλο παρά τυπικά ουγγρικό. Ο Γκ. Λούκατς είχε πει κάποτε ότι οι μαρξιστές γνωρίζουν πολύ καλά ότι επιτρέπονται διάφορες μικρές αισχροτήτες όταν διαδραματίζονται μεγάλα γεγονότα άλλα οι επίγονοι πίστεψαν ότι θά μπορούσαν να πετύχουν μεγάλα έργα άποκλειστικά με μικρές βαρβαρότητες. Βέβαια, άναγκάστηκαν να δοξάσουν τον «καιρό των δολοφόνων» (Ρεμπώ) «μέ όλη τους τή φωνή» (Μαγιακόφσκι) και μετά να ζητήσουν άφεση για τά ιστορικά τυχαία σάν άτυχήματα της Ιστορίας... Τά δρώμενα στην Ουγγαρία και σε όλη τήν Άνατολική Εύρώπη, δέν άποτελούν βέβαια μιά ακόμα «αυτοκριτική του μαρξισμού» όπως θά ίσχυρισθούν οι περισσότεροι⁹ άπλούστατα δέν άνήκουν σε μιά «ιστορία του μαρξισμού» και ή σχέση πού ύπάρχει με τίς θεωρητικές επεξεργασίες του Μάρξ δέν είναι μεγαλύτερη άπ' ό,τι με τον Χόμπεκ και τον Ουάσιγκτον, τον Ρουσσώ και τον Χέγκελ. Τό ότι οι χώρες της Άνατολικής Εύρώπης επιζητούν με άγωνία τίς χαρές του άνεπτυγμένου καπιταλισμού μετά τήν σταλινική περίοδο, αυτό ίσως να 'χει μιά κάποια σχέση με τίς προβλέψεις του Μάρξ για τήν επανάσταση στην κατεζοχή καπιταλιστική χώρα (όπως ή Άγγλία της εποχής του) ή τό παράπονο του Λένιν στό τέλος της ζωής του για τή δημιουργία μιάς «άστικής κοινωνίας χωρίς άστους». Άν οι μαρξιστές, σήμερα, δέν θά 'πρεπε να 'χουν πρόβλημα στό να έντοπίσουν τους «άστους» της Άνατολικής Εύρώπης δέν ίσχύει τό ίδιο και για τήν άναζήτηση του «προλεταριάτου»... Βέβαια, όρισμένοι μέσα στην ξέφρενη άποενοχοποίηση πού τους χαρίζεται σάν «μάννα έξ ουρανού» από τον Γκορμπατσώφ δέν θά διστάσουν να ξαναρχίσουν τά ξεφανητά για τήν ύπεροχη θεολογία των «Μάρξ - Ένγκελς - Λένιν - Γκορμπατσώφ». Προσοχή, ή ήθική ξειδανίκευση του «σκοπού» άποτελεί τον κυριότερο ιδεολογικό μηχανισμό του σταλινισμού και του άυταρχισμού. Καμιά ιστορία δέν ύπάρχει αν δέν τήν φτιάχνουμε οι ίδιοι... Ο μαρξισμός δέν είναι μακιαβελισμός.

Υ.Σ.:

Η Μεγάλη Συμπαρατάξη της Άριστεράς και της Προόδου έχει συνηθίσει να διαχειρίζεται τίς όδυνηρές άποκαταστάσεις στις «χώρες του ύπαρκτου σοσιαλισμού» και τίς έννοχες συνειδήσεις πού τρέφει στον κόρφο της με τον ίδιο «τρόπο»: σιωπηλά. Βέβαια, κατά καιρούς, βγάξει τό κεφα-

λάκι και τό κουνάει ξεδιάντροπα έξω από τό ιδιωτικό σπίτι των «δημοσίων σχέσεων»... Ίσως γιατί οι έναπομειναντες μεταλλικοί δεινόσαυροι δέν σηκώνουν πιά τά πανώ με τή γραφή:

ΞΕΡΕΤΕ ΚΑΜΙΑ ΤΣΑΤΣΑ
ΠΟΥ ΝΑ ΜΗΝ ΕΙΝΑΙ ΠΟΥΤΑΝΑ;

Άναμενόμενο... «Όποιος, με τό πρόσχημα μιάς δυσπιστίας σταθερής

καταγγελία, ή λεπτομερειακή έκθεση όλων των έγκλημάτων ενός ανθρώπου πού τον περιέβαλε ως τά τότε μιά ιερή αίγλη και πού επί τόσον καιρό συμβόλιζε τό καθεστώς ήταν μιά τρέλα έφρόσον μιά τέτοια ειλκρίνεια δέν είχε γίνει άντικειμενικά επιτρεπτή από μιά προηγούμενη, σημαντική ύψωση του βιοτικού επιπέδου του λαού... Τό άποτέλεσμα ήταν ότι άποκαλύφθηκε ή άλήθεια στα μάτια των μαζών χωρίς οι μάζες αυτές να 'ναι έτοιμες να τήν δεχτούν. Όταν βλέπουμε π.χ. τί σάλο προξένησε στους Γάλλους κομμουνιστές διανοούμενους και εργάτες, εδκολα καταλαβαίνουμε πόσο λίγο οι Ούγγροι ήταν προετοιμασμένοι για να καταλάβουν αυτή τή φοβερή άφήγηση των έγκλημάτων και των λαθών πού έκανε ο Χρουτσώφ χωρίς να προσθέσει καμιά έξηγηση, καμιά ιστορική άνάλυση, χωρίς καμιά περίσκεψη (sans prudence)» άρθρο του Ζάν Πώλ Σάρτρ στην *Express* τή 9.11.1956).

9. Οι «παιδαγωγοί» των μαζών πού έκαχώντο ως τά τότε ότι «ήταν φτιαγμένο από μιά άλλη πάστα» κι ότι δέν ήταν σάν τους κοινούς ανθρώπους (για να θυμηθούμε τον περίφημο λόγο του Στάλιν στην κηδεία του Λένιν), έγκατέλειψαν ξαφνικά αυτές τίς άξιοθρήνητε χιμαιρες κι άνακάλυψαν ότι είχαν «ξεμάθει» τά πιο στοιχειώδη πράγματα και ότι έπρεπε να τά ξαναμάθουν... Άς ακούσουμε τον Παλμίρο Τολιάτι: «Πρέπει να ξαναμάθουμε τό πώς γίνεται μιά κανονική δημοκρατική ζωή, δηλαδή να ξαναμάθουμε να 'χουμε προσωπική πρωτοβου-

όσο και νόμιμης άπέναντι στο κράτος, θεωρεί πώς άποτελεί ύποχώρηση άπέναντι στην γοητεία του, ακόμα και να τό θέτει υπό άμφισβήτηση, κινδυνεύει να άνακληθεί στην τάξη κατά τρόπο σκληρό... Καμιά άρνηση δέν καταργεί τίποτε» (άπό μοντέρνα ποιητική άνθολογία).

Βησσαρίων Γκίνιας

λία τόσο στην θεωρία όσο και στην πράξη. Να ξαναμάθουμε να επιζητούμε τή συζήτηση. Να ξαναμάθουμε να άνεχόμαστε τά λάθη γιατί ή άνοχή είναι άναγκαία για να βρούμε τήν άλήθεια. Να ξαναμάθουμε τήν άνεξαρτησία του χαρακτήρα και τήν άνεξαρτησία της κρίσης» (άρθρο στην «Humanité» τής 3.7.1956). Να τί χρειαζόταν να «ξαναμαθευτεί» ύστερα από έναν αιώνα σοσιαλισμού! Άλλ' ήταν άνάγκη να χαλάσει ο κόσμος για να ξαναμάθουν οι άνθρωποι τό Άλφα - Βήτα των πολιτισμένων τρόπων; Χρειαζόταν να πέσουν από τόσο ψηλά για να 'ανακαλύψουν ότι οι δήθεν «τυπικές έλευθερίες» είναι άπαραίτητες για να ύπάρξει «κανονική» πολιτική ζωή; Χρειαζόταν άλήθεια να περάσουν από τή σταλινική σχολή του κυνισμού και της δουλοπρεπούς λατρείας για να «ξαναμάθουν» να εκτιμούν «τήν άνεξαρτησία του χαρακτήρα και τήν άνεξαρτησία της κρίσης»;... Όπως έλεγε ο Πολωνός Υ. Κόττ «έχοντας ζήσει δέκα χρόνια υπό τό δημοκρατικότερο καθεστώς του κόσμου, χρειάστηκε να έφεύρουμε έναν νέο όρο: τον όρο δημοκρατικοποίηση!» Τήν ίδια εποχή, ο Πέτερ Βέρες, ο Πρόεδρος της Ένωσης των Ούγγρων διανοουμένων, δήλωνε τά εξής: «Θέλω να μιλήσω άνοικτά και ξάστερα. Στο δρόμο προς τή δημοκρατία τό πρώτο βήμα είναι τούτο: Οι πολίτες πού δέν είναι γραμμένοι στο κόμμα, και μαζί μ' αυτούς και οι συγγραφείς δέν πρέπει να άναγκάζονται να χειροκροτούν αυτούς με τους όποιους δέν συμφωνούν...» (Κώστας Παπαϊωάννου, Άθήνα 1960).

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ

Ζωολογία Πληθ. 17, 36 79 70

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΠΙΛΟΓΗ
ΧΑΜΗΛΟΤΕΡΕΣ ΤΙΜΕΣ

ΠΑΡΗΣ ΚΑΙ ΜΟΝΙΜΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΑΝΤΙΕΞΕΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ "Ελεύθερος Τύπος"

ΜΙΣΘΩΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

του Μιχάλη Χλέτσου

Η μισθωτή εργασία αποτελούσε πάντοτε για τους θεωρητικούς της ανάπτυξης, τήν αιτία για όλα τά δεινά του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. *Η μάλιστα για να είμαστε ακριβέστεροι, τό χαμηλό ποσοστό μισθωτοποίησης του ελληνικού ενεργού πληθυσμού και όχι τό καθεστώς τής μισθωτής εργασίας δημιουργούσε προβλήματα. Δέν είναι λίγοι οί θεωρητικοί αυτοί που υποστήριζαν ότι τό χαμηλό ποσοστό μισθωτοποίησης ήταν ένα από τά αποτελέσματα τής «υπανάπτυξης» ή «έξαρτημένης» ανάπτυξης τής Έλλάδας.¹

Βέβαια τό πρόβλημα τής «υπανάπτυξης» ή «έξαρτημένης» ανάπτυξης δέν θά μās άπασχολήσει στά πλαίσια αυτού του άρθρου. *Απλώς αναφέρουμε, ότι αυτοί οί δροι άπορρέουν από έ-

να μοντέλο-υπόδειγμα που δέν είναι άλλο από αυτό τής ανάπτυξης των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών. Πέρα από τόν προβληματισμό αν πρέπει ν' ακολουθήσουμε τόν συγκεκριμένο δρόμο ανάπτυξης των Δυτικών χωρών, θέλουμε νά τονίσουμε ότι ή ανάπτυξη τής χώρας δέν είναι ένα προκαθορισμένο μοντέλο που επιβάλλεται από τά πάνω. Είναι μία κοινωνική διαδικασία. Γι' αυτό αντί για «υπανάπτυξη» ή «έξαρτημένη» ανάπτυξη, είναι καλύτερα νά μιλάμε για μία άλλη μορφή ανάπτυξης που εξαρτάται (καθορίζεται) από τή διαδικασία τής συσσώρευσης του κεφαλαίου και από τήν πάλη των τάξεων.

*Όσον άφορά τήν μισθωτή εργασία, τό κύριο πρόβλημα δέν είναι τό χαμηλό της ποσοστό στό σύνολο του ένε-

ργού πληθυσμού αλλά τά αίτια τής μη εξέλιξής της. Αυτός είναι και ο σκοπός αυτού του άρθρου. Νά βρεί τους παράγοντες εκείνους οί όποιοι καθόρισαν σε σημαντικό βαθμό τήν μορφή ανάπτυξης που ακολούθησε ή χώρα μας, άρα και τό ποσοστό μισθωτοποίησης του ενεργού πληθυσμού.

Ποιά όμως είναι ή εξέλιξη τής μισθωτής εργασίας μετά τόν β' παγκόσμιο πόλεμο; *Ο παρακάτω πίνακας είναι αρκετά διαφωτιστικός.

1. Βλέπε π.χ. Τσουκαλάς Κ. «*Η δομή τής άπασχόλησης και τό μικρομεσαίο θαύμα», *Αντί, τ. 260, 1984.

Πίνακας 1

Οικονομικά ενεργός πληθυσμός κατά ομάδες κλάδων δραστηριότητας
καί θέση στο επάγγελμα τό 1951, 1961, 1971, 1981

Έτη	(%)							
	Πρωτογενής		Δευτερογενής		Τριτογενής		Σύνολο χώρας	
	Αύτοαπα- σχολούμ.*	Μισθωτοί	Αύτοαπα- σχολούμ.	Μισθωτοί	Αύτοαπα- σχολούμ.	Μισθωτοί	Αύτοαπα- σχολούμ.	Μισθωτοί
1951	87,09	9,09	23,4	68,1	23,6	59,2	54,1	36,8
1961	90,01	8,2	23,9	70,9	27,3	57,4	60,4	33,5
1971	93,4	4,8	20,5	72,3	28,8	64,4	52,8	42,3
1981	94,7	3,9	23,1	70,7	28,4	65,9	45,8	49,6
1951-1961	+ 2,92	- 0,89	+ 0,5	- 2,8	+ 3,7	- 1,8	+ 6,3	- 3,3
1961-1971	+ 3,39	+ 3,4	- 3,4	- 1,4	- 1,5	+ 7	- 7,6	+ 8,8
1971-1981	+ 1,3	- 0,9	+ 2,6	- 1,6	- 6,4	+ 1,5	- 7	+ 7,3

* περιλαμβάνει εργαζόμενους για δικό τους λογαριασμό + συμβοηθούντα μέλη μη άμβιβόμενα της οικογένειας.

Πηγή: ΕΣΥΕ, 'Απογραφή 1951, '61, '71, '81

Μπορούμε λοιπόν νά διακρίνουμε τρεις περιόδους στην εξέλιξη της μισθωτής εργασίας. Η πρώτη περίοδος από τό 1949 (τέλος του έμφύλιου) μέχρι τό 1963. Κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου παρατηρούμε μία συνεχή μείωση των μισθωτών προς όφελος των αύτοαπασχολουμένων. Οί μή μισθωτοί άποτελούν την πλειοψηφία του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Η δεύτερη περίοδος είναι από τό 1964 μέχρι τό 1973 και είναι ή περίοδος της «συνύπαρξης». Παρατηρούμε μία συνεχή τάση για αύξηση του αριθμού των μισθωτών. Βέβαια συνεχίζει ν' αύξάνεται και ό αριθμός των μή μισθωτών οί όποιοι και ύπερτερούν. Τέλος ή τρίτη περίοδος είναι ή περίοδος των «μισθωτών». Αρχίζει με την πτώση της δικτατορίας και φτάνει μέχρι τίς μέρες μας. Ό αριθμός των αύτοαπασχολουμένων μειώνεται, ένω αντίστοιχα αύξάνεται ό αριθμός των μισθωτών που άποτελούν και την πλειοψηφία του οικονομικά ενεργού πληθυσμού.

Αυτό που μās ενδιαφέρει (δπως άναφέραμε και προηγουμένως) σ' αυτό τό άρθρο είναι νά ανακαλύψουμε τούς παράγοντες που προκάλεσαν αυτή την εξέλιξη. Δύο, κατά την γνώμη μας, είναι οί σημαντικότεροι παράγοντες: ή διαδικασία συσσώρευσης και τό κράτος.

Διαδικασία συσσώρευσης-κράτος

Όταν λέμε διαδικασία συσσώρευσης του κ κεφαλαίου δέν έννοούμε άπλή παράθεση κάποιων δυναμικών κλάδων

της οικονομίας. Δέν είναι ανεξάρτητη από την πάλη των τάξεων. Είναι προϊόν της. Είναι προϊόν της πάλης άνάμεσα στο κεφάλαιο και στην εργασία. Όσον άφορά τό κράτος, πιστεύουμε ότι ό ρόλος του είναι πολύ σημαντικός στον καθορισμό της μορφής ανάπτυξης της χώρας. Δέν μās μένει παρά νά άποδείξουμε τό γιατί. Καταρχήν τό κράτος είνεαι ξεχωρο από τό πολιτικό καθεστώς. Τό πολιτικό καθεστώς είναι ή μορφή ύπαρξης του κράτους. Χαρακτηρίζεται από την μορφή άυτονομίας που έχει τόσο άπέναντι στις κοινωνικές τάξεις όσο και άπέναντι στα άλλα πολιτικά καθεστάτα.²

Ό φετιχισμός του έμπορεύματος παρουσιάζει τό κράτος σαν κάτι που δέν είναι: ούδέτερο. Όμως ή γενίκευση του έμπορεύματος άποφετιχοποιεί τίς παραγωγικές σχέσεις. Η σχέση έκμετάλλευσης είναι πλέον διακριτή άπ' όλους. Η ίδια ή συσσώρευση του κεφαλαίου είναι ένα στοιχείο άποφετιχοποίησης των παραγωγικών σχέσεων. Τό κράτος είναι ή άπάντηση σ' αυτή την άποφετιχοποίηση. Έγγυόμενο τόν σεβασμό στους κανόνες της ανταλλαγής (έννοείται άνάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία), έγγυάται και διακονίζει την δυνατότητα έκμετάλλευσης. Τό κράτος παρεμβαίνει στην κοινωνία με δύο τρόπους:³ είτε μέσω της παρέμβασης του στην διαδικασία της συσσώρευσης είτε μέσω της χρήσης του ζεύγους άναζήτηση νομιμοποίησης - καταπίεση. Η παρέμβαση του στη διαδικασία της συσσώρευσης είναι παρέμβαση άπέναντι στο κεφάλαιο (και έξαρτάται από τόν διαφο-

ρισμό των ποσοστών κέρδους, από την πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους και από τό επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων) και παρέμβαση άπέναντι στην εργασία (άναπαραγωγή ενός μεγάλου μέρους της εργατικής δύναμης). Όσον άφορά τόν δεύτερο τρόπο παρέμβασής του (χρήση του ζεύγους νομιμοποίηση - καταπίεση), τό πολιτικό καθεστώς, μορφή ύπαρξης του κράτους, άναζητά την νομιμοποίησή του άπέναντι στις κοινωνικές τάξεις. Η άναζήτηση της νομιμοποίησής του καθορίζει σ' ένα βαθμό τή μορφή ανάπτυξης της χώρας. Έδώ θά πρέπει νά τονίσουμε ότι νομιμοποίηση - καταπίεση δέν είναι όροι άντιφατικοί και άλληλοαποκλειόμενοι αλλά οί δύο πλευρές ενός νομίματος. Τέλος θέλουμε νά άναφέρουμε, ότι ή διαδικασία άναζήτησης από την πλευρά του πολιτικού καθεστώτος μίας ευρύτερης νομιμοποίησης άπέναντι στην πλειοψηφία των πολιτών οδήγησε στην εμφάνιση (κυρίως μετά τόν β' παγκόσμιο πόλεμο) του Κράτους - Πρόνοια. Είναι ή συγκεκριμένη μορφή όργάνωσης που αρχίζει νά ύπάρχει άπό τίς αρχές του αιώνα αλλά γίνεται έντονα άντιληπτή μετά τόν β' παγκόσμιο πόλεμο. «Στό Κράτος - Πρόνοια, ή σχέση του άτόμου με την κοινωνία των πολιτών και με τό κράτος τροποποιήθηκαν σέ βάθος. Τό κράτος άπευ-

2. Gilberto Mathias - Pierre Salama «L'Etat surdeveloppé. Des métropoles au tiers-monde», La Decouverte / Maspero 1983.

3. Gilberto Mathias - Pierre Salama «L'Etat...».

θύνεται κατευθείαν στην κοινωνία παρουσιάζοντας την επιβίωση και την αναπαραγωγή της σαν καθήκον του τό κοινωνικό συμβόλαιο είναι ιδωμένο πρώτα σαν συμπύκνωση των συμβολαίων μεταξύ των ατόμων και της κοινωνίας ή όποια παρουσιάζεται σαν πρωταρχική και όχι σαν προϊόν δυναμικής συνύπαρξης ατόμων».⁴

1949-1963

Τό τέλος του εμφύλιου πολέμου βρίσκει την Ελλάδα έντελως κατεστραμμένη. Τρία είναι τά κύρια αποτελέσματα αυτού του πολέμου πάνω στην ανάπτυξη. Καταρχήν, ένα μεγάλο μέρος του οικονομικά ενεργού πληθυσμού βρισκόταν είτε πρόσφυγες στις ανατολικές χώρες, είτε κλεισμένοι στις φυλακές και στην έξορία. Δεύτερο, άργει ή οικονομική «άνασυγκρότηση» σέ σχέση μ' άλλες χώρες. Τρίτον, ερημώνεται ή ύπαιθρος και προκαλείται συστηματική μετακίνηση του κόσμου στις μεγάλες πόλεις. Η πολιτικοστρατιωτική συντριβή της Αριστεράς και ή μετέπειτα καταστολή του εργατικού κινήματος εμποδίζουν την εμφάνιση του Κράτους - Πρόνοια στην Ελλάδα. Η υπόθεση (περί ομοιογενούς κοινωνίας) πάνω στην όποια οικοδομείται τό Κράτος - Πρόνοια δέν υπάρχει. Τό Έλληνικό Κράτος (ή καλύτερα τό πολιτικό καθεστώς) για νά εδραιώσει την πολιτική κυριαρχία της δεξιάς ενεργεί ως κράτος - χωροφύλακας, κυνηγώντας την εργατική τάξη και ανασυγκροτώντας την μικροϊδιοκτησία. Χωρίζει την κοινωνία σέ εθνικόφρονες και μή και προσπαθεί ν' αποκτήσει τή νομιμοποίησή του από τά μικροαστικά στρώματα. Μιά σειρά άλλοι παράγοντες συνηφασμένοι μέ την μισθωτή εργασία (όπως αύξηση των εργατικών μισθών, της κοινωνικής ασφάλισης, της συλλογικής κατανάλωσης) βρίσκονται σέ υπολανθάνουσα κατάσταση. Τό μέσο πραγματικό ήμερομίσθιο του Έλληνα εργάτη τό 1958 βρίσκεται στό ίδιο ύψος μ' αυτό του 1938.⁵ Η ποσοστιαία συμμετοχή της δαπάνης για θέρμανση και φωτισμό στό σύνολο της ιδιωτικής κατανάλωσης φτάνει 1,7% τό 1950 και 2% τό 1960. Για τά επιπλα, σκευή τό ύψος της συμμετοχής φτάνει στό 17,7% τό 1950 και 3,6% για τό 1960. Τό αντίστοιχο ποσοστό υγείας φτάνει στό 4,1% τό 1950 και 3,6% τό 1960. Τό ποσοστό του αριθμού των ασφαλισμένων στό ΙΚΑ (ό σημαντικότεος οργανισμός κοινωνικής ασφάλισης μετά τόν Β' παγκόσμιο πόλεμο) και των οικογενειών τους από 10,9% τό 1950 αύξήθηκε μέχρι τό 1966 σέ 23%.⁶

Πίνακας 2

Ποσοστό μισθωτών ανά φύλο και περιοχή τό 1983 και 1986

Έτη	Άστικές περιοχές		ΗΜΙΑΣΤΙΚΕΣ		ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ	
	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες
1983	64,9	73,8	42,2	32,3	26,3	10,4
1986	65,2	73,7	43,9	36,1	96,3	11,3

Πηγή: Έρευνα άπασχόλησης εργατικού δυναμικού για τό έτος 1983 και 1986

Όμως ή Ελλάδα ύφιστάμενη τις πιέσεις του διεθνούς ανταγωνισμού είναι αναγκασμένη νά επιταχύνει την διαδικασία συσσώρευσης. Αυτός είναι ό δεύτερος ρόλος του κράτους. Τό ελληνικό κράτος εκτός από κράτος χωροφύλακα είναι και κράτος - επενδυτής.⁷ Ο παρεμβατισμός του προσανατολίζεται σέ τρεις κυρίως άξονες: κρατική χρηματοδότηση της βιομηχανίας και των άλλων τομέων (εμπόριο, οικοδομές, μεταφορές - επικοινωνίες...), κρατικές επενδύσεις στην ύποδομή, στον τομέα παραγωγής ενέργειας και ίδρυση βιομηχανικών μονάδων (λιπάσματα, ζάχαρη κ.λπ.) και τέλος φορολογική πολιτική που άποβλέπει στην ανάπτυξη των επενδύσεων από την ιδιωτική πρωτοβουλία.

Τ' αποτελέσματα από τόν παρεμβατικό ρόλο του κράτους φαίνονται ή διαίτερα την επόμενη περίοδο.

1964-1973

Καταρχήν ή άνοδος του εργατικού κινήματος επέιξε προς μία κατάσταση φιλελευθεροποίησης του πολιτικού καθεστώτος που όμως ανακόπτεται από την έλευση της δικτατορίας. Όσον άφορά τή συσσώρευση του κεφαλαίου, ή περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται ως ή περίοδος της ταχύρρυθμης οικονομικής ανάπτυξης. Η αναδιάρθρωση της ελληνικής βιομηχανίας γίνεται προς όφελος των κλάδων κεφαλαιουχικών και ένδιάμεσων προϊόντων. Κατά την δεκαετία '60-'70 παρατηρούμε μία αύξηση του ΑΕΠ κατά 7,2% (σέ σταθερές τιμές του '70). Η συμμετοχή της γεωργίας στην αύξηση του ΑΕΠ σ' αυτή την δεκαετία ήταν 21,4%. Για τόν δευτερογενή τομέα 28,2% και για τόν τριτογενή τομέα 50,4%. Από τόν δευτερογενή τομέα την μεγαλύτερη συμμετοχή την είχε ή μεταποίηση 16,1% ενώ από τόν τριτογενή τομέα τό εμπόριο και οι υπηρεσίες μέ 26,4% και ή Δημόσια Διοίκηση μέ 9,4%. Όσον άφορά την άπασχόληση στό εμπόριο παρατηρούμε ότι ό αριθμός των μισθωτών αύξάνει ά-

πό 35,2% τό 1961 σέ 38,8% τό 1971. Καταλαβαίνουμε λοιπόν γιατί αύξήθηκε ό αριθμός των μισθωτών σ' αυτή την περίοδο μία και ή ταχύρρυθμη ανάπτυξη της Ελλάδας προκλήθηκε από κλάδους που στηρίζονται στή μισθωτή εργασία. Τέλος, όσον άφορά τά προηγούμενα μεγέθη παρατηρείται μία σταθερή αύξηση του ποσοστού συμμετοχής τους στό σύνολο της ιδιωτικής κατανάλωσης.

1974-μέχρι σήμερα

Άς δούμε λεπτομερέστερα αυτή την περίοδο μία και είναι ή περίοδος των μισθωτών. Οι μισθωτοί υπερτερούν ως προς τά άλλα κοινωνικά στρώματα. Αυτό που είναι χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου είναι ή μαζική είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας (βέβαια αυτό έχει άρχισει από τό 1960 αλλά κορυφώνεται τώρα) και μάλιστα σέ κλάδους που στηρίζονται στην μισθωτή εργασία. Οι γυναίκες κατά κύριο λόγο άπασχολούνται στον τριτογενή τομέα. Η κατηγορία των μισθωτών γυναικών σ' αυτό τόν τομέα αυξάνει κατά 165% την περίοδο 1951-1981.⁸

Γενικότερα τό ποσοστό των μισθωτών γυναικών επί του συνόλου εργαζομένων γυναικών (81%) είναι πολύ ψηλότερο από τό αντίστοιχο των μισθωτών άνδρών (69%). Πιο συγκεκριμένα οι παρακάτω πίνακες μās δίνουν μία εικόνα για την έκταση της μισθωτής εργασίας τά τελευταία χρόνια.

Αυτή ή περίοδος μπορούμε νά πούμε ότι χωρίζεται σέ δύο υποπεριόδους. Η πρώτη είναι μέχρι τό 1979 όπου συσσωρεύονται οι προϋποθέσεις για νά επέλθει οικονομική κρίση και ή δεύτερη από τό 1979 μέχρι σήμερα ό-

4. B. Lautier «Safarisation restreinde, secteur informel et politiques d'emploi en Amerique Latine», *Revue Tiers Monde*, 1985.

5. Μπαμπανάνης: «Ίδιομορφίες της ανάπτυξης στην Ν. Εβρώπη», έκδ. IMM.

6.

Πίνακας 3

Ποσοστό μισθωτών ανά φύλο και κλάδο δραστηριότητας τό 1975, 1983 και 1986

Κλάδοι	1975		1983				1986					
	*Ανδρες		Γυναίκες		*Ανδρες		Γυναίκες		*Ανδρες		Γυναίκες	
	Μισθωτοί	Αύτοαπ.*	Μισθ.	Αύτ.	Μισθ.	Αύτ.	Μισθ.	Αύτ.	Μισθ.	Αύτ.	Μισθ.	Αύτ.
Γεωργία-Κτηνοτροφία	10,6	84,4	9,6	90,01	5,02	90,03	2,9	96,1	4,8	88,7	2,5	95,9
Όρυχεία	88,6	4,2	90,09	9,9	96,6	0,3	93,3	6,6	94,03	2,2	9,3	4,3
Βιομηχανία-Βιοτεχνία	68,2	21,8	74,9	23,9	66,6	21,9	75,7	23,03	67,1	21,8	76,2	21,9
Ήλεκτρισμός-Φωταέριο	99,9	—	99,2	—	98,8	0,3	100	—	100	—	100	—
Οικοδομές-Δημ. Έργα	80,1	10,7	88,5	8,005	70,7	18,7	75	16,6	70,02	19,7	50	16,6
Εμπόριο-Εστιατ.-Ξενοδ.	35,4	54,4	50,01	47,9	33,3	49,4	40,8	56,7	32,1	41,1	38,81	58,3
Μεταφ.-Αποθηκ.-Επικ.	72,9	25,1	96,7	2,9	70,9	25,5	94,3	4,4	69,9	27,3	93,4	6,1
Τράπεζες-Ασφάλειες	57,6	32,2	83,9	14,5	54,1	34,6	74,3	23,5	56,1	38,2	76,3	21,3
Υπηρεσίες	87,3	10,7	89,1	10,2	88,1	9,4	89,8	8,7	88,4	9,5	90,5	1,4
Σύνολο	62,7	30,2	69,4	29,5	50,2	42,06	44,6	54,02	43,5	35,5	46,1	52,1

*Αύτοαπασχολούμενοι = εργαζόμενοι για δικό τους λογαριασμό + συμβοηθούντα μέλη + άμειβόμενα μέλη της οικογένειας

Πηγή: Έρευνα άπασχόλησης εργατικού δυναμικού του έτους 1975, 1983 και 1986

που είναι ή περίοδος της οικονομικής κρίσης. Τό ΑΕΠ (σέ αγοραίες τιμές του 1975) αύξάνει τό 1969 σέ 6,5%, τό 1973 σέ 3,8%, τό 1974 είναι -0,7%, τό 1980 είναι -1,1%, τό 1983 είναι 2,2%.⁹ Παρόμοια ή βιομηχανική παραγωγή ένω τό 1969 είχε αύξηθει κατά 12,4%, τό 1974 αύξήθηκε κατά -1,1%, τό 1980 κατά 0,2% και τό 1983 κατά 3%. Τέλος, ή συμβολή της γεωργίας στό ΑΕΠ από 17,8% τό 1970 γίνεται 13,8% τό 1983, της βιομηχανίας από 33,1% τό 1970 γίνεται 30,7% στό 1983 και των υπηρεσιών από 46,4% τό 1970 σέ 55,5% τό 1983.

Τήν έπαύριο της πτώσης της δικτατορίας τό πολιτικό καθεστώς αναζητεί νά άποκτήσει τήν νομιμοποίησή

του από τό σύνολο του έλληνικού πληθυσμού. Αυτό τόν αναγκάζει σέ μία σειρά μέτρων πρός όφελος της μισθωτής εργασίας και σέ βάρος των άυτοαπασχολουμένων. Αύτά τά μέτρα είναι ή σημαντική αύξηση των εργατικών μισθών, επέκταση της κοινωνικής ασφάλισης, της εκπαίδευσης και της ιδιωτικής κατανάλωσης. Γίνεται λοιπόν προσπάθεια σύστασης του Κράτους - Πρόνοια. Προϋπόθεση όμως είναι ή επέκταση της μισθωτής εργασίας διότι δέν μπορεί νά ύπάρξει Κράτος - Πρόνοια χωρίς μισθωτούς.

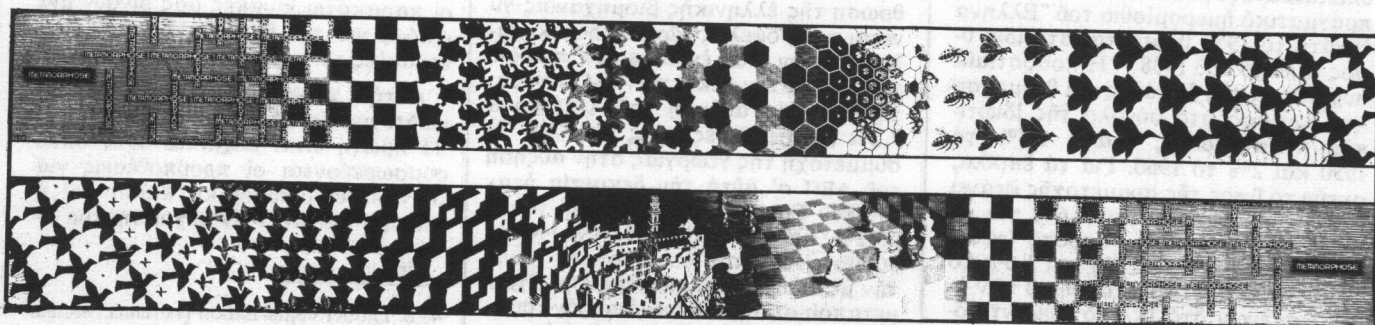
Τέλος θά θέλαμε νά τελειώσουμε λέγοντας ότι ή Έλλάδα από τή δεκαετία του '60 έχει μπει σέ μία διαδικασία μισθωτοποίησης του οικονομικά ένεργου

που πληθυσμού της. Αυτό που έχει σημασία δέν είναι νά διακηρύσσουμε ότι στην Έλλάδα άργησε νά ξεκινήσει αυτή ή διαδικασία αλλά νά ψάξουμε νά βρούμε τό γιατί.

7. Γ. Μηλιός, «Έλληνικός κοινωνικός σχηματισμός», έκδ. Έξάντας 1988, σελ. 336.

8. Βλέπε Μ. Παντελίδου - Μαλούτα, «Γυναικείο ζήτημα και κράτος - πρόνοια» στό «Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους - πρόνοιας στην Έλλάδα», έκδ. Έξάντας 1988.

9. Γ. Μηλιός, «Έλληνικός κοινωνικός...».

Georges Labica:

... Υποτιμήσαμε τήν αστική ιδεολογία

ΜΙΑ ΥΠΟΤΙΜΗΣΗ ΠΟΥ ΞΕΚΙΝΑ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΚΛΑΣΙΚΟΥΣ

Ερώτηση: Τό τελευταίο βιβλίο σου αποτελεί ένα «δοκίμιο πάνω στην ιδεολογία»¹· θά μπορούσες νά μᾶς ἐξηγήσεις τή σημασία, γιά τήν πολιτική σκέψη καί δράση αὐτῆς τῆς ἐπιστροφῆς, μέσω ιδεολογίας;

Απάντηση: Πράγματι, πρόκειται γιά μιά ἐπιστροφή πού περιλαμβάνει ἐπίσης τή μελέτη τοῦ Γκράμσι, παρόλο πού ὁ ἴδιος δέν ἐμφανίζεται στό βιβλίο· ἄν τό ἔγραφα σήμερα, ὁ Γκράμσι θά καταλάμβανε μιά ἐξέχουσα θέση. Ἐπιστροφή λοιπόν, ἐπειδή ξαναγυρίζω πάνω στό σύνολο τῶν κειμένων τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἐνγκελς πού ἀφοροῦν τήν ιδεολογία, χωρίς νά διστάζω νά ξαναπιαστώ, ἀκόμη μιά φορά, μέ πράγματα πού ἔχουν εἰπωθεῖ κατ' ἐπανάληψη, ἀλλά συσχετίζονται μέ τίς σημερινές μας ἀνησυχίες, ἐντός καί ἐκτός Γαλλίας.

Στούς «κλασικούς», στόν Μάρξ, στόν Λένιν, στόν Τρότσκι καθώς καί στόν Γκράμσι ὑπάρχει μιά ὑποτίμηση τῆς ἐκπληκτικῆς ἰκανότητος ἐνσωμάτωσης πού διαθέτει ὁ καπιταλισμός. Δέν πρόκειται μόνο γιά μιά θεωρητική ὑποτίμηση ἀλλά γιά θεωρητική καί πρακτική συγχρόνως. Αὐτοί δέν γνώριζαν μορφές τῆς μορφοτικῆς, πνευματικῆς, θεσμικῆς καί ιδεολογικῆς κυριαρχίας πού ἀντιμετωπίζουμε ἐμεῖς σήμερα, καί οἱ ὁποῖες μᾶς θέτουν ἕνα νέο πρόβλημα. Τό πρόβλημα αὐτό τό κατέταξα κάτω ἀπό τόν τίτλο «ιδεολογία», γιατί πρόκειται γιά μιά κλασική ἔννοια, σχετικά οἰκεία· θά μπορούσαμε, ὅπως τό κάνει ὁ Γκράμσι, νά τήν ποῦμε «κουλτούρα». Ὅταν γιά παράδειγμα ὁ Γκράμσι ἐξετάζει τήν «ἡγεμονία», ἡ ὁποία θά πρέπει νά προηγηθεῖ τῆς κατάληψης τῆς ἐξουσίας, τήν ἐκλαμβάνει ὑπό τή μορφή τῆς συναίνεσης. Ἡ συναίνεση θά ἐπέτρεπε στούς κυριαρχούμενους νά καταλάβουν «ὄχυρά», ὅπως τά ἀποκαλεῖ, μέσα στήν κοινωνία τῶν πολιτῶν, πράγμα πού, κατά συνέπεια, ἀντανανκλάται στήν πολιτική κοινωνία, δηλαδή στό Κράτος. Μέ ἄλλα λόγια, ὄχι μόνο πρέπει νά κάνουμε συνείδηση στούς κυριαρχούμενους τίς προϋποθέ-

σεις τῆς κυριαρχίας τους, ἀλλά ἐπίσης νά τοῦς πείσουμε γιά τήν ἀναγκαιότητα νά συνασπισθοῦν γύρω ἀπό ἕνα πλειοψηφικό κοινωνικό σχέδιο, καί ὅλα αὐτά πρίν τήν κατάκτηση τῆς ἐξουσίας. Μέ ἐκπλήσσει ὅτι αὐτό δέν εἶναι πλέον δυνατό σήμερα. Καί ὑπάρχουν πολλοί καί διάφοροι λόγοι γ' αὐτό, οἱ ὁποῖοι ὁμως συγκλίνουν στό ἴδιο σημεῖο.

Καταρχήν πρέπει νά ποῦμε ὅτι οἱ εὐρωπαϊκές αστικές τάξεις, οἱ κυρίαρχες τάξεις, ἔμαθαν πάρα πολλά ἀπό τή στρατηγική καί τακτική τοῦ μαρξισμοῦ πράγμα πού δέν ἐκτιμήθηκε ἐπαρκῶς ἀπό τήν πλευρά μας καί γενικά ἀπό ὅλο τό προοδευτικό κίνημα. Γνωρίζουν πολύ καλά τί σημαίνει συσχετισμός δυνάμεων καί γνωρίζουν ἐπίσης μέχρι πού μποροῦν νά πάνε.

Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ὁ Γκράμσι ὑποτίμησε θεσμικές μορφές πού διαθέτει τό κράτος. Ἐτσι ὅταν μελετᾷ τήν ἡγεμονία ἀναφέρεται στούς σχολικούς θεσμούς, στόν τύπο, καί προσδοκᾷ ἀπό αὐτούς νά παίξουν ἕνα σημαντικό ρόλο στή συγκρότηση τῆς ἡγεμονίας. βέβαια ὅλα αὐτά θά πρέπει νά τά συσχετίσουμε μέ τήν ἐποχή του, μέ τίς συζητήσεις γιά τή σχολική μεταρρύθμιση στήν Ἰταλία, μέ τό ρόλο πού ἔπαιξε ὁ κομμουνιστικός τύπος... Ἀλλά ὅπως τό ὑπογραμμίζει ὁ Πέρρυ Ἄντερσον στό βιβλίο του *Γιά τόν Γκράμσι*, τό ὁποῖο προσωπικά ἐκτιμῶ πάρα πολύ, ὁ Γκράμσι ὑποτίμησε τελείως τοῦς πλησιέστερους θεσμούς ὡς πρός τό κράτος, ὄχι μόνο αὐτούς πού λειτουργοῦν κατασταλτικά ὅπως ὁ στρατός καί ἡ ἀστυνομία ἀλλά ἐπίσης καί διάφορες μορφές ἐλέγχου πού προσιδιάζουν στόν καπιταλισμό.

Κ.Κ.: ΜΙΑ ΙΔΙΟΜΟΡΦΗ ΥΠΟΤΑΓΗ ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Ἐνας ἄλλος λόγος πού ἀκυρώνει αὐτή τή συσπείρωση τῶν μαζῶν εἶναι τό γεγονός ὅτι τά κομμουνιστικά κόμματα στήν Εὐρώπη, καί στή Γαλλία αὐτό φαίνεται πολύ καθαρά, ἀπό τήν ἐποχή τῆς ἰδρυσῆς τους, ὄχι μόνο δέν ἔφτασαν στό σημεῖο νά πάρουν τήν ἐξουσία, ἀν καί βρέθηκαν πολύ κοντά, ἀλ-

λά δίνουν τήν ἐντύπωση ὅτι βρίσκονται πιά μακριά της ὅσο ποτέ. Ἄν ζητήσουμε ἐξηγήσεις γ' αὐτό δέν πρέπει νά ἀναφερθοῦμε ἀόριστα στήν κρίση τοῦ μαρξισμοῦ καί στήν κρίση τῶν σοσιαλιστικῶν μοντέλων· πρέπει νά δοῦμε τήν *πρακτική* τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ μιά ὑποταγή στήν ἀστική πολιτική. Τά κομμουνιστικά κόμματα εἶναι ἐγγεγραμμένα στό κατεστημένο θεσμικό πλαίσιο καί ὡς πρός τήν προπαγάνδα τους καί ὡς πρός τίς ἀξίες πού προσβέβουν. Ἐχουμε δεῖ μερικές φορές τή συμπεριφορά τοῦ Γαλλικοῦ Κ.Κ. καί τῆς CGT σχετικά μέ κάποια «ἠθικά» προβλήματα. Τά Κ.Κ. ἔχουν στρογγυλέψει τήν πολιτική τους. Νομίζουν ὅτι προσχωρώντας στό σύστημα θά μπορέσουν καλύτερα νά ὀξύνουν τίς ἀντιφάσεις του· ἀλλά συμβαίνει τό ἀντίθετο. Στή Γαλλία, τό πέρασμα τῶν κομμουνιστῶν ἀπό τήν ἐξουσία ἐγγράφεται σέ αὐτό τό πλαίσιο. Ἄν γιά τοῦς σοσιαλιστές ἡ ὑποταγή στούς ἀστικούς κανόνες τῆς πολιτικῆς εἶναι τελείως ἐσωτερικευμένη, δέν εἶναι ξένη καί στούς κομμουνιστές.

Ὅλα αὐτά τά λέω γιά νά φανεῖ ὅτι ἡ ἐπιστροφή μέσω τῆς ιδεολογίας ἐγκείται στό νά προσέξουμε αὐτό ἐδῶ τό φαινόμενο καί ἰδιαίτερα γιά νά δειχθεῖ ὅτι χρειάζεται σήμερα νά δοῦμε πιά καθαρά αὐτές τίς διαδικασίες κοινωνικῆς καί ιδεολογικῆς (ἡ «μορφοτικῆς») ἐνσωμάτωσης.

Ερώτηση: Θά μπορούσες νά μᾶς δώσεις παραδείγματα τέτοιων διαδικασιῶν;

Απάντηση: Ἄν θά ἔπρεπε νά μιλήσουμε γιά κάποια παραδείγματα, θά ἔλεγα ὅτι ὑπάρχει μιά συναίνεση, πού τείνει νά γίνει κυρίαρχη ὡς πρός τήν ἀντίληψη πού ἔχουμε γιά τήν οικονομική κρίση. Φαίνεται ὅτι ἡ ἰδέα τῆς κρίσης γίνεται δεκτική καί μέ τίς δύο ἐκδοχές της: ἀπό τή μιά πλευρά ὡς «θυσία», ἀπό τήν ἄλλη ὡς «ἐθνική ἀλληλεγγύη». Ἀντίθετα ἡ πολιτική τοῦ φιλελευθερισμοῦ δέν ἔχει γίνει ἀντιλη-

1. *Le paradigme du Grand-Hornu. Essai sur l'idéologie*, ἐκδ. La Brèche, 1987.

πτή σέ ὄλη της τήν ἔκταση. Μιλᾶμε ἄρκετά γιά «δυναμική κοινωνία», γιά «κοινωνία δύο ταχυτήτων», ἀλλά δέν εἶμαι σίγουρος ὅτι αὐτό ἔχει γίνει πεποιθήσῃ μας μέ τρόπο τόσο καθαρό ὅπως τό μοιραίο τῆς κρίσης.

Ἐπὶ τῆς συναίνεσης γιά τίς στρατιωτικές δαπάνες, γιά τήν ἀναγκαιότητα ἀμυντικής πολιτικῆς, πράγμα πού ἀντανακλάται καί στό Κοινοβούλιο — ἡ Γαλλία προσχώρησε μέ πολύ μεγάλη καθυστέρηση στόν ἀγώνα γιά τήν εἰρήνη. Ἐπὶ τῆς συναίνεσης γιά μιᾶ νεοαποικιακή πολιτικῆς, πράγμα γιά τῆς υπεράσπισης τῆς Αὐτοκρατορίας. Οἱ Βρεταννοί δέν ἦταν οἱ μόνοι πού υπεράσπισαν μαζικά τήν Ἰνδία, στήν περίπτωση τοῦ πολέμου τῶν Φάκλαντ: Ὁ Μιττεράν ἦταν ὁ πῶς ἐνθουσιασμένος ὑποστηρικτής αὐτῆς τῆς ἐπιχείρησης. Κάτι ἀνάλογο συνέβη μέ τό Τσαντ, μέ τό Λίβανο, μέ τήν Νικαράγουα: πρόκειται γιά ἀποποίηση τῶν ἀρχικῶν διακηρυγμένων θέσεων.

Ο ΓΚΡΑΜΣΙ ΚΑΙ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗΣ

Ἐρώτηση: Πῶς σχετίζεται ὁ Γκράμσι μέ ὅλα αὐτά τά προβλήματα;

Ἀπάντηση: Ὁ Γκράμσι συνδέεται πολύ στενά μέ αὐτά τά προβλήματα. Ἐίναι φανερό ὅτι ὑπῆρξε ὁ πῶς εὐαίσθητος σέ αὐτά τά φαινόμενα. Ἄν θέλουμε νά ὑπογραμμίσουμε τή συνεισφορά τοῦ Γκράμσι, θά πρέπει νά τόν συσχετίσουμε μέ τίς κυρίαρχες μορφές τοῦ Μάρξ καί τοῦ Λένιν. Ὁ Μάρξ στράφηκε πρὸς τήν *πλευρά τῆς ἐπιστήμης*, δηλαδή ἐπεχείρησε νά παράξει μιᾶ ἐπιστημονική ἀνάλυση τῶν ὄρων ἐκμετάλλευσης μέ σκοπό τήν κατάργησή της. Αὐτή εἶναι ἡ οδὸς τοῦ ἔργου τοῦ Μάρξ: παράγει τούς λόγους πού συντείνουν ὥστε τό πραγματικό νά εἶναι αὐτό πού εἶναι γιά τόν κυριαρχούμενο. Καί φυσικά ἄφησε ἕνα ἀτελές ἔργο. Ὁ Λένιν στράφηκε πρὸς τήν *πλευρά τῆς ὀργάνωσης*, δηλαδή τοῦ κόμματος, γιατί εἶναι ὁ μόνος μαρξιστής πού ἔκανε μιᾶ ἐπανάσταση, οἰκοδομώντας μιᾶ ὀργάνωση στό πλαίσιο τῆς Ρωσίας.

Μποροῦμε νά σημειώσουμε μιᾶ ἀμφισβησία πού ἔλκει τήν καταγωγή ἀπό τόν Μάρξ καί πού διατηρεῖται σέ ὄλη τήν ἱστορία τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος: πρόκειται γιά μιᾶ διπλή θέαση τῶν προβλημάτων. Ἀπό τή μιᾶ πλευρά στρέφει τό ἐνδιαφέρον του πρὸς τήν ἐμπειρία καί τή δημιουργικότητα τῶν ἐργαζομένων: ἐξοῦ καί τό γεγονός ὅτι ὁ Μάρξ ἀλλάζει τίς στρατηγικές του προτάσεις, ὅπως καί κάποιες ἀπό τίς ἐννοιές του, βλέποντας τό παρισινό προλεταριάτο τό 1848 καί τό 1871. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ἐνδιαφέρεται γιά τήν ἀναγκαιότητα οἰκοδόμησης μιᾶς ἐπιστημονικῆς προσέγγισης ὅπως καί

γιά τήν διάδοσή της. Αὐτές οἱ δύο προσεγγίσεις θά ἀποτελέσουν τή βάση ὥστε νά ἀναπτυχθεῖ μέσα τό ἐργατικό κίνημα μιᾶ βολонταριστικῆ-αὐθόρμητη παράδοση, ἄν καί οἱ λέξεις ἔχουν μιᾶ κακή ἀπήχηση, πράγμα πού στρέφει τό ἐνδιαφέρον στή δημιουργικότητα τῶν μαζῶν αὐτῶν καθ' ἑαυτῶν μέσα στοὺς ἀγῶνες. Καί ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἀναπτύχθηκε μιᾶ δογματικῆ παράδοση πού μέ τόν Στάλιν θά φτάσει στό κατακόρυφο, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό κόμμα μετασχηματίζεται σέ παιδονόμο τῆς ἐργατικῆς τάξης καί ἡ «ἐπιστήμη» γίνεται τό μονοπώλιο τοῦ Γενικοῦ Γραμματέα...

Αὐτή ἡ ἀμφισβησία ὑπάρχει. Αὐτό πού ἐνδιαφέρει τόν Γκράμσι, καί τό τονίζει, εἶναι ἡ «*κουλούρα*». Ξεκινᾶει ἀπό μιᾶ διπλή προβληματική. Καταρχῆν ἐξετάζει τήν ἐπανάσταση στήν ΕΣΣΔ: δέν εἶναι καθόλου τυχαίον πού ὁ Γκράμσι ὑπῆρξε ἕνας ἀπό τοὺς πρώτους πού ἐπεσήμανε τόν διαφαινόμενο κίνδυνο γραφειοκρατικῆς διαστροφῆς, σέ ἕνα γράμμα του πρὸς τήν Κ.Ε. τοῦ Σοβιετικοῦ Κ.Κ., τό ὅποιο ὁ Τολιάτι ὄχι μόνο ἀρνῆθηκε νά ὑπογράψει ἀλλά καί νά τό μεταφέρει στή διεύθυνση τῆς Διεθνούς. Ἄλλωστε ὁ Γκράμσι εἶδε αὐτά τά φαινόμενα ἀπό κοντά ὡς ἐκπρόσωπος τῆς Τρίτης Διεθνούς. Κατά δεύτερο λόγο θέτει τό ἐρώτημα: Πῶς θά γίνει ἡ ἐπανάσταση στή Δύση; Ἡ πρώτη ἔγινε, μένει νά γίνει ἡ δεύτερη. Ὁ Γκράμσι βλέπει πολύ καθαρά ὅτι αὐτές οἱ δύο θά εἶναι διαφορετικές. Καί αὐτό τό ἐξηγεῖ τονίζοντας τίς διαφορές πού ὑπῆρχαν ἀνάμεσα στό Κράτος καί στήν κοινωνία τῶν πολιτῶν στή Ρωσία καί στήν Εὐρώπη: ἡ ρωσική κοινωνία δέν ἦταν τόσο «ἐλαστικῆς», ἡ κοινωνία τῶν πολιτῶν στήν Εὐρώπη δέν ἦταν τόσο πλούσια σέ ὀργανώσεις καί ἐπαναστατικές δυνατότητες.

Θά μπορούσαμε νά μιλήσουμε καί γιά κατασταλτικές μορφές, ὅπως γιά τήν ἰδέα ἐπιστροφῆς τῆς ποινῆς τοῦ θανάτου. Χωρίς νά ξεχνῶμε ὅτι ἕνα 36% τῆς κοινῆς γνώμης ἔχει δηλώσει ὅτι συμμερίζεται τίς ἀπόψεις τοῦ Ἐθνικοῦ Μετώπου (Λεπέν) γιά τό ρατσισμό καί τό AIDS, δηλαδή γιά τή συναίνεση γύρω ἀπό μορφές ἀποκλεισμοῦ.

Ὅλα αὐτά φαίνονται ἐσωτερικευμένα. Πρέπει νά προσθέσουμε καί ἕνα φαινόμενο τό ὅποιο οἱ κλασικοί καί ὁ Γκράμσι δέν γνώριζαν: τόν ἐλεγχό διά τῶν μαζικῶν μέσων ἐπικοινωνίας. Σήμερα ὑπάρχει ἡ δυνατότητα, μέσω τῆς καλωδίου, γιά τή μαζική κατῆχηση ὅλου τοῦ κόσμου. Περνᾶμε σέ πολύ λεπτές μορφές ἀποπληροφόρησης: ἀπό αὐτή τήν ἄποψη ὁ φάκελλος τοῦ *Monde Diplomatique* τοῦ Ἀπριλίου (1987) εἶναι πολύ ἐνδιαφέρον.

ΑΝΑΓΚΗ ΓΙΑ ΜΙΑ ΝΕΑ ΓΛΩΣΣΑ

Αὐτό λοιπόν εἶναι τό νόημα τῆς ἐπιστροφῆς στήν ἰδεολογία. Ὅπως ἐπίσης καί τό πρόβλημα πού προκύπτει σχετικά μέ τίς προϋποθέσεις μιᾶς ἐπαναστατικῆς διαδικασίας νέου τύπου, γιά τήν ὁποία, προσωπικά, δέν γνωρίζω τίποτε. Ἐποστηρίζω ὅμως ὅτι πρέπει νά παίρνουμε σοβαρά ὑπόψη μας τούς ἰδεολογικούς προσδιορισμούς. Ἀπό τήν ἄποψη τῆς πολιτικῆς στρατηγικῆς αὐτό σημαίνει ὅτι πρέπει νά βροῦμε μιᾶ ἄλλη γλώσσα, ἄλλες μορφές πολιτικῆς διαπαιδαγώγησης: σέ κάθε περίπτωση αὐτές οἱ μορφές πρέπει νά ἀπευθύνονται στοὺς ἀνθρώπους *ἐκεῖ πού βρίσκονται, ὅπως βρίσκονται* καί μέ ὅ,τι ἔχουν στό κεφάλι τους. Ἐνῶ ἀπό τά μεγάλα λάθη τῆς ἀριστερᾶς εἶναι ὅτι κρύβεται πίσω ἀπό τή φράση «οἱ ἀναλύσεις μας εἶναι σωστές, ἀλλά οἱ ἀνθρώποι δέν τίς καταλαβαίνουν». Πρόκειται γιά παλιό κόλπο πού ἀπλοῦστατα φανερώνει τήν ὀλοκληρωτικῆ ἀδυναμία τῆς γλώσσας καί συνεπῶς μιᾶ παιδαγωγικῆ ἀνικανότητας. Ἡ ἄστική τάξη ὅμως, ὅποια μέσα καί ἂν διαθέτει, βρίσκει κάλλιστα τό δρόμο γιά νά περάσει τά μηνύματά της στά κεφάλια τῶν ἀνθρώπων ἐνῶ οἱ ἐπαναστατικές δυνάμεις δέν παρεμβαίνουν σέ μιᾶ κοινωνία πού ἔχει ἀνάγκη ἑνός μετασχηματισμοῦ γιά νά ξεκόψει μέ ὅ,τι μᾶς φέρνει ὁ νεοφιλελευθερισμός: τή *δυσαικτική κοινωνία*, ὅλες τίς μορφές ἐκμετάλλευσης, τόν ἀποκλεισμό ἑνός μέρους τοῦ πληθυσμοῦ, τήν παραίτηση. Ἐχομε φτάσει στό σημεῖο νά θεωροῦμε τήν ἀνεργία ὡς μοιραία πραγματικότητα.

Νομίζω ὅτι ὁ ἰδεολογικός ἀγῶνας γίνεται καθοριστικός, ἔστω καί ἂν μένουμε πιστοί στό παραδοσιακό σχῆμα οἰκονομικός ἀγῶνας — πολιτικός ἀγῶνας καί πρέπει νά ἀναγνωρίσουμε ὅτι ποτέ δέν εἶχαμε λιγότερα μέσα, γραπτά ἢ προφορικά, γιά νά τόν φέρουμε σέ πέρας. Ἐδῶ θεωρῶ ὅτι ἀναφέρεται ἕνα πρόβλημα πού πρέπει νά προκαλέσει βαθιές ἀλλαγές. Στό βιβλίο μου δέν δίνω καμία λύση: προβαίνω μόνο σέ αὐτή ἐδῶ τή διαπίστωση: εἶναι πολύ σημαντικό νά συμφωνήσουμε γιά τόν ἰδεολογικό ἀγῶνα καί γιά τίς συνθήκες ὑπό τίς ὁποῖες θά τόν διεξαγάγουμε. Πράγμα πού θά ὀδηγήσει στήν ἐπανεκτίμηση τῆς ταξικῆς πάλης σέ αὐτή τή χώρα, γιατί οἱ ἰδεολογικές κλιμακώσεις δέν εἶναι ἀντιπροσωπευτικές τῶν ἀντίστοιχων ταξικῶν, εἶναι διαταξικές. Ἄς συνομολογήσουμε ἐπίσης ὅτι εἶναι πολύ δύσκολο νά προβοῦμε στή σκιαγράφηση τῆς ἰδεολογικῆς ταυτότητας τῶν κοινωνικῶν τάξεων καί τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων. Ἀρκεῖ νά προσέξουμε τίς μετακινήσεις τῶν ἐργατικῶν πῆφων πρὸς τό Ἐθνικό Μέτωπο (Λεπέν): πρόκειται γιά μιᾶ πραγματικότητα, δέν μπο-

ρούμε να κλείνουμε τα μάτια λέγοντας: «ατύχημα είναι».

Τό ενδιαφέρον είναι ότι ο Γκράμις έχει στραμμένη την προσοχή του στις εθνικές ιδιαιτερότητες. Όπως ο Λένιν έκαμε την επανάσταση στη Ρωσία, και όχι στη Γερμανία, ο Γκράμις θέλει να την κάνει στην Ιταλία, όπου είναι ανάγκη να αντιμετωπίσει τό πρόβλημα της άνισης ανάπτυξης άναμεσα στό Βορρά και στό Νότο — αυτό πού άποκαλεί «πρόβλημα του Νότου» —, όπως επίσης και τό θρησκευτικό πρόβλημα. Η πιο μεγάλη προσφορά του Γκράμις βρίσκεται ίσως σέ αυτό έδώ τό σημείο. Για παράδειγμα, επισμαίνει ότι οι οργανικοί διανοούμενοι του προλεταριάτου πρέπει κατά κάποιο τρόπο να παραδειγματισθούν από τούς διανοούμενους της Έκκλησίας, ή όποία πέτυχε να αναπτύξει μία μαζική συναίνεση. Έξηγει ότι ή δύναμη της Έκκλησίας έγκειται στό ότι άποφεύγει να δημιουργήσει πολλές θρησκείες, μία για τούς φτωχούς, μία για τούς πλούσιους, άλλη για τούς διανοούμενους, άλλη για την Ίεραρχία... Αυτή ή ένσωμάτωση από την πλευρά της εκκλησίας πέτυχε και ο Γκράμις αναρωτιέται για τίς προϋποθέσεις μέ βάση τίς όποιες τό κόμμα της εργατικής τάξης θα πέτυχει μιά άνάλογη ένσωμάτωση. Θέτει λοιπόν πέρα για πέρα πραγματικά προβλήματα, φθάνοντας στό σημείο να συγκρίνει τόν Χριστό μέ τόν Μάρξ, τόν Λένιν μέ τόν Άπόστολο Παύλο, προσθέτοντας ότι σέ τελευταία άνάλυση ο μαρξισμός-λενινισμός πρέπει να γίνει κάτι σαν τόν παυλισμό-χριστιανισμό... Όλα αυτά αντιπροσωπεύουν ένα τεράστιο πλούτο ιδεών. Ο Γκράμις διακρίνει τή μεγάλη σημασία πού έχουν οι πολιτισμικοί παράγοντες και μās βοηθά να τή μετρήσουμε, έδώ και τώρα. Δέν άφορά τόν Γκράμις ή άποψη, πού λέει ότι για να πείσουμε π.χ. τούς άγρότες πρέπει να τούς πάμε τό πρόγραμμα του κόμματος και να τούς τό διαβάσουμε. Αυτός διαφορετικά έβλεπε τά πράγματα...

Άπό αυτή την άποψη, θα πρέπει να άναγνωρίσουμε ότι τό Ιταλικό Κ.Κ. πέτυχε κατά ένα μέρος να πραγματοποιήσει την ήγεμονία, πληρώνοντας κάποιο πολιτικό αντίτιμο. Αυτή ή επιτυχία τό όδήγησε στό να καταλαμβάνει σήμερα τόσο τό χώρο μιάς επαναστατικής όργάνωσης, όσο και τό χώρο μιάς σοσιαλδημοκρατικής όργάνωσης. Πρόκειται για ένα μαζικό κόμμα, στό όποιο οι μάζες άναγνωρίζονται, συχνά μέ πολύ μεγάλες διαφορές μεταξύ τους. Άν και πλήρωσε κάποιο αντίτιμο, τό μάθημα του Γκράμις δέν πήγε χαμένο.

Ίδιαίτερα στη Γαλλία, ο Γκράμις μās βοηθά να θέτουμε τα προβλήματα όπως δέν έχουμε συνηθίσει μέχρι τώρα. Πάντα δίνουμε μεγαλύτερη σημασία στην οικονομία όπως και σέ κάποιους πολιτικούς τύπους, άδιαφορώντας γι' αυτό πού είναι βαθιά πολι-

τιστικό. Για παράδειγμα ο Γκράμις θα άποκαλούσε πολιτιστικούς άγώνες τούς άγώνες του φεμινιστικού κινήματος, τούς άγώνες άλληλεγγύης προς τούς μετανάστες εργάτες για να άποκτήσουν δικαίωμα ψήφου. Πάνω σέ αυτά τα θέματα στη Γαλλία, τόσο οι σοσιαλιστές όσο και οι κομμουνιστές να διστάζουν πολύ. Πραγματικά θέλουν να ένσωματωθούν στην άστική πολιτική. Αυτό είναι ή ιδεολογία του «κόμματος έξουσίας» λέγοντας «έμεις είμαστε κόμμα έξουσίας» μοιάζουν μέ τόν Μιττεράν πού έγραψε τό *Le coup d' Etat permanent* (Τό διαρκές πραξικόπημα) και πού, άφούτου έγινε πρόεδρος, δέν κάνει τίποτε άλλο παρά να όρκίζεται πίστη στους θεσμούς της Πέμπτης Δημοκρατίας.

Άς πάρουμε τό ζήτημα της νεολαίας σήμερα: ή γλώσσα των πολιτικών όργανώσεων είναι άναποτελεσματική, όχι γιατί οι νέοι αγαπούν τό μπλού τζήνς και τή ρόκ, άλλα γιατί ο τρόπος σκέψης τους είναι διαφορετικός από αυτόν του 1968. Άρα πρέπει να βρούμε τα μέσα για να πάμε να τούς συναντήσουμε εκεί πού βρίσκονται, γιατί αποτελούν ένα επαναστατικό δυναμικό. Άλλιώς ως ξεχάσουμε κάθε προοπτική μετασχηματισμού.

Η ΕΥΡΩΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΟΥ ΓΚΡΑΜΙΣ

Έρώτηση: Τή δεκαετία του έβδομήντα ύπηρεξε μία «ευρωκομμουνιστική άνάγνωση» του Γκράμις δέν θα άξιζε σήμερα να αναρωτηθούμε για την εγκυρότητα αυτής της άνάγνωσης;

Άπάντηση: Στην Ιταλία, είναι φυσικό, έγιναν πολλές έκδηλώσεις... Μένω έκπληκτος όμως από τό γεγονός ότι, λίγο πολύ σέ όλο τόν κόσμο, τα πενήντα χρόνια από τό θάνατο του Γκράμις δέν πέρασαν άπαρατήρητα. Στην Άθήνα για παράδειγμα έγινε ένα συμπόσιο τό όποιο ήταν άνοιχτά πολιτικό. Άκόμα πιο έκπληκτικό είναι τό γεγονός ότι έγινε ένα συμπόσιο στη Χιλή. Ο Γκράμις στη Χιλή είναι τα πάντα εκτός από τόν άκαδημαϊκό Γκράμις. Συζήτησα για τόν Γκράμις μέ την ήγεσία των Μαγυές, ήταν κάτι τό έκπληκτικό. Κάποιοι είπαν: «Αυτό τό άνθρωπο δέν τόν γνωρίζαμε πριν μερικοί σύντροφοι μās πουν ότι γίνεται ένα συνέδριο γι' αυτόν» έμεις τούς άπαντήσαμε: «Άν πρόκειται για έναν επαναστάτη, πάμε». Δέν άπογοητεύτηκαν.

Στη Γαλλία δέν συνέβη τίποτα. Φυσικά κάποια περιοδικά δημοσίευσαν κάποια άρθρα, άλλα δέν έγιναν έκδηλώσεις του είδους πού άλλου συνέβησαν, μέ άφίσεις, μέ δημοσιότητα, μέ διεθνείς συμμετοχές... Νομίζω ότι είναι σημαντικό να αναρωτηθούμε τό γιατί.

Τή δεκαετία του έβδομήντα ο Γκράμις ήταν για τό Γαλλικό Κ.Κ. μιά μορφή πού την άνακάλυψε ως έκ θαύματος άφου την είχε προηγουμένα εύνοηχίσει. Πρέπει να θυμίσουμε ότι τό ΓΚΚ είχε άντιταχθεί στην είσοδο του Γκράμις στη Γαλλία. Η πρώτη έπιλογή κειμένων, πού έγινε μέ έκλεκτικιστικό τρόπο από τόν Κονιό, γνωστοποιούσε στόν ένδεχόμενο άναγνώστη ότι έπρεπε να πάρει τίς άποστάσεις του γιατί κατά βάθος έπρόκειτο για ένα αίρετικό. Υπήρξαν κάποιες δημοσιεύσεις, οι όποιες όμως δέν υπερέβησαν την έπιλογή κειμένων, όπως ή τελευταία του Άντρέ Τοζέλ πού είναι αρκετά καλή. Στη Γαλλία μιλήσαμε για τόν Γκράμις χάρη στόν ευρωκομμουνισμό.

Άπό την πλευρά του σοσιαλιστικού κόμματος τα πράγματα είναι ακόμα πιο καθαρά: από όλους τούς κλασικούς μαρξιστές διανοούμενους μόνο ο Γκράμις ήταν άποδεχτός. Δέν μόρεσαν να του προσάψουν τίποτα. Και για όσο καιρό ήταν στη φυλακή αυτό βόλευε όλον τόν κόσμο.

Έτσι σήμερα ούτε τό Ίνστιτούτο Σοσιαλιστικών Έρευνών, ούτε τό Ίνστιτούτο Μαρξιστικών Έρευνών κάνουν τό ότιδήποτε. Αναδρομικά, αυτό άποτελεί ένα στοιχείο πού δείχνει τί πράγμα ήταν ο ευρωκομμουνισμός σέ αυτή τή χώρα: προσέφερε ένα ιδεολογικό μακιγιάζ και τελικά ενεγράφη σέ μιά έκλογικίστικη στρατηγική. Μέσα σέ αυτό τόν ευρωκομμουνισμό ύπηρεχαν τα πάντα. Μιά δεξιά πτέρυγα, πού αυτή τή στιγμή θα την άποκαλούσα «χλιαρό» ευρωκομμουνισμό και πού εμφάνισε τό Γκράμις σαν τόν πατέρα του σύγχρονου ρεφορμισμού. Υπήρξε ένας λίγο πιο σκληρός ευρωκομμουνισμός πού δέν λησμόνησε ότι ο Γκράμις δέν σταμάτησε ποτέ να άναφέρεται στόν λενινισμό. Πρόκειται για ένα σημαντικό φαινόμενο πού άφορά την πολιτική ζωή σέ ευρωπαϊκό επίπεδο, γιατί τό πρόβλημα υπερέβη τα πλαίσια της Γαλλίας. Στην Ιταλία υπήρξε μιά βάση, στό βαθμό πού όλοι οι μετασχηματισμοί, ακόμα και οι τακτικές άποκλίσεις του Ιταλικού Κ.Κ. προς τα δεξιά ή τα άριστερα επενδύονταν σέ μιά γκραμσιανή γραμμή. Αναρωτιέμαι αν ποτέ κάποιος από τούς σημερινούς καθοδηγητές του Κ.Κ. έχει διαβάσει έστω και μιά σελίδα από τό έργο του Γκράμις. Γενικότερα στη Γαλλία, οι διανοούμενοι πού καταπιάστηκαν στα σοβαρά μέ τόν Γκράμις δέν είναι πολλοί. Αυτά πού συμβαίνουν σήμερα δείχνουν ότι ή πρόσκληση του ευρωκομμουνισμού ήταν συγκυριακή. Έξάλλου ή ταχύτητα μέ την όποια περάσαμε από την έννοια του ευρωκομμουνισμού στην έννοια της ευρωαριστερίας είναι σημαδιακή. Ποιός άναφέρεται ακόμα σήμερα στόν ευρωκομμουνισμό;

Γιά να διατηρήσουμε ως πλαίσιο αναφοράς τη δεκαετία του εβδομήντα, ή πολιτική λειτουργία του Γκράμισι στη Λατινική Αμερική υπήρξε ολοκληρωτικά διαφορετική. Δεν πρόκειται για τον ίδιο Γκράμισι. Πρόσφατα είχα την ευκαιρία να διαβάσω μερικά κείμενα που κυκλοφόρησαν στο Μπουένος Άιρες, στο Μεξικό κι άλλου. Έδώ οι σύντροφοι αναδεικνύουν έναν άλλο Γκράμισι που δεν θα του έβαζαν την étiquette του ευρωκομμουνιστή, αλλά του επαναστάτη. Έτσι τον υποδέχτηκαν στη Χιλή. Ένω, αντίθετα, στην Ιταλία συνάντησα έναν όρισμένο αριθμό διανοουμένων, ανάμεσά τους σημαίνοντα στελέχη της καθοδήγησης του ΙΚΚ, που ελαχιστοποιούν στο έπακρο τη λενινιστική πλευρά του Γκράμισι και μεγιστοποιούν τη σχέση του με την ιδεαλιστική παράδοση του Τζεντίλε, Κρότσε κ.λπ. Οι Λατινοαμερικάνοι, σε αντίθεση με τους Ευρωπαίους την εποχή του ευρωκομμουνισμού, δεν βλέπουν στον Γκράμισι ένα υποκατάστατο του Λένιν. Βλέπουν σε αυτόν εκείνον τον στοχαστή που έκανε ένα αποφασιστικό βήμα στη μελέτη των προβλημάτων που τους ενδιαφέρουν — των προβλημάτων της υπανάπτυξης δηλαδή ένα συγγενές πρόβλημα με εκείνο του Νότου της Ιταλίας, τα μεγάλα πολιτιστικά φαινόμενα όπως η θρησκεία, που μελετούσε ο Γκράμισι. Και πράγματι η Λατινική Αμερική έχει πολλά να μάθει απ' όσα είπε ο Γκράμισι για την θρησκεία ή για τους διανοούμενους. Οι διανοούμενοι της Λατινικής Αμερικής έχουν μία συμπεριφορά που δεν μοιάζει με τη συμπεριφορά των Ευρωπαίων, θυμάτων ενός είδους «προδοσίας των ταγών», όπως θά 'λεγε ο Μπεντά. Στη Λατινική Αμερική υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός διανοουμένων που νοιάζονται να συνδεθεί με τις μάζες, να δουλέψει σύμφωνα με το πνεύμα των επαναστατικών μεταβατικών καταστάσεων. Βλέπουμε λοιπόν πώς μπορεί να λειτουργήσει η αναφορά στον Γκράμισι: κρατούν τό γεγονός ότι ο Γκράμισι έμεινε σχεδόν δεκατρία χρόνια φυλακή. Στην Ευρώπη αυτό είναι μία παλιά ιστορία γιατί δεν υπάρχει πια φασιστικό καθεστώς. Αλλά οι Έλληνες π.χ., μία και οι συνταγματάρχες δεν είναι μία τόσο παλιά ιστορία γι' αυτούς, βλέπουν στον Γκράμισι κυρίως τον αντιφασίστα. Στην Ισπανία, στις αρχές του ευρωκομμουνισμού, οι αγωνιστές που έβγαιναν από την παρανομία είχαν μίαν ευαισθησία απέναντι στον Γκράμισι που βρισκόταν σε πλήρη αντίστοιχια με τους αγώνες τους ενάντια στον φρανκισμό.

Ο ΛΕΝΙΝ ΚΑΙ Ο ΓΚΡΑΜΣΙ

Ερώτηση: Στο βιβλίο σου «Ο Μαρξισμός-Λενινισμός»² έγραψες ότι να ξα-

ναπιάνει κανείς τον λενινισμό σημαίνει «να ανακαλύψει σε συγκυρίες αναγκαστικά διαφοροποιημένες τις συνθήκες της κομμουνιστικής επανάστασης». Για να έρθουμε στην άμεση επικαιρότητα ποιές είναι οι συνέπειες απ' αυτή τη σκέψη για τα σημερινά καθήκοντα;

Απάντηση: Πρέπει κατ' αρχήν να δει κανείς δύο προβλήματα που άπορρέουν από όλα αυτά και που διασταυρώνονται στο ίδιο σημείο. Για την ιδεολογία μία κατεύθυνση απολύτως πρωταρχική και που πρέπει να κατέχει την κύρια θέση στις άσασχολήσεις μας. Στο σημείο αυτό καμιά αμφιβολία. Πρέπει ωστόσο, όταν μιλά κανείς για τις μεταμορφώσεις της εργατικής τάξης, τους ταξικούς αγώνες, χωρίς να υποτιμά το οικονομικό στοιχείο και τους διαύλους στους οποίους εγγράφεται το πολιτικό, να παρατηρεί με τη μεγαλύτερη δυνατή προσοχή τους ιδεολογικούς παράγοντες γιατί αντιπροσωπεύουν τό μέσον για να προσεγγίσει κανείς τη συνείδηση των μαζών και να δημιουργήσει εκείνον τον τύπο σχέσεων μεταξύ διανοουμένων και μαζών στις οποίες προσέβλεπε ο Γκράμισι. Μην ξεχνάμε άλλωστε ότι ο Γκράμισι έδινε στον όρο «διανοούμενος» μία ευρεία έννοια περιλαμβάνοντας σ' αυτόν τους ατομικούς διανοούμενους αλλά και τις ομάδες, τον Τύπο αλλά και, κυρίως, τό κόμμα ως συλλογικό διανοούμενο. «Ενότητα ιδεολογική των μαζών», συνεχή ενότητα ανταλλαγών, έλεγε. Και σημειώνει ότι, όταν τό κόμμα προοδεύει επικρατεί ή δημοκρατία σ' αυτό ενώ αντίθετα όταν περνά μία φάση ύποχώρησης αναπτύσσεται ο συγκεντρωτισμός. Αυτό τό φαινόμενο διαστολής-συστολής μās είναι έκτοτε ιδιαίτερα οικείο.

ΞΕΠΕΡΑΣΜΕΝΑ ΤΑ ΚΟΜΜΑΤΑ;

Ερώτηση: Δεν φαίνεται να αποδίδεις μεγάλη σημασία στην κρίση της «μορφής κόμμα».

Απάντηση: Δεν πιστεύω στην κρίση της λειτουργίας του κόμματος ως συλλογικού διανοούμενου, τουλάχιστον ως προς τα τρία βασικά καθήκοντά του, για να θυμηθούμε και τον Μπρέχτ. Δηλαδή: να κρίνει και να ανασκευάζει παντού την άστική ιδεολογία, να δίνει τη μεγαλύτερη δυνατή προσοχή στις δυνάμεις που κινούν τον κόσμο, να αναπτύσσει τη θεωρία, δηλαδή την ανάλυση των αντιφάσεων. Τρεις στόχοι που, προφανώς, αντιστοιχούν σε τρία βασικά στοιχεία: *έπιστήμη, οργάνωση, κουλτούρα*. Μετά από αυτό ως κρίνει ο καθένας όσο θέλει τη «μορφή κόμμα», τις ιστορικές της μορφές, τους τρόπους κομματικής λειτουργίας κ.λπ. Αλλά σε ό,τι

αφορά απ' ενός τόν συλλογικό διανοούμενο και απ' έτέρου την αναγκαιότητα της *οργάνωσης* μιάς δομής, είναι κάτι που δεν μπορούμε να παραβλέψουμε σήμερα στο μέτρο που στην αντίπαλη όχθη υπάρχουν δομές, υπάρχον οργανώσεις πανίσχυρες. Ακόμη και ή παλιά ιδέα ότι τό κόμμα είναι μιά μορφή θεσμοποιημένης βίας που απαντά και αντιτίθεται στην κρατική βία της άστικής τάξης δεν είναι λάθος ιδέα.

Υπάρχει ανάγκη οι εργαζόμενοι να είναι οργανωμένοι, να διαθέτουν τη δική τους αυτόνομη δομή. Οι τρόποι λειτουργίας, έκλογής, αντιπροσώπευσης κ.λπ., όλα αυτά είναι δυνατό να τα ξανασυζητήσουμε και να αναθεωρήσουμε ό,τι είναι αναθεωρητέο. Π.χ. να καθιερωθούν μορφές δημοκρατικής λειτουργίας, να καθιερωθούν αρχές της εκ περιτροπής ανάδειξης στελεχών στα καθοδηγητικά όργανα, να τεθεί τό ζήτημα των επαγγελματικών στελεχών, να αποσαφηνισθούν οι όροι της πραγματικής αυτοκριτικής.³ Αλλά αν καταργηθεί ή δομή κόμμα τί απομένει; Τό κίνημα; Τό κίνημα, σε τελευταία ανάλυση, είναι μιά μορφή απόκρυφη ή διάχυτη, πράγμα που φαίνεται καθαρά στο Σοσιαλιστικό Κόμμα. Είναι προτιμότερο ή οργανωτική δομή να είναι *δημόσια*, ανοιχτή, να την γνωρίζει ο οίσοσδήποτε. Η αναγκαία κριτική του ΓΚΚ, αν οδηγεί στην αμφισβήτηση κάθε μορφής οργάνωσης, καταλήγει σε ανεπανόρθωτες βλάβες. Πρέπει να υπάρξει κάποια νέα πολιτική εφημερίδα. Φαίνεται αυτό καθαρά σε οργάνώσεις πιο εύελικτες όπως τα συνδικάτα και ή CGT όπου ή ίδια ή ζωή προκαλεί έσωτερικές αλλαγές. Ο Κραζουόκι (γραμματέας της CGT) δεν συμπεριφέρεται στο συνδικάτο όπως ο Μαρσαί ή ο Λαζουανί στο κόμμα. Στο συνδικάτο, αναγκαστικά, δίδεται προσοχή στις πραγματικότητες των κοινωνικών αγώνων, των προσδοκιών, στις πρωτοβουλίες και τη δημιουργικότητα. Σε τελευταία ανάλυση στο ΓΚΚ καταμαρτυρείται ότι δεν έλαβε υπόψη όλα αυτά εδώ και πολλά χρόνια, ότι υποκατέστησε στην τάξη ένα είδος γραφειοκρατίας που διαφεντεύει την πολιτική ζωή του κόμματος σύμφωνα με προσδιορισμούς που ποτέ δεν κρίνουν τά μέλη.

Αλλά υπάρχει κι ένα άλλο ζήτημα που δεν έχει καθόλου θιγεί για να μην πω ότι έχει αποσιωπηθεί: τό ζήτημα του κράτους. Την εποχή των συζητήσεων για τον ευρωκομμουνισμό μās

2. Έκδ. Bernard Huisman, 1984.

3. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. *Ouvrons la fenêtre camarades!* (E. Balibar, G. Bois, G. Labica, J-P. Lefebvre), Maspero 1979.

είχε κάνει εντύπωση ένα είδος απόχρωσης που απέδιδαν στη σκέψη του Γκράμσι απομονώνοντας τη διάσταση της πολιτικοθητικής ή πολιτιστικής ήγεμονίας (δηλαδή την ιδέα της δημιουργίας μίας επαναστατικής συναίνεσης πριν από την κατάκτηση της εξουσίας) λησμονώντας ότι ο σκοπός της ήγεμονίας είναι ακριβώς η κατάκτηση της εξουσίας, και ότι τον Γκράμσι σε όλο του το έργο, τον απασχολούσε το ζήτημα των μέσων για την καταστροφή του αστικού κράτους. Δεν υπάρχει κείμενο του Γκράμσι πού, στο σημείο αυτό, να εγκαταλείπει τον λενινισμό. "Όταν συμπληρώνει και εμπλουτίζει την έννοια της ήγεμονίας με την συναίνεση, όταν μιλά για το ζεύγμα καταστολή-συναίνεση σε καμιά περίπτωση δεν οδηγείται στην παράκαμψη του ζητήματος του κράτους ή σε λαθροχειρίες απέναντι στην προοπτική καταστροφής του.

"Άλλωστε το πρόβλημα πού ο Γκράμσι υπαινίσσεται κάθε τόσο είναι η διατήρηση της ήγεμονίας μετά την κατάκτηση της εξουσίας. Οι παρατηρήσεις του για τη σοβιετική Έπανάσταση τον οδήγησαν να σκεφθεί ότι η ήγεμονία πριν την κατάκτηση της εξουσίας είναι ένα πράγμα και η διατήρηση της ήγεμονίας μετά την κατάκτηση της ήγεμονίας είναι ένα άλλο. Και τονίζει ότι η ήγεμονία πρέπει να διατηρηθεί πάση θυσία, να μην αφεθεί το ζήτημα στις ντιρεκτίβες του κόμματος.

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ

Το ζήτημα του κράτους πρέπει να φωτισθεί από κάθε άποψη εν όψει, ιδίως, των σημερινών στρατηγικών προοπτικών. Κοιτάζοντας κανείς κατά την πλευρά του ΓΚΚ διαπιστώνει ότι, εδώ και δέκα χρόνια τουλάχιστον έχει σταματήσει κάθε αναζήτηση για το κράτος και τις προοπτικές κατάκτησης της εξουσίας. Στο CERM (Κέντρο Μαρξιστικών Έρευνών), πριν δώδεκα χρόνια είχα διεξαχθεί μία σειρά συζητήσεις για το κράτος, τη φύση και τις μορφές του στις σοσιαλιστικές χώρες. Η καθοδήγηση του κόμματος απηγόρευσε τη δημοσίευση όλων αυτών των κειμένων, ακόμη και με τη μορφή τετραδίων.⁴ Σήμερα, αν υποτεθεί ότι το ΓΚΚ έχει κάποια στρατηγική, τίποτε δεν λέγεται για τη φύση του σύγχρονου κράτους, το κράτος της αστικής τάξης, πού δεν είναι πιά το κράτος της εποχής του Γκράμσι κι ακόμη λιγότερο δεν είναι το κράτος πού νίκησαν οι Μπολσεβίκοι. ("Ήταν δύο διαφορετικές μορφές κράτους πράγμα πού δεν θεωρητικοποιήθηκε ούτε από τον Γκράμσι ούτε από τον Λένιν, αλλά τό γνώριζαν στην πρακτική τους). Σήμερα δεν υπάρχουν αναλύσεις για

τις νέες μορφές πού παίρνει το κράτος, για την διάθλασή του μέσα στην κοινωνία των πολιτών, τη σχέση μεταξύ φιλελευθερισμού και «κράτους δικαίου». "Όλες οι αναλύσεις περιστρέφονται γύρω απ' αυτή την έννοια του «κράτους δικαίου» πού τείνει να γίνει το νέο αντικείμενο της συναίνεσης. Τί πάει να πει «κράτος δικαίου»; Άκούγονται βέβαια κριτικές αλλά όλες είναι προσαρμοσμένες σ' αυτή την ιδεολογία.

Οι σοσιαλιστές δεν θέτουν καν το ζήτημα. Θέλουν απλώς να κατακτήσουν την κρατική μηχανή όπως είναι. Δεν πρόκειται πιά καν για την άποψη του Κάουτσκι, πρόκειται για τη *συγκατοίκηση*: καταλαμβάνουμε το κατάστημα μαζί με τη μουρτζουαζία...

Ενδιαφέρον είναι και το φαινόμενο των ανανεωτών κομμουνιστών πού στο μανιφέστο τους ωστόσο παραμένουν βουβοί πάνω στο ζήτημα του κράτους. Είναι σάν, οι σύντροφοι αυτοί, να έχουν εσωτερικεύσει ένα είδος εγκατάλειψης πού έρχεται από τη θητεία τους στο ΓΚΚ. "Όστόσο στο μέτρο πού το μανιφέστο τους τιτλοφορείται «*ή επανάσταση, σύντροφοι!*» το πρόβλημα αναντίρρηση έχει τεθεί: η επανάσταση, να τί αφορά άμεσα το κράτος. "Όστόσο δεν υπάρχει επανάσταση αν δεν τεθεί το ζήτημα του κράτους. Πώς να άρκεσθεί κανείς σε μία επανάσταση στά ήθη, ή σε μία ανακτορική επανάσταση;

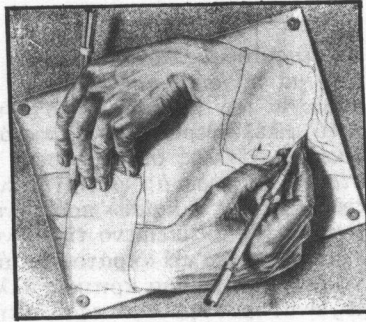
Νομίζω ότι στις σύγχρονες στρατηγικές πρέπει να υπάρχει μία σύγκλιση πολιτική και ιδεολογική ταυτόχρονα. Οί οικονομικές αντιφάσεις τελούν πάντοτε υπό τον έλεγχο των παρεμβάσεων της αστικής τάξης πού καταργεί την τάδε ή την δεύνα βιομηχανία, δημιουργεί κάποια άλλη άλλοι, μετακινεί εργατικό δυναμικό, αλλάζει τη δομή της απασχόλησης, δημιουργεί ανασφάλεια κ.λπ. "Αλλά το ζήτημα δεν παίζεται σ' αυτό το επίπεδο αλλά στο επίπεδο των πολιτικών προσανατολισμών και της προοπτικής λαϊκών κινητοποιήσεων. Πρέπει να πάρουμε υπόψη τά τεράστια προβλήματα, τά σημεία πάνω στα όποια εδράζεται ή σύγχρονη συνείδηση. Μπορούμε για παράδειγμα να σκεφτόμαστε ότι το κύριο είναι ή ανατροπή των θεσμών και, σε μία δεδομένη στιγμή, να ανακαλύψουμε ότι αυτό πού οί άνθρωποι έχουν στο κεφάλι τους — όπως διαπιστώθηκε στά πέντε χρόνια διακυβέρνησης της χώρας από την άριστερά—, είναι ένα άλλο πρόβλημα: των ξένων εργατών για παράδειγμα. Οί μεγαλύτερες διαδηλώσεις πού έγιναν τά τελευταία χρόνια περιστράφηκαν γύρω από αυτό το πρόβλημα. "Ισως αύριο έρθει ή σειρά των Κοινωνικών Άσφαλίσεων, του δικαίωματος στην άπεργία, αν οί αγωνιστές, οί ίδιοι οί εργαζόμενοι θεωρήσουν ότι αυτά είναι τά θεμελιώδη προβλήματά τους. Δεν

υπάρχει πρόγραμμα έξω από τους πραγματικούς αγώνες. Δεν υπάρχει αποτελεσματικότητα έξω από ένα πολιτικό σχέδιο, πού, ξεκινώντας από τους αγώνες θα βάλει σε ριζική άμφισβήτηση τίς υπάρχουσες δομές κυριαρχίας.

Σήμερα πρέπει να γίνουν τέτοιου είδους αναλύσεις σχετικά με τό κράτος, τον τρόπο λειτουργίας του και συνάμα να προωθηθούν κριτικές, θεωρητικές και πρακτικές, πού θα αναδείκνυαν τη δημιουργικότητα των μαζών και την επαναστατική τους ευαισθησία. Τό έδαφος του αγώνα, σε τελευταία άνάλυση, δεν τό επιλέγουν οί κομματικοί μηχανισμοί. Νομίζω ότι ο Γκράμσι τό γνώριζε κι αυτό.

Μετάφραση:
Άνδρέας Πανταζόπουλος

4. Βλ. «Contribution à l' étude d' un désordre», στο *Ouverture d' une discussion*, 1979.
5. Στο «M», «Un événement politique», 1987.

ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΥΡΩΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΑΡΙΣΤΕΡΑ

του Κωνστάνζο Πρέβε

3 Ιουνίου 1976. Οί τοίχοι του Παρισιού και των «κόκκινων» προαστίων του έχουν σκεπασθεί από τεράστιες έγχρωμες αφίσες με φωτογραφίες του Μπερλινγκουέρ και του Μαρσαί. Στην Πύλη του Παντέν, κάτω από τό υπόστεγο των σφαγείων της Βιλέτ, οι γραμματείς των δύο πλιό μεγάλων κομμουνιστικών κομμάτων της Δύσης μιλοῦν σέ δεκάδες χιλιάδες μέλη και όπαδούς. Η εξέδρα είναι στολισμένη με τίς τρίχρωμες σημαίες των δύο μεσογειακών χωρών.

Γιά πρώτη φορά ήγέτης κομμουνιστικού κόμματος, ό Ιταλός Μπερλινγκουέρ, προφέρει δημόσια τή λέξη «ευρωκομμουνισμός», χωρίς νά τήν καταδικάζει. Αὐτός ό νεολογισμός δέν είναι όρθόδοξος. Είχε ώστόσο έπιτυχία. Είναι έλκτικός γιατί χρησιμεύει στό νά διακρίνεται άποτελεσματικά ή «άνώτερη» μορφή σοσιαλισμού, πού προτείνεται στό Παρίσι, τή Ρώμη και παράνομα άκόμη στή Μαδρίτη, από τόν σοβιετικού τύπου κομμουνισμό πού υπάρχει ήδη έδω και έξήντα χρόνια στή Μόσχα.

Έτσι εκφράζεται ό δημοσιογράφος και συγγραφέας Μπερνάντο Βάλι στό πρώτο βιβλίο στά Ιταλικά πού αφιερώνεται στόν ευρωκομμουνισμό και πού δημοσιεύτηκε τό Όκτώβριο του 1976. Η λέξη αὐτή όμως δέν είναι τίποτε παραπάνω από ένα άδειο κουτί, μία γεναιόφρονη διακήρυξη προθέσεων, ένας μακρύς κατάλογος χαρακτηριστικών των άστικών δημοκρατικών κοινωνιών του καπιταλισμού για τίς όποιες διακηρύσσεται ότι στό έξής θά τίς σέβονται με συνέπεια. Η λέξη αὐτή είναι δημοσιογραφικής έμπνευσης, σκοτεινής και άμφιλεγόμενης καταγωγής, πού τό Ιταλικό, τό Γαλλικό και

τό Ισπανικό κόμμα οικειοποιήθηκαν χωρίς νά τήν έχουν δημιουργήσει.

Κατά τή γνώμη μας ό ευρωκομμουνισμός είναι μία πραγματικά χαμένη θεωρητική ευκαιρία. Αὐτή άλλωστε είναι και ή θέση έτούτου του δοκιμίου. Η διακήρυξη στην Ιταλία τής ιδέας του ευρωκομμουνισμού υποχρέωσε σέ υποχώρηση τήν παλαιά μαρξιστική ταυτότητα τολιατικής καταγωγής. Προκάλεσε τήν ριζική κρίση της χωρίς ώστόσο νά πετύχει νά αντικαταστήσει τήν παλιά ταυτότητα με κάποια καινούρια, αὐτήν πού ό ευρωκομμουνισμός θεωρούσε ότι έπρεπε νά προαχθεί και νά αναπτυχθεί. Λίγο λίγο ή ιδέα του ευρωκομμουνισμού άδειασε σιωπηρά από τό περιεχόμενό της και χωρίς όρισμένοι νά τό καταλάβουν γλίστρησε γλυκά πρós τήν ιδέα τής *ευρωαριστεράς* πού έμελλε νά άπαλείψει και τά τελευταία ύπολείμματα διαφορών μεταξύ τής κομμουνιστικής παράδοσης και τής σοσιαλδημοκρατικής στό πλαίσιο τής άδιαμφισβήτητης ήγεμονίας τής ίδιας τής σοσιαλδημοκρατικής παράδοσης.

Πρόκειται βέβαια για πράγματα πολύ γνωστά. Θα θέλαμε ώστόσο έδω νά δοῦμε όλα τά σχετικά ζητήματα μέσα από μία διπλή θεωρητική σκοπιά. Κατ' αρχήν θά θέλαμε νά έρμηνεύσουμε τίς διακυμάνσεις τής κρίσης του μαρξισμού (και κυρίως τήν κρίση του Ιταλικού μαρξισμού) και των σύγχρονων θεωρητικών στρατηγικών άνασυγκρότησής του κάτω από τό φώς, άκριβώς, τής συγκεκριμενοποίησης πού δέν δλοκληρώθηκε και των συνθημάτων του ευρωκομμουνισμού πού άναμφίβολα βρήκαν τήν πολιτική τους κινητήρια δύναμη και τό θεωρητικό τους μοντέλο στό Ιταλικό Κομμουνιστικό

Κόμμα. Κατά δεύτερο λόγο, για νά μήν ύπάρχουν διφορούμενα, άς διευκρινίσουμε προκαταβολικά ότι δέν άντιμετωπίζουμε άρνητικά τήν πολιτική προβολή μιάς βούλησης ευρωκομμουνιστικού τύπου. Αντίθετα θεωρούμε ότι πρόκειται για μία πρωτοβουλία άπόλυτα δικαιωμένη ιστορικά. Άλλά τό τραγικό μέσα σέ όλα αυτά είναι ότι δέν ύπήρξε θεωρητική και πολιτική βούληση για νά συγκεκριμενοποιηθεί τό έν λόγω σύνθημα. Τελικά ήταν ή ίδια ή ιστορία πού ξεκαθάρισε τούς λογαριασμούς.

**ΓΙΑ ΤΗ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ
ΤΟΥ ΙΤΑΛΙΚΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ
ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ '70 ΚΑΙ '80**

Όπως έγραφε ό Λούκατς τό 1968 στό τελευταίο του έργο για τόν Λένιν «*οι τακτικές δέν είναι παρά μερικές στιγμές τής μεγάλης ιστορικής άνάπτυξης του ανθρώπινου είδους*». Μετά τόν Λένιν, αντίθετα, ή στρατηγική ή έπεξεργασία τής στρατηγικής γινόταν με βάση τήν τακτική, σύμφωνα με τά ήθη τής γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας των άρχων του αιώνα. Άκόμα και για τό ζήτημα του «σοσιαλισμού σέ μία μόνο χώρα» οι διάδοχοι του Λένιν λησμόνησαν «τίς μεθοδολογικές δυναμικο-ολικές άπαιτήσεις του Μάρξ και του Λένιν» και άποσιώπησαν συνειδητά τό πρόβλημα των καταβολών τής ρωσικής επανάστασης, πού σίγουρα δέν ήταν κλασικά μαρξιστική. Θέλησαν, πότε νά έπισπεύσουν τήν παγκόσμια επανάσταση με μέσα πολλές φορές τυχοδιωκτικά, πότε νά αναπτύ-

ζουν τή σοσιαλιστική οικοδόμηση μόνο στην ΕΕΣΔ, έτσι πού ή επαναστατική ρητορική του Τρότσκι και ή μή διαλεκτικός δογματισμός του Μπουχάριν ανταμώθηκαν στό πεδίο όπου τοποθετούνταν ή Στάλιν (χωρίς ώστόσο νά διαθέτουν τακτικές ικανότητες). Ξεπέρασμα του σταλινισμού, πού δέν θά άποκαθιστούσε τά πρωτεία τής στρατηγικής σέ σχέση μέ τήν τακτική, καταλήγει τελικά σέ φαινομενικό και επιφανειακή ύπέρβαση πού άποκαθιστά μία νέα και άνέκδοτη φόρμα σταλινισμού χωρίς νά καταργεί τά βαθύτερα αίτια του.

Δέν είναι εδώ τό κατάλληλο μέρος για νά ξαναπιάσει κανείς τήν vexata quaestio των φιλοσοφιών του Κάντ και του Χέγκελ στή σχέση τους μέ τόν μαρξισμό. Οι «πρακτικοί» πολιτικοί άφήνουν συχνά νά έννοηθεί ότι αυτά είναι πολυτέλειες για διανοουμένους και ότι δέν έχουν μία σχέση μέ τίς συγκεκριμένες επιλογές του κόσμου τής ιστορίας και τής πολιτικής. Στην περίπτωση αυτή οι «πρακτικοί» πολιτικοί πλανώνται όπως και σέ πολλές άλλες περιπτώσεις. Για τόν Χέγκελ τό ιστορικό γεγονός είναι γενικά ένα «συγκεκριμένο αποτέλεσμα πληθώρας προσδιορισμών», ενώ στην προοπτική του Κάντ εισάγεται αναγκαστικά ένας διίσμός άνάμεσα σέ φαινόμενα και νοούμενα, άνάμεσα στις άπλές επιλογές ιδιαίτερων τακτικών και τίς «ρυθμιστικές ιδέες», άνάμεσα στόν καθαρό και τόν πρακτικό λόγο. Όπως ξέρει ή καθένας τά ιδεώδη του πρακτικού λόγου μέ τή σειρά τους συνδέονται μέ τή «ρυθμιστική χρήση» του θεωρητικού λόγου. Η ένταση άνάμεσα στούς δύο πόλους δέν είναι μία άθελγη συνέπεια αλλά αντίθετα όρος άμεσα προβλεπόμενος.

Στήν Ιταλία ή εύρωκομμουνισμός γεννήθηκε ως ένα ρυθμιστικό ιδεώδες του πρακτικού λόγου τής τακτικής του ΙΚΚ στά μέσα τής δεκαετίας του '70. Στά 1973 δημοσιεύθηκαν στή *Rinascita* τρία άρθρα του Ένρικο Μπερλινγκουέρ όπου, βασιζόμενος στά γεγονότα τής Χιλής, στήν ήττα τής Λαϊκής Ένότητας και τό θάνατο του Σαλβαντόρ Άλλέντε, πρότεινε στή Χριστιανική Δημοκρατία ένα «ιστορικό συμβιβασμό» δηλαδή μία άμηση κυβερνητική συμμαχία. Αδτή ή συγγραμική πρόταση, στά μέσα τής δεκαετίας του '70, κατέληξε νά πάρει πραγματικές στρατηγικές διαστάσεις, άποκορύφωμα τής όποίας ήταν ή εύρωκομμουνιστική πρόταση, ως άπολύτως αναγκαία ιδεολογική και πολιτιστική νομοποίηση τής νέας προοπτικής.

Βεβαίως όλα αυτά δέν έγιναν στήν τύχη ούτε όφειλονταν σέ κάποια «προδοσία» από τά πάνω. Οι άγώνες τής εργατικής τάξης και των στρωμάτων τής τριτογενούς μικροαστικής τάξης, καθώς και ή αστοιχη κρίση ήγεμο-

νίας τής Χριστιανοδημοκρατίας, ώθούσαν άντικειμενικά προς τήν κατεύθυνση αυτή. Ό Καρίγιο ήταν αυτός πού «έκτέθηκε» περισσότερο στήν άμηση θεωρητικοποίηση του εύρωκομμουνισμού και ή Μαρσαί τήν άποδέχθηκε μέ τρόπο κατηγορηματικό (ως θίξουμε τή περίφημη διαμάχη στή Γαλλία πάνω στό ζήτημα τής «δικτατορίας του προλεταριάτου» όπου επενέβησαν ή Άλτουσέρ, ή Μπαλμπάρ κ.λπ.). Όστόσο, στό διεθνές επίπεδο, ήταν τό ΙΚΚ πού άποφάσισε νά συνδέσει τά ιστορικά του πεπρωμένα μέ τήν εύρωκομμουνιστική προοπτική.

Στό σύντομο αυτό δοκίμιο θά ασχοληθούμε μόνο μέ τίς «έσωτερικές» πλευρές, τίς Ιταλικές, αδτής τής επιλογής. Θα ξεετάσουμε κατ' άρχήν τίς συνέπειες για τόν μικρόκοσμο πού αντιπροσωπεύει ή κοινότητα των Ιταλών μαρξιστών έρευνητών, για νά περάσουμε στή συνέχεια στό ευρύτερο «έξωτερικό» κόσμο τής πολιτικής σέ σχέση μέ τή συνολική ταυτότητα τής άριστερας πού αντιπαλεύει τόν καπιταλισμό. Στό τέλος θά εκφράσουμε μερικές προσεκτικές γνώμες για τή σημερινή κατάσταση.

Μετά τό 1945 ή Ιταλικός μαρξισμός απέκτησε μία ταυτότητα και ένα προφίλ μέ βάση τή στρατηγική επιλογή του «νέου κόμματος» του Παλμύρο Τολιάτι. Όπως είναι γνωστό άκόμη και ή σκέψη του Άντόνιο Γκράμισι δέν είχε άποβεί «πολιτικά εκφραστική» στήν Ιταλία παρά μόνο μέσα από τήν ενσωμάτωσή της στήν προοπτική του Τολιάτι, μέ τρόπο πού ή ιστορία τής σταδιοδρομίας του Γκράμισι έξω από τήν Ιταλία νά μπορεί νά μελετηθεί άνεξάρτητα από τή λειτουργία της στό έσωτερικό τής Ιταλικής πολιτικής παιδείας.

Τά στρατηγικά στοιχεία του μαρξισμού του Τολιάτι μπορούν νά συνοψιστούν στά έξής δύο θεμελιώδη ζητήματα:

Πρώτον μία άνάλυση τής Ιταλικής κοινωνίας πού όρίζεται ως «άτελής αστική κοινωνία» και ως άνολοκλήρωτος καπιταλισμός. Ό Τολιάτι προσέδιδε έτσι στό εργατικό κόμμα μία συγκεκριμένη λειτουργία: νά άγωνισθεί εναντίον των «φεουδαρχικών ύπολειμματών» και εναντίον των προαστικών καθυστερήσεων. Έξάλλου στή γενική ιστορική εξέλιξη τής κοινωνίας άπέδιδε μία διάσταση προόδου. Μέ τόν τρόπο αυτό θά καθιερωθεί θεωρητικά ένα είδος όμογενοϋς χρονικής διαδρομής πού πάει από τή φεουδαρχία (τά φεουδαρχικά κατάλοιπα) στόν καπιταλισμό (ή αντιπατική πρόοδος των παραγωγικών δυνάμεων) μέχρι και τόν σοσιαλισμό (ή διοικητικός ρεφορμισμός και ή συνείδηση των προοδευτικών δυνάμεων περιέχουν ήδη τά στοιχεία του σοσιαλισμού). Αυτό ήταν, στήν κυριολεξία, ή ιστορικισμός του Ιταλι-

κού μαρξισμού του Τολιάτι πού βεβαίως δέν έχει άπολύτως τίποτε τό κοινό μέ τό νόημα πού άποδίδει ή Κάρλ Πόπερ στόν όρο αυτό. Πράγματι, για τόν Πόπερ ή ιστορικισμός είναι κυρίως ή άντιεπιστημονικός ισχυρισμός τής πρόβλεψης των μελλοντικών κοινωνικών γεγονότων στό όνομα μιας καθολικευτικής ιστορίας πού βρίσκει τά ιστορικά τής προηγούμενα στή θεωρία των ιδεών του Πλάτωνα και του άπόλυτου Πνεύματος του Χέγκελ. Αντίθετα ή ιστορικισμός του Τολιάτι δέν βασίζεται στή νομοποίηση πού προσφέρει μία άπόλυτη επιστημονική γνώση έξω και πριν από τήν πράξη· και έξάλλου είναι κατηγορηματικά αντίθετος σέ κάθε ισχυρισμό πού κατατείνει σέ μίαν ύπερεπιστημονική θεμελίωση του μαρξισμού. Η μόνη πραγματικότητα στήν όποία αναφέρεται ή τολιατικός ιστορικισμός είναι ή «ιστορία» και ή όμοιογενής διαδρομή της.

Δεύτερον ή μαρξισμός του Τολιάτι προϋπέθετε μία στρατηγική επιλογή πιστότητα στή Σοβιετική Ένωση και τό «σοσιαλιστικό στρατόπεδο». Σ' αυτό δέν πρέπει νά δει κανείς μία διπλοπροσωπία, μία βαθύτερη ύποκρισία, παρά ένα ιστορικιστικό στοιχείο για τή δυνατότητα έσωτερικού εκδημοκρατισμού, χωρίς τομές, τής ΕΕΣΔ και των χωρών πού άκόμη τότε δέν όνομάζονταν χώρες του «ύπαρκτου σοσιαλισμού». Θα μπορούσε μάλιστα νά πει κανείς ότι, κατά κάποιο τρόπο, ή προοπτική του Τολιάτι προέβλεπε ήδη αυτό πού όνομάζεται σήμερα φαινόμενο Γκορμπατσόφ.

Η καθαρή και ισχυρή ταυτότητα του Ιταλικού μαρξισμού κατασκευάζεται γύρω από τόν Παλμύρο Τολιάτι. Τά άλλα μειωρητικά ρεύματα του μαρξισμού στήν Ιταλία ύποχρεώθηκαν κι αυτά νά όρισθουν μέ βάση τόν τολιατικό και τή διαφορά τους προς αυτόν. Έδώ συναντούμε ένα σημείο πραγματικά κρίσιμο άν θέλουμε νά κατανοήσουμε τήν ιδιαιτερία τής ιστορίας του Ιταλικού μαρξισμού. Θα παραθέσουμε κάποια στοιχειώδη παραδείγματα.

Κατ' άρχήν τά μειωρητικά ρεύματα του Ιταλικού μαρξισμού στήν Ιταλία (τό ρεύμα του Άμαντέο Άμέντολα, και στή συνέχεια τό Ιταλικό τμήμα τής Τετάρτης Διεθνούς) παρήγαγαν θησαυρούς σκέψης και θεωρίας ως προς τήν κριτική τής κοινωνικής φύσης τής ΕΕΣΔ και τήν πολιτική φύση του σταλινισμού, θέλοντας μέ αυτό τό τρόπο νά χτυπήσουν στή ρίζα της τήν μετριοπαθή τολιατική στρατηγική. Ξεκινούσαν από τή διαίσθηση (κατά βάση σωστή) ότι ή ιστορικιστική μετριοπάθεια του Τολιάτι στήν Ιταλία ήταν άλληλέγγυα μέ τήν μαξimalιστική ιδεολογική «άποζημίωση» πού παρείχε ή μύθος τής ΕΕΣΔ ως χώρας του σοσιαλισμού. Η εύφυια τής θέσης τους

εναπόκειται στην πεποίθηση —πού αποδείχθηκε χωρίς θεμέλια— ότι απόλυτα ιδεολογικής νομιμοποίησης της ΕΣΣΔ και του σταλινισμού θά συνοδεύταν από ριζοσπαστική αντικαπιταλιστική συνείδηση μέσα στους αντικαπιταλιστικούς εργατικούς αγώνες. Στην πραγματικότητα, τά ιστοριογραφικά αποτελέσματα της άριστης κριτικής στον σταλινισμό, σέ μεγάλο βαθμό, κατέληξαν στην πολιτιστική «νομιμοποίηση» του καπιταλισμού και της μετριοπαθούς σοσιαλδημοκρατίας (σύμφωνα μέ όρισμένες μεθοδεύσεις πού ό Λούκατς στον καιρό του όρισε ως έμμεση συνηγορία).

Κατά δεύτερο λόγο ή απόπειρα ενός τμήματος Ίταλών θεωρητικών του μαρξισμού νά έπεξεργασθούν μιά επιστημονική έννοια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στό πλαίσιο μιάς ιδιότυπης λογικής του επιστημονικού αντικειμένου (σχολή του Γκαλβάνο Ντέλλα Βόλπε κ.λπ.) κατέληξε σέ μιάν αντικειμενική αντίθεση στην ιστορικοιστική ανάγνωση του καπιταλισμού πού μέ τή σειρά της θά όδηγήσει στη διάλυση των ιστορικών και γεωγραφικών ιδιομορφιών μέσα σέ μιά συνεχή και όμοιογενή χρονικότητα. "Αν αύτή ή «αντίστορικοιστική» θεώρηση πετύχαινε νά άγγίξει τό επίπεδο των «κοινών παραδοχών» των στρατευμένων μελών ή ίδια ή ταυτότητα του Ιταλικού μαρξισμού πού πρότεινε ό Τολιάτι άναπόφευκτα κινδύνευε. Άλλά κάτι τέτοιο δέν έγινε. Αύτός ό μαρξισμός πού αντιπαρατασσόταν στον ιστορικοισμό παρέμεινε ένα ακαδημαϊκό φαινόμενο και δέν βγήκε έξω από τή μικρή κοινότητα των διανοουμένων. Έξαιτίας της έσωτερικής του δομής ό ακαδημαϊκός μαρξισμός δέ μπορεί νά διατηρήσει γιά πολύ καιρό μιά θεωρητική ένότητα και τείνει νά διασπασθεί ανάλογα μέ τον καταμερισμό των πανεπιστημιακών κλάδων: τό πρόβλημα των σχέσεων ανάμεσα στό φασισμό και τή μεταφασιστική έποχή (συνέχεια ή τομές) θά παραμφθει στό Ίστορικό Τμήμα του Πανεπιστημίου, ή διαφορά ανάμεσα στη διαλεκτική αντίφαση και τήν πραγματική αντίθεση θά συζητηθεί στό Τμήμα Φιλοσοφίας, τό ζήτημα της μεταρροπής, των άξιών σέ τιμές (και συνεπώς τό επιστημονικό καθεστώς της κατηγορίας ύπεραξία) παραπέμπεται στό Οικονομικό τμήμα, ή ψυχική δυσανεξία του ανθρώπου μέσα στην καπιταλιστική κοινωνία θά δώσει άφορμή γιά τή δημιουργία νέων κλάδων στό πλαίσιο των Σχολών Ψυχολογίας, τέλος, τό ζήτημα της σχέσεων μεταξύ εργατικής τάξης και των μικροαστικών τάξεων θά γίνει αντικείμενο άτέλειωτων σεμιναρίων στη Σχολή Κοινωνιολογίας. Κανείς πανεπιστημιακός μαρξισμός δέν μπορεί νά έλπίζει ότι θά διατηρήσει γιά καιρό τή θεωρητική του ένότητα και ίδίως τήν πολιτική του έκφραστικότητα. Αύτό άκριβώς συνέβη και στην Ίταλία, χωρίς καν νά χρειασθεί νά προσφύγουμε στό φαινό-

μενο του «μετασχηματισμού» (transformation) πού προσιδιάζει στους διανοούμενους και τό όποιο ήδη ό Γκράμισι συσχέτιζε μέ τή μακρά διάρκεια της έθνικής Ιταλικής ιστορίας (έδω, βέβαια συναντάμε ένα κεντρικό σημείο του στοχασμού του Γκράμισι, τό όποιο στην Ίταλία σκεπάστηκε μέ απόλυτη σιγή).

Και γιά νά τελειώνουμε, ή μόνη θεωρητικοπολιτική απόπειρα αντίθεσης στην ταυτότητα του Ιταλικού μαρξισμού πού πρότεινε ό Τολιάτι ήταν τό έργο του ρεύματος πού όνομάστηκε εργατισμός (Ρανιέρο Παντσιέρι κ.λπ.). Τή ρίζα των αντιθέσεων των συγκρούσεων μεταξύ εργατών και κεφαλαίου θά τήν άναζητήσει μέσα στό σύγχρονο μεγάλο έργοστάσιο (ΦΙΑΤ κ.λπ.), θά άφήσει έπίτηδες στην άκρη τά «φεουδαρχικά κατάλοιπα» και θά έλθει σέ ρήξη μέ εκείνη τήν αυθόρμητη ιδεολογία της προόδου και της καταστατικής ούδετερότητας της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων πού χαρακτηρίζει τον ιστορικοισμό. Άπό ιστορική άποψη ό εργατισμός ήταν ή κυρίαρχη ιδεολογία στους χώρους της ριζοσπαστικής άριστερας στην Ίταλία της δεκαετίας του '60 και του '70.

Ή έπιλογή του ευρωκομμουνισμού, πού παρέμεινε στό επίπεδο της άπλης διακήρυξης μιάς κεντρικής ιδέας (της ιδέας της συμφιλίωσης δημοκρατίας και σοσιαλισμού) δεδομένου ότι δέν συνοδεύτηκε από καμιά σοβαρή προσπάθεια γιά νά θεμελιωθεί μιά αντίστοιχη πολιτική θεωρία, τροποποίησε ριζικά τό ιδεολογικό πεδίο πού περιγράψαμε πιο πάνω και πού βασικά τό χαρακτήριζαν δύο άκραίες λογικές σέ ούσιαστικό και άμοιβαίο συσχετισμό μεταξύ τους: ό τολιατισμός και ή διαφοροποίηση μέ βάση τήν αντίθεση στον τολιατισμό. Μετά τό 1976 τά παλιά χαρτιά δέν έχουν πλέον καμιά χρησιμότητα γιά τήν κατανόηση του ιδεολογικού πεδίου πού διαμορφώνεται μετά τήν έπιλογή του ευρωκομμουνισμού. Έχοντας λοιπόν κατανοήσει τά προηγούμενα μπορούμε νά περάσουμε στό ούσιαστικό θέμα.

Όπως τό είπαμε ήδη, χωρίς μιά αντίστοιχη πολιτική θεωρία, ό ευρωκομμουνισμός ήταν καταδικασμένος νά παραμείνει μιά άπλη ρυθμιστική νεοκαντιανή ιδέα του καθαρού λόγου της σοσιαλδημοκρατίας. Δυστυχώς ή ιδεολογική πρωτοβουλία άρτήθηκε από εκείνον πού άλλοτε θά όνομάζαμε «άντίπαλο» και πού έτσι επέβαλε τήν έπιλογή του θεωρητικού πεδίου της σύγκρουσης. Στα τέλη του 1975 στις σελίδες του περιοδικού του ΙΣΚ *Mondoperaio* ό φιλελεύθερος δημοκράτης φιλόσοφος Νομπερτό Μπόμπιο, σέ δύο διαδοχικά του άρθρα, άρνήθηκε ότι ύπάρχει κάποια μαρξιστική θεωρία γιά

τό κράτος και τη δημοκρατία, υποστηρίζοντας ότι η μόνη και μοναδική παραδεκτή θεωρία για τό κράτος και τη δημοκρατία ήταν εκείνη του φιλελεύθερου δυτικού καπιταλισμού. Κατά τη γνώμη μας αυτό ήταν ένα πραγματικό Μόναχο του θεωρητικού ιταλικού μαρξισμού που έχασε τη μάχη ενάντια στον Μπόμπιο χωρίς ωστόσο να έχει κάν τό κουράγιο νά τή δώσει. Ύπηρξε βέβαια μία πολεμική, άβεβαιη και έντονη, στην όποια ως πρός τό κύριο ό Μπόμπιο βγήκε κερδισμένος διότι, τελικά, όλοι κατέληξαν νά τόν δικαιώσουν. Μέ τόν τρόπο αυτό ό εϋρωκομμουνισμός γεννιόταν στην Ίταλία σέ μία στιγμή άκριβώς που άρνονταν νά άποκτήσει μία πολιτική θεωρία αυτόνομη, μία και παραδεχόταν μεμιάς ότι η μόνη παραδεκτή θεωρία για τό κράτος και τη δημοκρατία ήταν η άστική δημοκρατικοφιλελεύθερη θεωρία.

Προσωπικά δέν πιστεύω ότι ό μαρξισμός είναι μία θεωρία που μπορεί νά αναχθεί σέ μία πολιτική θεωρία μόνο. Ύπάρχει σίγουρα μία φιλοσοφική ανθρωπολογία, μία ήθική, μία αισθητική και πίο γενικά μία φιλοσοφία (μία όντολογία της κοινωνικής ύπαρξης). Άλλά είναι άδιαμφισβήτητο ότι μία πολεμική θεωρία αυτόνομη είναι ουσιαστική συνιστώσα τελείως άπαραίτητη στον μαρξισμό. Εϋρωκομμουνισμός χωρίς εϋρωκομμουνιστική πολιτική θεωρία είναι ένα άδειο κουτί. Καί είναι θεμιτό νά υποθέσει κανείς ότι ό Τολιάτι, άν ήταν άκόμη ζωντανός, θά μπορούσε νά άντιληφθεί αυτήν την έντελώς στοιχειώδη άλήθεια. Δέν είναι τυχαίο ότι σέ μία πολεμική που ύπηρξε μεταξύ Τολιάτι και Μπόμπιο τή δεκαετία του '50 ό Τολιάτι είχε άρνηθεί νά παραχωρήσει στον Μπόμπιο τό κύριο, δηλαδή την αναγνώριση της μοναδικότητας και της άπολυτότητας της καπιταλιστικής άστικής δημοκρατίας.

Έχοντας μείνει χωρίς πατέρα έναντιον του όποιου θά μπορούσε νά επαναστατήσει και άνίκανος νά ένταφιάσει τόν χαμένο πατέρα, ό θεωρητικός μαρξισμός της αντιπολίτευσης στην Ίταλία περίπεσε σέ βαθιά κρίση. Πρέπει επίσης νά θυμηθούμε ότι στά τέλη της δεκαετίας του '70 ξέσπασε μία φοβερή διεθνής κρίση που έπληξε κυρίως τίσ χώρες του «λατινικού μαρξισμού». Σέ ένα πολιτιστικό χώρο όπου οι μεταφράσεις ξένων κειμένων είχαν πάντοτε μεγάλη σημασία, η διεθνής διάσταση της κρίσης προστέθηκε στην καθαυτό έθνική κρίση, τήν κρίση του τολιατισμού.

ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΙΤΑΛΙΚΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ '70 ΚΑΙ '80

Όπως κιόλας τονίσαμε η άφηρημένη

διακήρυξη του εϋρωκομμουνιστικού ιδεώους χωρίς καμιά συνοδευτική πολιτική θεωρία, είχε καταστρεπτικά άποτελέσματα για τή συνολική ταυτότητα του θεωρητικού μαρξισμού στην Ίταλία. Η άποσύνθεση της πολιτικής έκφραστικότητας του θεωρητικού ιστορικισμού του Παλμίρο Τολιάτι δέν γονιμοποίησε καμιά έναλλακτική άνασσταση αλλά κατέληξε σέ ένα θεωρητικό και πολιτικό κενό. Είναι φανερό ότι εδώ θέλω νά πιστοποιήσω ένα πρόδηλο και αυτόνομο γεγονός, χωρίς αυτό νά σημαίνει ότι προτίθεμαι νά υπερασπίσω τόν ιστορικό μαρξισμό του Τολιάτι. Άντίθετα, συμμερίζομαι σέ γενικές γραμμές τήν κριτική του ιστορικισμού που άσκησε ό Άλτουσέρ. Άλλά, σύμφωνα με ένα σενάριο σχεδόν κλασικό, η έλλειψη μιάς πολιτικής θεωρίας διασκεδάστηκε με μιάν έπίμονη και ιδεοληπτική προσφυγή στην ήθική ή άκόμη στην ήθική στιγμή της πολιτικής που έφτασε μέχρι νά λησμονήσει άκόμη κι όσα είχε πεί στον καιρό του ό Γκράμσι, ότι δηλαδή η ήθικότητα του πολιτικού άνθρώπου δέν συνίσταται στο γεγονός ότι δέν κλέβει τό δημόσιο χρήμα αλλά στην πραγματοποίηση των ύποσχέσεών του, η διαφορετικά στην όργανική σχέση άνάμεσα στά λόγια και τήν πράξη. Δόθηκε έτσι η έντύπωση ότι η πολιτική θεωρία του εϋρωκομμουνισμού έξαντλούνταν όλοκληρωτικά σέ ένα είδος *διαφοράς ήθικου τύπου*. Άπ' αυτή τήν άποψη η πολιτική θεωρία του Ένρικό Μπερλινγκουέρ, γενικού γραμματέα του ΙΚΚ από τό 1972 ως τό 1984, συνίσταται σέ μία συνεχή ύπενθύμηση, μερικές φορές ιδεοληπτική, της ήθικής διαφοράς του πολιτικού προσωπικού του ΙΚΚ σέ σχέση με τά άλλα κόμματα, μία συνεχή προτροπή στη λιτότητα που θυμίζει τίσ θρησκευτικές κριτικές στην καπιταλιστική κοινωνία της κατανάλωσης και στην έλλειψη «ήθικών αξιών» της σύγχρονης καπιταλιστικής άστικής κοινωνίας.

Δέν είναι τό κατάλληλο μέρος εδώ νά συζητήσουμε για τήν προσωπικότητα του Μπερλινγκουέρ και για τήν καθολική καταγωγή των συμβόλων του (Φράνκο Ροντάνο κ.λπ.), αλλά, είναι σημαντικό νά έπιμεινουμε άκόμη στο γεγονός ότι η ιδεοληπτική έπιμονή στην ήθική και στη διαφορά ήθικής των κομμουνιστών (δηλαδή των Ίταλών κομμουνιστών, των πραγματικών εϋρωκομμουνιστών) ήταν στην πραγματικότητα ύποκατάστατο στην άπουσία μιάς πρωτότυπης έναλλακτικής πολιτικής θεωρίας σέ σχέση με εκείνη που κληρονομήθηκε από τόν Τολιάτι και τήν Τρίτη Διεθνή.

Αυτή η έμονη προσφυγή στην ήθική μοιάζει νά θεμελιώνεται ύλιστικά στον τρόπο με τόν όποιο τή δεκαετία 1975-85 τό ΙΚΚ διαχειρίζεται μόνο του η με τούς συμμάχους του χιλιάδες δήμους

και κοινότητες της Ίταλίας, όλες τίσ μεγάλες πόλεις του Βορρά και του κέντρου της χώρας (άκόμη και τή Ναπολι για μερικά χρόνια). Πράγματι η διαχείριση των κοινοτικών και δημοτικών ύποθέσεων συμβιβάζεται με τήν έλλειψη φερέγγυας πολιτικής θεωρίας έθνικής σημασίας, και η γραφειοκρατική όρθολογικότητα (ό Μάξ Βέμπερ, άρα πολύ περισσότερο ό Κάρλ Μάρξ) συνοδευόμενη από τήν άτομική έντιμότητα των διαχειριστών φαντάζει άρκετή. Έκτός από αυτό στην Ίταλία η «έντιμη διαχείριση» μοιάζει ένίοτε σάν κάτι τό επαναστατικό λαμβανομένου ύπόψη του καθεστώτος πελατειακών σχέσεων τύπου Μαφίας και παραμαφίας και τή γενικευμένη συνήθεια κλοπής των δημόσιων ύλικών.

Άπ' αυτή τήν άποψη είναι άναγκαίο νά τονισθεί ότι στην Ίταλία όπως και άλλού άλλωστε, τό ήθικό ζήτημα είναι καθαρά πολιτικό και κοινωνικό. Ό ρόλος του κράτους στην οικονομία είναι τόσο πολύ σημαντικός ώστε κάθε ήθικολογική συζήτηση για τά «καθαρά χέρια» άνάγεται άμέσως σέ άσκοπη και άνέξοδη φλυαρία όταν έρχεται σέ άμεση σχέση με τά πολιτικά ζητήματα. Έκτός από αυτό σέ όρισμένες περιοχές η άνεργία άνεβαίνει σέ τόσο πολύ ύψηλά επίπεδα ώστε οδηγεί πολλούς νέους στο νά θεωρούν τίσ πολιτικές «κουμπιές» δρόμο άπόλυτα θεμιτό και ύποχρεωτικό. Σέ πολλές περιοχές της Ίταλίας τό καθεστώς του φαινομενικού πολυκομματισμού συγκαλύπτει καταστάσεις που συγγενεύουν με εκείνες του καθεστώτος του «ύπαρκτου σοσιαλισμού»: η ένταξη στο κόμμα είναι προϋπόθεση για όποιαδήποτε φυσιολογική καριέρα. Σέ όλα αυτά, προφανώς, δέν ύπάρχει τίποτε που θά μās επέτρεπε νά μιλήσουμε για «φεουδαρχικά κατάρτοιτα». Άντίθετα έχουμε νά κάνουμε με τίσ ιδιομορφίες της ιταλικής καπιταλιστικής άνάπτυξης, μιάς άνάπτυξης όστόσο από τίσ πίο στέρες και τίσ πίο δυναμικές του δυτικού κόσμου. Τό ήθικό ζήτημα (όπως και τό ιδιαίτερο ζήτημα που αντιπροσωπεύει η Μαφία στην Ίταλία) προφανώς θά έπιλυθούν σέ μία σοσιαλιστική προσπτική, τό ίδιο άλλωστε συμβαίνει, σέ άλλες γεωγραφικές και ιστορικές συνθήκες, με τό έθνικό ζήτημα η τό φυλετικό (που ύπάρχουν και στην Ίταλία όχι όμως με τήν όξυτητα που παρουσιάζεται στη Γαλλία, τήν Άγγλία η τίσ ΗΠΑ).

Η διαπλοκή στην Ίταλία ήθικών και πολιτικών ζητημάτων είναι ένα ζήτημα άπολύτως θεμελιακό για τή σωστή κατανόηση της κατάστασης. Στην Ίταλία, αυτό που όνομάζεται νεοφιλελευθερισμός (δηλαδή ό συστηματικός έκφυλισμός τμήματος των κατακτήσεων του κράτους προνοίας που συνοδεύεται από μία έπίμονη ιδεολογική

έκστρατεία γιά τήν κεντρικότητα τής καπιταλιστικής έπιχειρήσης) χαρακτηρίσε άναμφίβολα τό ιδεολογικό κλίμα τής δεκαετίας του '80 (όπως έπίσης στην Άγγλία και τή Γαλλία) αλλά δέν φαίνεται ότι είχε πραγματικές στρατηγικές βάσεις ώστε να έπιβληθεί πραγματικά. Μέ έξαιρεση μερικούς «πόλους» ανάπτυξης ίκανούς να υποστηρίξουν τόν διεθνή καπιταλιστικό άνταγωνισμό ένα μεγάλο τμήμα τής ιταλικής οικονομίας χαρακτηρίζεται από ένα διπλό δομικό προσδιορισμό (και έπιμένουμε σε αυτό τόν όρο): είναι συνδεδεμένη με τήν πολιτική τάξη και έπομένως δέν μπορεί να είναι νεοφιλελεύθερη παρά μόνο στα λόγια ή άλλιώς είναι «πόγεια» και έπομένως ζει μέσα στην όπαυμερινή παρανομία χωρίς τήν όποία άλλωστε δέν μπορεί να έπιζήσει.

Άν στην Ίταλία αυτό είναι άληθεια, μιά στρατηγική σοσιαλδημοκρατικού τύπου έμμεσα άντιμέτωπη στό νεοφιλελευθερισμό φαίνεται έφικτή και μάλιστα έλπιδοφόρα μεσοπρόθεσμα. Μιά πολιτική θεωρία προσωρινά φερέγγυα μπορεί έπομένως να συνίσταται σε μιά στρατηγική οικονομικού έξορθολογισμού του έπιδοτούμενου και του ύπόγειου τομέα τής ιταλικής κοινωνίας. Όλα αυτά προϋποθέτουν τήν έγκατάλειψη κάθε συζήτησης πάνω στον εύρωκομμουνισμό και οδηγούν στην άναζήτηση μιάς εύρωαριστερής ταυτότητας, γιά να χρησιμοποιήσουμε αυτόν τόν άκομψο νεολογισμό. Σήμερα είναι παράδοξο, έστω και άν είναι άπολύτως έξηγήσιμο, στή χώρα του Άντόνιο Γκράμι, ό γερμανός σοσιαλδημοκράτης Πέτερ Γκλότζ έγινε κύριος πολιτικός θεωρητικός. Τό *Μανιφέστο γιά μιά νέα εύρωπαϊκή άριστερά*, πού δημοσιεύτηκε τό 1986 μέ πρόλογο του Άκίλε Όκέττο, γραμματέα σήμερα του ΙΚΚ, από πλευράς περιεχομένου έγινε τό ιδεολογικό κείμενο άναφοράς τής πλειοψηφούσας πολιτικά πτέρυγας τής κομμουνιστικής ιταλικής παράδοσης. Έδώ φυσικά δέν ύπάρχει κανένα ίχνος εύρωκομμουνισμού και τελικά καταλήγουμε στην καθολική και άμεση προσχώρηση στό νέο σοσιαλδημοκρατικό ρεφορμιστικό σχέδιο.

Σύμφωνα με ένα σενάριο πού ό Άντόνιο Γκράμι είχε άναγνωρίσει ως έντελώς τυπικό του Ιταλικού φαινομένου του «μετασχηματισμού» (transformation) τό πέρασμα από τόν εύρωκομμουνισμό στην εύρωαριστερά δέν ήταν μιά διάφανη και φανερή διαδικασία αλλά σιωπηρό γλίστρημα πού προσπάθησαν να τό παρυσιάσουν ως άπολύτως φυσιολογικό και προπαντός άναπόδραστο.

Στήν πραγματικότητα τά πράγματα έξελίχθηκαν διαφορετικά. Στήν έποχή του ή διακήρυξη του εύρωκομμουνιστικού ιδεώδους θέλησε να έπισημάνει

τήν άναγκαιότητα να θεωρητικοποιηθεί ή άσυνέχεια άπέναντι στην ιδεολογία του Παλιμού Τολιάτι. Όπως ένας άκροβάτης πού άποφασίζει να πηδήξει χωρίς προστατευτικό δίχτυ ό δυτικός ιστορικισμός του Ιταλικού μαρξισμού άποφάσισε να έγκαταλείψει τήν προστασία πού προσέφερε ή ύπαρξη και ή ένίσχυση του «σοσιαλιστικού στρατοπέδου». Τήν έποχή εκείνη τό έπιπλέον τό σοσιαλιστικό στρατόπεδο έμοιαζε ότι δέν διέθετε καμιάν άπολύτως δυνατότητα έσωτερικής ατορρυθμίσεως και ή άπότομη ήττα τής κινεζικής πολιτιστικής επανάστασης μετά τό θάνατο του Μάο (τό 1976 είναι έπίσης τό κλειδί σε όλη αυτή τήν ιστορία), στα μάτια πολλών, καθιστόυσε άπίθανη τήν έξοδο προς τά άριστερά από τόν σταλινισμό.

Η κεντρική ιδέα του εύρωκομμουνισμού δέν ήταν άλλη από εκείνη μιάς συνειδητής διεύθυνσης τής κοινωνικής ανάπτυξης, δηλαδή μιάς συνειδητής διεύθυνσης τής οικονομίας. Πρόκειται γιά μιά άπολύτως όρθολογιστική αντίληψη πού δέν γεννήθηκε βεβαίως τό 1976. Γιά να συναντήσει κανείς μιά από τίς κομμουνιστικές της παραλλαγές άρκει να σκεφθεί τήν περίπτωση του Μπουχάριν και τήν αντίληψη του περί μικτής οικονομίας γιά μιά μακρά περίοδο, καθοδηγημένης από μιά πολιτική ήγεσία μαρξιστικού τύπου. Στήν αντίληψη αυτή ό εύρωκομμουνισμός δέν προσθέτει παρά τήν ιδέα του πολιτικού πλουραλισμού και τήν παραδοχή τής έναλλαγής στην πολιτική έξουσία μετά από πιθανή ήττα στις έκλογές. Η παραλλαγή σοσιαλδημοκρατικού τύπου δέν ήταν παρά ή παλαιά κενυσιανή ιδέα έμπλουτισμένη με όλα τά νεότερα στοιχεία.

Και στις δύο περιπτώσεις μιά πολιτική θεωρία είναι άπολύτως άναγκαία. Στήν πρώτη παραλλαγή ή πολιτική θεωρία δέν μπορεί να είναι άλλη από εκείνη του Λένιν πού ώστόσο είναι έντελώς άσύμβατη με τή δημοκρατικοφιλελεύθερη πολιτική θεωρία. Η πολιτική θεωρία του Λένιν δέν μπορεί να ταυτισθεί με μιά έξτρεμιστική θεωρία άμεσου περάσματος στον κομμουνισμό (άντίθετα!) και έπομένως είναι συμβατή με ιδιότυπες λύσεις πολύ διαφορετικές. Όυτε ό Στάλιν, όυτε ό Τρότσκυ, όυτε ό Μπουχάριν μπορούν στην πραγματικότητα να οικειοποιηθούν τόν Λένιν γιάτί ή ιδέα τής συνειδητής κομμουνιστικής διεύθυνσης τής μικτής οικονομίας πάει πέρα από όποιαδήποτε ιστορική ιδιότυπη λύση. Στή δεύτερη παραλλαγή πολιτική θεωρία είναι εκείνη του σύγχρονου καπιταλισμού και τών άυσητών λογαριασμών κοινωνικής άναπαραγωγής του συνόλου. Στή διάρκεια τής δεκαετίας του '80 ή γαλλική άριστερά δοκίμασε μιά θλιβερή έμπειρία πού — και δέν εί-

ναι τυχαίο— πάντοτε παραμερίζεται στην Ίταλία από όλες τίς συζητήσεις, λές και οι δύο χώρες είναι τόσο πολύ άπομακρυσμένες, λές και δέν ήταν δυνατό να άποκομίσει κανείς μαθήματα από τήν Γαλλία.

ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΒΕΒΑΙΕΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΑΝΑΣΥΝΘΕΣΗΣ ΜΙΑΣ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ

Η κατάσταση υγείας μιάς έθνικής μαρξιστικής παράδοσης μετριέται κατ' άρχήν από τήν πραγματική της ίκανότητα να έκφράζει πολιτικά τίς άντικαπιταλιστικές διαθέσεις. Βεβαίως μιά πανεπιστημιακή μαρξιστική παράδοση μπορεί να είναι άνθηρή και άξιόλογη, άκόμη κι άν δέν διαθέτει τήν αντίστοιχη άντικαπιταλιστική κοινωνική έκφραστικότητα, αλλά, πρέπει να έχει κανείς συνείδηση ότι μακροπρόθεσμα τό γεγονός αυτό δημιουργεί μιά σοβαρή άνωμαλία και κυρίως ύποδεικνύει μιά δομική άδυναμία στή σχέση διανοουμένων και «άπλων» ανθρώπων, όπως θά έλεγε ό Γκράμι.

Τό πέρασμα από τόν εύρωκομμουνισμό στην εύρωαριστερά, προοπτικά, μεταμορφώνει τούς Ίταλούς μαρξιστές διανοουμένους σε έρευνητές πού δέν διαθέτουν κοινωνική και πολιτική έντολή. Γιάτί ή εύρωαριστερά δέν έχει άνάγκη από καμιά μαρξιστική θεωρητική ταυτότητα. Βεβαίως πρέπει να γνωρίζει τήν κοινωνική, τήν οικονομική και τήν τεχνολογική κατάσταση γιά να μπορεί να προγραμματίσει τήν πολιτική της τακτική με βάση μιάν άνάλυση τής κοινωνίας. Πρόκειται όμως γιά ένα καθήκον πού μπορεί να εκπληρωθεί από «κέντρα έρευνών» οικονομικού ή κοινωνιολογικού τύπου, και πού μπορεί άλλωστε να πραγματοποιείται σε πανεπιστημιακά ίνστιτούτα κοινωνικής έρευνας.

Μέ αυτόν τόν τρόπο θά καταλήγαμε σε μιά γλυκιά εύθανασία τής μαρξιστικής παράδοσης, σε ένα φαινόμενο δηλαδή πολύ άυφορετικό από τό στερεότυπο τής άυταρχικής καταστολής και τών καμμένων βιβλίων πού θά θυμίζουν τή Γερμανία του 1933. Έδώ ύπάρχει πραγματικός κίνδυνος πού πρέπει να συνειδητοποιηθεί. Τώρα πού ή διαλεκτική μεταξύ μαρξιστικής ταυτότητας ιστορικιστικού-τολιατικού τύπου και τής άμφισβήτησης της έχει έξαφανισθεί, ό Ιταλικός μαρξισμός όφείλει στό έξής να βγει από αυτήν τήν μειοψηφική κατάσταση πού τόν χαρακτηρίζει έπί καιρό. Σε αυτά τά τελευταία χρόνια τής δεκαετίας του '80 ή κατάσταση τών μαρξιστικών σπουδών στην Ίταλία δέν θά πρέπει να κριθεί με ύπερβολική άπαισιοδοξία.

Κατ' άρχήν, ή κριτική προσπάθεια έπανοικειοποίησης τής μαρξιστικής έ-

θνικής παράδοσης, πού βρίσκει στόν Λαμπριόλα και τόν Γκράμισι τις καλύτερες θεωρητικές στιγμές μέχρι σήμερα συνεχίζεται. Μάλιστα στή διάρκεια της δεκαετίας τού '80 αναπτύχθηκε μία κριτική και για μαρξιστές δευτερεύουσας σημασίας όπως ο Κλαούντιο Ναπολεόνι και ο Ρανιέρο Παντσιέρι και γενικά διαθέτουμε τώρα θεμελιώδη θεωρητικά στοιχεία για να κάνουμε ένα προσωπικό απολογισμό των ολοκληρωμένων φάσεων μιας τόσο μακρής θεωρητικής ιστορίας.

Κατά δεύτερο λόγο πρέπει να παρατηρήσει κανείς ότι η μετάφραση στά Ιταλικά μαρξιστικών έργων ποτέ δεν σταμάτησε στή διάρκεια της δεκαετίας τού '80 (από τή φιλοσοφική προοπτική τής οντολογίας τής κοινωνικής ύπαρξης τού Λούκατς μέχρι τις σχολές τής «οικονομίας - κόσμος» πού διαδέχθηκαν τις μελέτες για τό παγκόσμιο ιμπεριαλιστικό σύστημα). Ο μαρξισμός δεν είναι βέβαια μόνο μία πολιτική και οικονομική θεωρία αλλά επίσης μία αισθητική και μία ήθικη, και ακριβώς, μέσα από αυτούς τούς δευτερεύοντες φαινομενικά πολιτιστικούς τομείς είναι δυνατόν να κατασκευαστεί τή συναίνεση τών νέων γενεών πού παραμένουν αδιάφορες απέναντι στά πολιτικά γεγονότα. Είναι αναγκαίο ωστόσο να επιμείνουμε στο γεγονός ότι ελλείψει μιας αντικαπιταλιστικής πολιτικής έκφραστικότητας τού μαρξισμού δεν είναι δυνατό να υπάρξει μακροπρόθεσμα μία αναωγόννηση τής εθνικής (και διεθνούς) μαρξιστικής παράδοσης. Τό ζήτημα παρείς επομένως να είναι καθαρά θεωρητικό και μετατρέπεται σε πολιτικό και κοινωνικό. Μέ βάση τά προηγούμενα καταλήγουμε σε όρισμένα συμπεράσματα επισημαίνοντας τρία διαφορετικά επίπεδα τού προβλήματος.

Κατά πρώτον, επιβάλλεται μία ανασύνθεση τών σημερινών θεωρητικών σχολών τού Ιταλικού μαρξισμού. Μία εθνική ταυτότητα τού Ιταλικού μαρξισμού, μία ταυτότητα μέχρι ένα όρισμένο σημείο *πληθυντική*, είναι αναγκαία και κανείς βεβαίως δεν νοσταλγεί τή διοικητική αυθεντία πού θά διακήρυσσε ποιός είναι ο καλός και ποιός ο κακός μαρξισμός. Ωστόσο είναι αναπόφευκτο, άργα ή γρήγορα, να σχηματισθεί ένα κυρίαρχο θεωρητικό παράδειγμα ικανό να κατακτήσει τήν ήγεμονία πάνω στά άλλα. Είναι απόλυτως φυσικό κάθε έρευνητής ή κάθε ομάδα έρευνητών να επιδιώκει, άργα ή γρήγορα, να σχηματισθεί ένα κυρίαρχο θεωρητικό παράδειγμα ικανό να κατακτήσει τήν ήγεμονία πάνω στά άλλα. Είναι απόλυτως φυσικό κάθε έρευνητής ή κάθε ομάδα έρευνητών να επιδιώκει, άργα ή γρήγορα, οι έρευνές του να γίνουν αποδεκτές από τούς άλλους ως πλέον πειστικές και πιο συνεπείς. Και είναι επίσης φυσικό ότι,

ετυχώς, κανείς δεν μπορεί να αποφασίσει μέ διατάγματα. Τή στιγμή αυτή ή κατάσταση είναι ρευστή και κανένα νέο θεωρητικό παράδειγμα δεν μπορεί να κατακτήσει τήν ήγεμονία στόν Ιταλικό μαρξισμό.

Κατά δεύτερο λόγο η νέα αντικαπιταλιστική έκφραστικότητα τού Ιταλικού μαρξισμού, προφανώς, δεν θά είναι αποτέλεσμα ούτε μιας διαδικασίας αποκλειστικά έσωτερικής στίς ιστορικές οργανώσεις τού Ιταλικού εργατικού κινήματος (πού όπως είδαμε στήν μεγάλη τους πλειοψηφία υιοθέτησαν μία εδρωαριστερή θεωρητική ταυτότητα, άρα ξένη πρός τόν μαρξισμό) ούτε μία άπλή διαδικασία συμπύκνωσης έξω από τις οργανώσεις αυτές πού θά κατέληγε αναγκαστικά στο να έχει μία πολύ στενή κοινωνική βάση. Είναι θεμιτή λοιπόν η υπόθεση για μία ανέκδοτη και σύνθετη διαδικασία εντός και εκτός τών εργατικών οργανώσεων τής Ιταλικής παράδοσης στήν όποια η ικανότητα να ξεπηδήσει μία «μαζική θεωρητική γραμμή» θά παίξει τόν αποφασιστικό ρόλο. Πρόκειται βέβαια για μία έννοια πού δεν εμφανίζεται τυπικά στόν Γκράμισι αλλά πού διαπερνά όλη η μαρξιστική του προσπάθεια.

Κατά τρίτο λόγο είναι αμφίβολο αν μπορεί να υπάρξει αναγέννηση τού Ιταλικού μαρξισμού χωρίς τήν ανάπτυξη κοινωνικών αγώνων τής εργατικής τάξης όπως και τών άλλων μισθωτών εργαζομένων. Η Ιταλία είναι πλέον μία σύγχρονη καπιταλιστική χώρα, θά έλεγα μάλιστα μία χώρα ιμπεριαλιστική μέ τήν παραδοσιακή έννοια πού έδινε ο Λένιν στόν όρο αυτό. Ο Ιταλικός μαρξισμός, προφανώς, δεν θά μπορεί να αναγεννηθεί σε μία επαρχιώτικη και καθυστερημένη βά-

ση αλλά συνειδητοποιώντας ότι είναι μαρξισμός μιας «ιμπεριαλιστικής μητρόπολης». Πρόκειται σίγουρα για τήν πιο ριζική πολιτιστική ανατροπή για τούς Ιταλούς μαρξιστές πού πολύ καιρό τώρα άρνούνται να πάρουν υπόψη τους αυτή τή νέα κατάσταση. Είναι βέβαια ότι τό μέλλον τού Ιταλικού μαρξισμού συνδέεται μέ τό μέλλον τού διεθνούς κινήματος, τήν ανάκαμψη ενός δημοκρατικού μαρξισμού πού σχεδιάζεται βασανιστικά τά τελευταία χρόνια τού αιώνα.

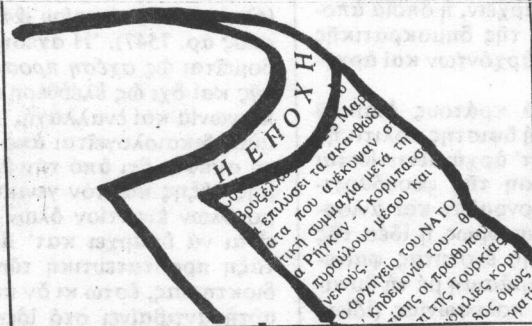
Μία ωραία εισαγωγή στή θεωρητική ιστορία τού μαρξισμού είναι τό έργο τού Jean-Pierre Potier, *Lectures italiennes de Marx 1883-1983*, PUF Lyon 1986. Για τόν Εδρωκομμουνισμό βλ. τό έργο τού Bernardo Valli *Gli eurocomunisti* 1976, Μιλάνο μέ παρεμβάσεις τών Σ. Καρίγιο, Ζ. Έλλενστάν και Ρ. Σπριάνο. Για τήν Εδρωαριστερά βλ. τό *Μανιφέστο για μία νέα άριστερά* τού Πέτερ Γκλότς (έλλην. μετάφρ. έκδόσεις 'Οδυσσέας). Η πληρέστερη και συνθετότερη έκδοση για τόν νέο ρεφορμισμό βλ. τό έργο G. Ruffalo *La qualità sociale*, Bari 1985. Ο κύριος θεωρητικός στήν Ιταλία τής αναγωγής τής θεωρίας τής εκμετάλλευσης σε θεωρία τής άλλοτριώσεως είναι σίγουρα ο Claudio Napoleoni, *Discorso sull' economia politica*, Torino, 1985.

Σημαντικό επίσης τό βιβλίο τών L. Paggi και M. D' Angelillo, *I comunisti italiani il riformismo. Un confronto con socialdemocrazie europee*, Einaudi, 1986. Τέλος για τό «γλιστρίμα» από τόν εδρωκομμουνισμό στήν εδρωαριστερά βλ. τό συλλογικό έργο *La questione socialista*, Einaudi, 1987.

Δημοσιεύτηκε στο *Marx Actuel*, τεύχος 4, Δεκέμβριος 1988.

Η ΕΠΟΧΗ

για τήν κομμουνιστική ανανέωση
για τόν σοσιαλισμό

Κυκλοφορεί Κυριακή

ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΟΦΕΙΛΕΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΚΑΝΤ

του Κώστα Σταμάτη

Εμπνεόμενος εν μέρει από τον Ρουσό ο Κάντ εισηγήθηκε μία φιλοσοφικά θεμελιωμένη θεωρία της ηθικής και πολιτικής εθύνης, που έρχεται να προστεθεί στην οικονομική θεωρία του ελεύθερου ανταγωνισμού και να την ισχυροποιήσει. Ορισμένα όμως παραδοσιακά στοιχεία της πολιτικής σκέψης του επενεργούν αντίρροπα προς τη χειραφετητική φορά της πρακτικής του φιλοσοφίας. Δέν ξμεινε ανεπηρέαστος από την «ιδιότυπα υποστασιοποιημένη αντίληψη του Κράτους» της «πεφωτισμένης δεσποτείας» του αιώνα του Φρειδερίκου. Σύμφωνα με αυτήν τό Κράτος άποτελεί μία ένοποιημένη οντότητα υπεράνω του λαού και τών άρχόντων του. Τήν πολιτική σκέψη του Κάντ διατρέχει μία πολιτική σχέση μεταξύ του άρχεσθαι και άρχειν, ή όποία άπονευρώνει τήν ιδέα της δημοκρατικής έναλλαξιμότητας άρχόντων και άρχομένων.

Η ένότητα του κράτους αποκτά στον Κάντ περιωπή ύψιστης πολιτικής άρχής, ή όποία κατ' άρχήν αντίτιθεται στην πολυδιάσπαση της φεουδαρχικής κοινωνίας προνομίων και άνισοτήτων. Ταυτόχρονα όμως ή ιδέα της άρραγούς κρατικής ένότητας φαίνεται δύσκολα συμβιβάσιμη με τή δυνατότητα πολιτικής πολυφωνίας (ιδίως τό κομματικό σύστημα) της ανταγωνιστικής άστικής κοινωνίας (Στοχασμός άρ. 7720). "Ετσι ή αντίσταση κα-

τά της Άρχής άποδοκιμάζεται, διότι αυτή έγκυμονεί ύποτίθεται τόν κίνδυνο κατάλυσης της έννομης τάξης, άσχετα από τά τυχόν εύγενή έλατήρια άποκαταστάσεως μιας διαβρωμένης νομιμότητας.

Κατά τήν άμερικανική και εύρωπαϊκή αντίληψη της ιδιωτικής κοινωνίας πολιτών, ή τελευταία διεκδικείται ως συνασπισμός ελεύθερων και ίσων άνέναντι στό νόμο πολιτών, ή δέ κρατική έξουσία αξιώνεται ως τμήμα του κοινωνικού τούς συνασπισμού. Η αντίληψη αυτή διαθλάται στη σκέψη του Γερμανού φιλοσόφου με τρόπο διαφορετικό. Η μέν άνώτατη κεφαλή του Κράτους είναι ή δύναμη πού συγκρατεί τήν κοινωνική συνοχή, ή δέ σχέση της με τούς ύπηκόους δέν μπορεί νά θεωρηθεί ως συστατική «κοινωνίας» (Θεωρία του Δικαίου & 41 και Στοχασμός άρ. 7547). Η σχέση λοιπόν αυτή δομείται ως σχέση προσταγής/ύποταγής και όχι ως ελεύθερη πολιτική επικοινωνία και έναλλαγή. Η προτίμηση αυτή δικαιολογείται από τόν Κάντ με τή σκέψη, ότι από τήν άπουσία έννομης τάξης και τόν γενικευμένο πόλεμο όλων έναντίον όλων προτιμότερο είναι νά ύπάρχει κατ' άρχήν έννομη τάξη προστατευτική τών σχέσεων ιδιοκτησίας, έστω κι άν κατά τά λοιπά αυτή αντίβαινει στό ιδεατό πρότυπο πολιτείας. Οδηγείται ως εκ τούτου σε κατάφαση της αξίας του κράτους δικαίου άκόμη και στό πλαίσιο του ύ-

πάρχοντος στην εποχή του κράτους αθθεντίας, έστω και μέ τό αντίτιμο μιας περιορισμένης βάσης πολιτικής ελευθερίας.

Η άρχή της λαϊκής κυριαρχίας νιείται από τόν Κάντ κυρίως ως συνδιαμόρφωση νομοθετικής βούλησης από τή λαϊκή αντιπροσωπεία, ή όποία μεριμνά ιδίως γιά τήν ισότιμη κατανομή τών δημόσιων βαρών. Μολονότι ή έκτελεστική έξουσία όφείλει αναμφίβολα νά εφαρμόζει τούς προερχόμενους από τήν ένωμένη βούληση του λαού νόμους, ώστόσο ο Κάντ δέν επέμεινε ιδιαίτερα στη λειτουργία πολιτικού έλέγχου της λαϊκής αντιπροσωπείας στην άσκηση της έκτελεστικής έξουσίας.

Κοινωνική εφαρμογή της ιδέας της ένωμένης νομοθετικής θέλησης του λαού ήταν κατά τόν Κάντ ή ύποχρέωση θέσεσης νόμων άκόμη και από ένα μονάρχη, σά νά είχε συνεργήσει σε

Απόσπασμα από κείμενο όμιλίας σε τριήμερη συνάντηση στό Ίνστιτούτο GOETHE Άθηνών, μέ άφορμή τή συμπλήρωση 200 έτών από τήν έκδοση της Κριτικής του Πρακτικού Λόγου του ΚΑΝΤ. 9 Δεκεμ. 1988). Τίτλος της όμιλίας: «ΚΡΑΤΟΣ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤΗ ΝΟΜΙΜΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΚΑΝΤ»

τοῦτο νοητά ἢ συλλογική βούληση τοῦ λαοῦ (« Ἀπόκριση στό ἐρώτημα: τί εἶναι Διαφωτισμός»). Πράγματι σύμφωνα μέ τήν πολιτική ἰδεολογία τῆς πρωσικῆς μοναρχίας ὁ λαός δέν κυβερνᾶ, ἀλλ' ἐπηρεάζει ἀπλῶς ἠθικά καί νομικά τήν ἐνσάρκωμένη στό πρόσωπο τοῦ μονάρχη κρατική ἐξουσία. Μεταξύ ἄλλων ὁ Φρ. Σλέγκελ θά ἀξιώσει, πέρα ἀπό τήν ὑποθετική συναίνεση τῆς νοητῆς ὀλότητος τοῦ λαοῦ, τήν ἔμπρακτη πολιτική ἐλευθερία βάσει τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς τῆς πλειοψηφίας, ὡς θεσμικοῦ βάρους ὄχι μόνο τῆς νομοθεσίας ἀλλά τοῦ συνόλου τῆς κρατικῆς δράσης.

Σέ ποῖο βαθμό ἄραγε ἡ περί ἐλευθερίας θεωρία τοῦ Κάντ περιέκλειε τὸ δημοκρατικό αἴτημα τοῦ πολιτικοῦ αὐτοκαθορισμοῦ τοῦ λαοῦ; Ἡ «ἐξωτερική» ἐλευθερία ἀναφέρεται στίς ἀστικές ἐλευθερίες (liberté civile), θεμελιωνόμενος στήν ἀτομική ἀυτονομία καί τήν ἀποχή τοῦ Κράτους. Μπορεῖ νά ὑπάρξει καί δίχως πολιτική ἐλευθερία συμμετοχῆς στήν ἄσκηση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας. Ὡς «ἐσωτερική» ἐλευθερία πάλι ὀρίζεται ἀπό τὸ συγγραφέα τῆς *Κριτικῆς τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου* ἡ δυνατότητα αὐτοπροαίρετης συμμόρφωσης στά κελεύσματα τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου, ἀδιαμεσολάβητης ἀπό ψυχικές τάσεις ἢ κοινωνικές πιέσεις, ἀντίστοιχες ἴσως μέ τήν «πνευματική ἐλευθερία τοῦ χριστιανοῦ» τῆς προτεσταντικῆς παράδοσης. Ἀλλιώτικα ἀπό ὅ,τι ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Κάντ μεταθέτει τήν ἠθικότητα, ἀπό τὸ ὀρθό πράττειν τοῦ πολίτη στό ὀρθό βούλεσθαι τοῦ ἰδιώτη. Ἔτσι ὁμοῦς ἡ πολιτική ὀλοκλήρωση παύει νά ἀποτελεῖ οὐσιώδη ὄρο τῆς αὐτοπραγμάτωσης τοῦ ἀνθρώπου.

Ἀντίστοιχα ἡ ποιοτική διαβάθμιση τῶν ἱστορικῶν Πολιτειῶν, ἀνάλογα μέ τὸ βαθμὸ προσέγγισης τῶν γνήσιων ἀρχῶν δικαίου τῆς Πολιτείας ποσοπενοπ, ἀποβαίνει προβληματική. Τοῦτο συμβαίνει, ἐπειδὴ ὁ Κάντ συνάγει παραγωγικά (deduktiv) μιά πολιτική ἀπόφαση ἀπό μία a priori Ἰδέα, αὐτὴν τῆς ἐνότητος τῆς κρατικῆς κυριαρχίας. Ἡ κυριαρχία τοῦ κράτους εἶναι ἱερή καί ἀπαραβίαστη κάτω ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἱστορική ἐξειδικεύσῃ της. Ὡς δικαιολογητικός λόγος προβάλλεται ἀπὸ τὸν Κάντ ὅτι τὰ δικαιώματα τῶν ἰδιωτῶν μποροῦν νά διαφυλαχθοῦν μόνο σέ συνθήκες ἐννομης τάξης, ἔστω καί μέσα σέ δεσποτικό πολίτευμα. Μέ τὸν τρόπο αὐτὸν πραγματεύεται ἕνα ζήτημα βαθύτατα πολιτικό καί ἱστορικά ἐξαρτημένο ὡς καθαρά λογικό, θεωρητικό πρόβλημα, φαινομενικά ἀποπολιτικοποιώντας το, πρὸς ὄφελος τῆς ἐκάστοτε καθεστηκυίας τάξεως. Ἡ ἴδια ἢ ἰδέα τῆς κυριαρχίας τοῦ κράτους ἐμπεριέχει λοιπὸν a priori ἕναν πρακτικό δῆμιό μεταξὺ προστασσόντος καί προστασσομένου,

καθ' ὑποχώρηση τῆς δημοκρατικῆς ἰδέας. Ὁ Κάντ παραδέχεται φυσικά πῶς ἄριστο καθεστῶς εἶναι ἐκεῖνο στό ὁποῖο κυβερνοῦν οἱ νόμοι καί ὄχι οἱ ἄνθρωποι (Συμπέρασμα τῆς Θεωρίας τοῦ Δικαίου). Ἡ ἱστορική ὕλοποίηση ὁμοῦς τῆς ἰδέας αὐτῆς πρέπει νά ἐπιδιωχθεῖ μέ ἀνεπαίσθητες μεταρρυθμίσεις τῶν ἀρχόντων. Ἐνόσω τὸ αἴτημα αὐτὸ ἐκκρεμῆ, ἢ κοινωνικά καί πολιτικά ἀδιαμεσολάβητη «ἐσωτερική» ἐλευθερία μπορεῖ νά ἱκανοποιεῖται ἀκόμη καί σέ συνθήκες «ἡμαρτημένης» Πολιτείας.

Στὴ γραμμὴ τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης τοῦ Χόμπς ἐκφέρεται καί στό καντιανὸ ἔργο ἡ πεποίθηση, πῶς ἕνας «μηχανισμός τῆς Φύσης» ὠθεῖ τοὺς ἀνθρώπους στὴ δημιουργία κράτους καί ἀργότερα στὴν ἐπίλυση τοῦ μεγαλύτερου προβλήματος τῆς ἀνθρωπότητας, δηλαδή στὴν ἐγκαθίδρυση μιάς πολιτικῆς ἐνώσεως στὴν ὁποία θά ἀπονέμεται γενικά τὸ δίκαιο (5η Πρόταση τῆς «*Ἰδέας μιάς γενικῆς ἱστορίας μέ πρίσμα κοσμοπολιτικό*»). Δέν ἦταν ἴσως ξένη στὸν Κάντ μία ἐπιρροή τῆς θεωρίας πολιτικῆς τεχνολογίας τοῦ Χόμπς. Τὸ εὐφυολόγημα τοῦ «Σχεδίου γιὰ τὴ διαρκὴ εἰρήνη» εἶναι ἐν προκειμένῳ εὐγλωττο: τὸ πρόβλημα τῆς ἰδρύσεως κράτους θά μποροῦσε νά ἐπιλυθεῖ καί ἀπὸ ἕνα πλήθος διαβόλων, ἀρκεῖ αὐτοῖ νά ἦσαν ἀρκετὰ ἔξυπνοι, ὥστε νά δεχθοῦν νά συνυπάρξουν κάτω ἀπὸ κοινούς νόμους. Ἀπὸ τὴ σκοπιά αὐτὴν ἡ πολιτικὴ συγκρότηση μιάς κοινωνίας εἶναι θέμα ἀπλῶς ὑπολογισμοῦ τῶν ἀνθρώπινων τάσεων καί φοβιῶν. Ἀφορᾶ σέ ἕνα σύνολο τεχνικῶν κανόνων καί ἀρμοδιοτήτων αὐτορρυθμιζόμενων, à la limite δίχως τὴν ἐνεργητικὴ σύμπραξη τῶν πολιτῶν, παρά μόνο μέ τὴν ὑπολογισμένη ὑποταγὴ τῶν ὑπηκόων, ἀρκούμενων στὴν ἀσφάλεια δικαίου πού θά τοὺς προσφέρει ἕνα στοιχειῶδες κράτος δικαίου, ἄσχετα ἀπὸ τὸ ἀπολυταρχικό ἢ φιλελεύθερο πρόσημό του.

Παρ' ὅλα αὐτὰ εἶναι ἐμφανῆς ἡ ἐπιθυμία τοῦ Γερμανοῦ Διαφωτιστῆ νά ὑπερκερασθεῖ ἡ ἀπαισιόδοξη ἀνθρωπολογικὴ κάτωση τοῦ Χόμπς. Ἡ «ἀντι-κοινωνικὴ κοινωνικότητα» τοῦ ἀστοῦ ἀνθρώπου συνδέεται κατ' αὐτὸν μέ μιά μακραινὴ φάση τῆς ἱστορικῆς τελεολογίας, κατὰ τὴν ὁποία ὁ γενικευμένος ἀνταγωνισμός τῶν ἰδιοτελῶν σκοπῶν προκαλεῖ ἀφύπνιση καί καλλιέργεια τῶν φυσικῶν καταβολῶν τῆς ἀνθρωπότητας, σέ μιά ἀτελεύτητη πορεία τῆς πρὸς τὸ καλύτερο. «*Ὁ ἀνθρώπος θέλει ὁμόνοια, ἀλλὰ ἡ Φύση ξέρει καλύτερα τί εἶναι καλὸ γιὰ τὸ γένος του: αὐτὴ θέλει τὴν διένεξη*» (4η Πρόταση τῆς «*Ἰδέας μιάς γενικῆς ἱστορίας*»). Καί συμπληρώνει ὁ Κάντ πρὸς τὴ δύση τῆς ζωῆς του: «*τὸ κακὸ εἶναι μέσα στὴν καταβολὴ του ἀνάμεικτο μέ τὸ ἀγαθόν*». Ὑπονοώντας ἴσως

ὅτι ἡ ἀλλοτριωμένη κοινωνικὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων δέν ἐπιτρέπει εὐχερῶς τὸ φωτισμὸ τῆς καταπιεζόμενης ἀπὸ τὸ κακὸ ὑπαρξῆς τους («*Ἄν τὸ ἀνθρώπινο γένος βρίσκεται σέ σταθερὴ πρόοδο πρὸς τὸ καλύτερο*»).

Ἡ διαλεκτικὴ διαμεσολάβηση ἐλευθερίας καί ἀναγκαιότητας, Λόγου καί Φύσης, μέσα στὴν Ἱστορία, πού ὑπαινίσσεται ἐδῶ ὁ φιλόσοφος τῆς Καινιζβέργης, τὸν τοποθετεῖ στὴ γραμμὴ μιάς πνευματικῆς ἐξέλιξης πού συνεχίζεται μέ τὸ ριζοσπαστισμὸ τοῦ Φίχτε, κορυφώνεται στὴν ἐγγελιανὴ διαλεκτικὴ καί ὀλοκληρώνεται μέ τὴ μαρξικὴ κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οικονομίας. Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ βαρβαρότητα στὸν πολιτισμὸ θά μποροῦσε πράγματι νά περαιωθεῖ μονάχα ὅταν μεταβληθεῖ σέ «*ἠθικὴ ὀλότητα μιά κοινωνικὴ συμβίωση πού ἔχει συντελεσθεῖ μέ παθολογικά μέσα ἐξαναγκασμοῦ*» (4η Πρόταση τῆς «*Ἰδέας μιάς γενικῆς ἱστορίας*»). Τὸ χειραφετητικό αὐτὸ ὄραμα δέν θά μποροῦσε πάλι νά κατασταεῖ σέ ὅλη του τὴν ἔκταση ἐφικτὸ καί καρποφόρο παρά σέ μιά διεθνή κοινότητα ἀλληλεγγύης, ἀξιοπρέπειας καί διαρκοῦς εἰρήνης μεταξὺ τῶν λαῶν (Ἀπάνω στό κοινὸ ἀπόφθεγμα: «*τοῦτο μπορεῖ νά εἶναι ὀρθὸ στὴ θεωρία, ἀλλὰ γιὰ τὴν πράξη δέν ἱσχύει*», 3ο μέρος). Στοχασμοὶ πού περισσότερο παρά ποτὲ ἤχουν ἐπίκαιρα στὴν ἐκρηκτικὴ ἐποχὴ μας...

Ἄντὶ συμπεράσματος θά μποροῦσε νά διατυπωθεῖ ἡ ἀκόλουθη ἐκτίμησις. Ἡ κριτικὴ φορὰ τῆς νομικῆς καί πολιτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Κάντ ἱσοσταθμίζεται ἀναμφίβολα ἀπὸ ὀρισμένη ἀσκητικὴ ἀδυστηρότητα, ὡς πρὸς τὴν ὀρθολογικὴ ἀξιολόγηση τῶν ἱστορικῶν Πολιτειῶν καί τὴν πολιτικὴν πράξη πού αὐτὴ θά ὑπαγόρευε. Ὁ καντιανὸς ἰδεαλισμὸς διερμηνεῖ τὴν ἀντιφατικότητα μιάς ἱστορικῆς κατάστασης διεπόμενης ἀπὸ ἀδυναμία δημοκρατικῆς πολιτικῆς ὀλοκλήρωσης τοῦ γερμανικοῦ ἔθνους, μέ ἱστορικές πρωτοβουλίες τῶν ἀστικῶν του δυνάμεων. Ἐντούτοις ἡ ποιότητα τοῦ δικαιοπολιτικοῦ στοχασμοῦ τοῦ Κάντ διατηρεῖται σέ μεγάλο βαθμὸ ἀλώβητη. Ὡς πρὸς μὲν τὸ παρελθόν του, διότι ἡ κριτικὴ τῶν εὐδαιμονιστικῶν ἀρχῶν ἐκ μέρους του διαπνεόταν ἀπὸ τὴ λαχτάρια μετάβασης ἀπὸ τὸ ἀστυνομικὸ κράτος προνοίας τοῦ 18ου αἰῶνα (Wohlfahrtsstaat) σέ φιλελεύθερο κράτος δικαίου. Ὡς πρὸς δὲ τὴν προοπτικὴν του, διότι ἀκόμη καί σήμερα ἡ νομικὴ καί πολιτικὴ ἀξία τῆς ἀρχῆς τοῦ κράτους δικαίου προκύπτει ὄχι ἀπὸ τὰ «*δίκαια*» κοινωνικά περιεχόμενα πού αὐτὴ ἐγγυᾶται, ἀλλ' ἀπὸ τὴ γενικευσιμότητα καί καθολικότητα ἰσχύος τῆς ἐγγυητικῆς λειτουργίας τοῦ κράτους δικαίου ὑπὲρ τῶν ἐλευθεριῶν τῶν πολιτῶν.

Ἡ ἔννοια τῆς Φύσης στόν Μάρξ

τοῦ **Alfried Schmidt**

A. Η ΦΥΣΗ ΚΑΙ Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΩΝ

Η Φύση, ὡς ὑλικό πού ἀντιμετωπίζουν οἱ ἄνθρωποι, μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἀδιαμόρφωτο ὑλικό μόνον ἀπό τή σκοπιά τῶν ἐπιδιώξεων τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας. Τό ὑλικό περιεχόμενο τῆς Φύσης, πού ὁ Μάρξ ταυτίζει μέ τήν ὕλη, ἔχει ἤδη διαμορφωθεῖ ἀπό μόνο του, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ὑπόκειται σέ φυσικούς καί χημικούς νόμους πού ἔχουν ἀνακαλυφθεῖ ἀπό τίς φυσικές ἐπιστήμες σέ στενή συνεργασία μέ τήν ὑλική παραγωγή. Οἱ σκοποὶ τοῦ ἀνθρώπου μπορεῖ νά πραγματοποιηθοῦν μέ τή χρήση τῶν φυσικῶν διαδικασιῶν, ὄχι σέ πείσμα τῶν φυσικῶν νόμων ἀλλ' ἀκριβῶς ἐπειδή τά ὑλικά τῆς φύσης ἔχουν τούς δικούς τους νόμους. Τό περιεχόμενο αὐτῶν τῶν σκοπῶν δέν περιορίζεται μόνον ἀπό τήν ἱστορία καί τήν κοινωνία ἀλλά ἐξίσου καί ἀπό τήν ἴδια τή δομή τῆς ὕλης. Ποιές ἀπό τίς ἐνυπάρχουσες στήν ὕλη δυνατότητες ἔχουν πραγματοποιεῖ καί σέ ποῖο βαθμό, εἶναι ζήτημα πού ἐναπόκειται στή λειτουργία τῶν ὑλικῶν καί πνευματικῶν δυνάμεων παραγωγῆς καθόσον ἡ δομή τῆς ὕλης δέν εἶναι αἰωνίως σταθερή.

Ἡ ἔννοια τῆς ὕλης ἐμπλουτίζεται ἀδιάκοπα κατὰ τή διάρκεια τῆς ἱστορίας τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, μιᾶς ἱστορίας στενά συνυφασμένης μέ ἐκείνη τῆς κοινωνικῆς πρακτικῆς. Γι' αὐτό τό λόγο ὁ Λένιν ἀπέρριψε τή μηχανική ἔννοια τοῦ ὕλισμου γιά τήν ὕλη, καθώς ἐξαρτᾶται ἀπό ἰσχυρισμούς δεσμευμένους ὡς πρός τό περιεχόμενο τους ἀπό μιά ἱστορικά καθορισμένη κατάσταση ἐπιστημονικῆς συνείδησης. Ἐμμένει μᾶλλον στήν ἀντίληψη τοῦ Μάρξ γιά τήν ὕλη, τή διαλεκτική-ὕλιστική ἀποψη ὅτι οἱ ἄνθρωποι, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἱστορικές συνθήκες στίς ὁποῖες ζοῦν, διαπιστώνουν ὅτι εἶναι οἱ ἴδιοι ἀντιμέτωποι μέ μιά κατάσταση πραγμάτων πού δέν μποροῦν νά ὑπερβοῦν καί πού ὀφείλουν νά οἰκειοποιηθοῦν προκειμένου νά ἐπιβιώσουν. (...)

Ὁ ἐπιστημολογικός ὀρισμός τῆς ὕλης ὡς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας πού ὑπάρχει ἔξω καί ἀνεξάρτητα ἀπό κάθε συνείδηση (Λένιν στόν *Ἐλισμὸ καί Ἐμπειριοκριτικισμό*) ἀντιστοιχεῖ πλήρως μέ τόν ὀρισμὸ τῆς ὕλης πού δόθηκε ἀπό τόν νεαρό Μάρξ στήν *Ἁγία Οἰκογένεια* ἀπό τή σκοπιά τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας:

«Ὁ ἄνθρωπος δέν δημιουργεῖ τήν ὕλη αὐτός ὁ ἴδιος. Καί οὔτε μπορεῖ κάν νά δημιουργήσῃ ὁποιαδήποτε παραγωγική ἰκανότητα ἂν δέν ὑπάρχει ὕλη ἐκ τῶν προτέρων».¹

Στά *Παρισινὰ χειρόγραφα* υἰοθέτησε μιά ἐξίσου ἀντικειμενική ἀποψη:

«Τό γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔνα ὄν *σωματικό*, πραγματικό, αἰσθητό, ἀντικειμενικό ὄν καί μιά δύναμη τῆς φύσης, σημαί-

νει ὅτι ὡς ἀντικείμενο τῆς ὑπαρξῆς του καί τῆς ἔκφρασης τῆς ζωῆς του ἔχει *πραγματικά, αἰσθητά ἀντικείμενα*, ἢ ὅτι μπορεῖ νά ἐκφράζῃ τή ζωῆ του μέσω πραγματικῶν, αἰσθητῶν ἀντικειμένων... Ἐνα ὄν πού δέν ἔχει τή φύση του ἐκτός αὐτοῦ τοῦ ἴδιου δέν εἶναι ἔνα *φυσικό* ὄν καί δέν μετέχει στήν ὑπαρξη τῆς ὕλης».

Ἡ Φύση ὀρίζεται ἐδῶ μ' ἕναν πλήρη ἐγελιανό τρόπο ὡς ἐξωτερικότητα. Ἡ Φύση ἔχει οὐσιαστικά τό χαρακτῆρα τῶν πραγμάτων. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐπίσης ἕνα φυσικό πράγμα. Ὁ Μάρξ, σέ κάθε στάδιο τῆς ἀνάπτυξῆς του, ὄφειλε πολλά σ' αὐτή τή σχέση μέ τόν Φόουερμαχ, μέ τήν ἔννοια ὅτι ὁ Φόουερμαχ, ὁποιαδήποτε κριτική κι ἂν τοῦ ἀρμόζει, ξεπέρασε τόν ὑπάρχοντα ὕλισμό, μέ τή σέ μεγάλο βαθμὸ μηχανική ἢ φυσιολογική ἀποψη, ἀντιλαμβάνομενος τόν ἄνθρωπο καί τή φύση ποιοτικά καί ἀντικειμενικά. Γιά τόν Μάρξ ἡ ὑπεροχή τοῦ Φόουερμαχ ἐναντι τῶν «καθαρῶν ὕλιστῶν» συνίσταται στή συναίσθηση ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐπίσης ἕνα «αἰσθητό ἀντικείμενο». Ὁ ἄνθρωπος ἀντικειμενοποιεῖ τόν ἑαυτό του στήν ἐργασία του χωρίς ὅμως νά «θέτει» τήν ἀντικειμενικότητα τῆς φύσης ὡς τέτοια. Γιά τόν Μάρξ, τό νά παρεμβαίνει δέν εἶναι τό ἴδιο μέ τό νά θέτει.² (...)

Ὡς μιά εἰδοποιός διαφορά τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας, ἢ ἐργασία εἶναι ἀφηρημένη, γενική καί ἀδιαφοροποίητη ὡς μιά εἰδοποιός διαφορά τῆς ἀξίας χρήσης εἶναι συγκεκριμένη, εἰδική καί ἀποτελεῖται ἀπό πλῆθος διαφορετικῶν εἰδῶν ἐργασίας. Ἡ ἀνταλλακτική ἀξία ἐνός ἐμπορεύματος δέν ἔχει ἀπολύτως κανένα φυσικό περιεχόμενο. Εἶναι ἀδιάφορη ὡς πρός τίς φυσικές τῆς ιδιότητες ἐπειδή εἶναι ἡ ἐνσωμάτωση τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας ἐν γένει πού μετρεῖται μέ τό χρόνο πού ἀναλώθηκε, καί ὅλοι οἱ προσδιορισμοὶ τῆς φύσης ἐξαντλοῦνται σ' αὐτό.³ Ἄν ἡ ἀνταλλακτική ἀξία εἶναι ἕνα «μὴ φυσικό χαρακτηριστικό», τυπικό τοῦ ἀστικού τρόπου παραγωγῆς, στήν ἀξία χρήσης τό ἐμπόρευμα μᾶς παρουσιάζεται στήν «καθαρή, ἀπλή, φυσική μορφή του». Αὐτή ἡ διερεῦνη-

1. *Ἁγία Οἰκογένεια*. Εἶναι, φυσικά, ξεκάθαρο ὅτι ἀμφότεροι οἱ προσδιορισμοὶ τῆς ὕλης εἶναι πλευρές μιᾶς καί τῆς αὐτῆς κατάστασης, τῆς ἐνότητας τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας καί τῆς διαδικασίας τῆς γνώσης. Γιά τόν ἀσθητὰ θεωρητικό ρεαλισμὸ τοῦ Μάρξ ὡς πρός τὸ Ἄντικείμενο, βλέπε *Grundrisse*.

2. Ὁ Μάρξ ἀναγνώρισε μιά τέτοια ταυτότητα στήν ἐμφατική ἐγελιανή ἔννοια τῆς «συμφιλίωσης», ὅπου ἡ διαμεσολάβση τῶν ἀντικειμένων ἐμφανίζεται ὡς κάτι πού τίθεται στήν πράξη μέ θετικό τρόπο.

3. *Κεφάλαιο*, τόμος I: «ἐφόσον ἡ ἀνταλλακτική ἀξία εἶναι ἐνας καθορισμένος κοινωνικός τρόπος ἔκφρασης τῆς ποσότητας ἐργασίας πού ἀπονέμεται σ' ἕνα ἀντικείμενο, ἡ φύση δέν ἔχει νά κάνει τίποτε περισσότερο μ' αὐτό, ἀπὸ ὅτι ἔχει στόν καθορισμὸ τῆς σχέσης ἀνταλλαγῆς».

ση αφορά ιδιαίτερα την υστερη μορφή του εμπορεύματος. Οι αξίες χρήσης είναι ειδικά φυσικά υλικά, τα οποία μεσολάβησαν μέσω ειδικών σκοπίμων ενεργειών και χρησιμεύουν στο να ικανοποιήσουν ιδιαίζουσες ανθρώπινες ανάγκες. Ο Μάρξ τις όριζει ακριβέστερα με τον ακόλουθο τρόπο:

«Οι αξίες χρήσης ενδύματα, λινά και λοιπά, κοντολογίς τα υλικά αντικείμενα των εμπορευμάτων, είναι συνδυασμός δύο στοιχείων, του υλικού και της εργασίας. Αν αφαιρέσουμε το συνολικό θθροισμα της χρήσιμης εργασίας που εμπεριέχεται στα ενδύματα, τα λινά και λοιπά, άπομένει πάντοτε ένα υλικό υπόστρωμα που προμηθεύει ή φύση χωρίς την ανθρώπινη βοήθεια».⁵

*Αν η εργασία είναι ο τυπικός «δημιουργός της αξίας», το υλικό περιεχόμενο της φύσης είναι ο υλικός της δημιουργός. Συνεπώς, με όσα ήδη αναφέρθηκαν για τον χαρακτήρα της εργασίας, ο διαχωρισμός φυσικού υλικού και εργασίας δεν μπορεί να ναι άπόλυτος. Στο επίπεδο της ατομικής αξίας χρήσης θά ήταν δυνατόν *in abstracto* να γίνει ένας καταμερισμός ανάμεσα σε ό,τι προέρχεται από την εργασία, δηλαδή από την ανθρώπινη δραστηριότητα και σ' ό,τι προμηθεύει ή φύση ως το «υλικό υπόστρωμα» του εμπορεύματος. Άλλά στο βαθμό που αφορά τή συνολική εμπειρία, το υλικό που προμηθεύει ή φύση δεν μπορεί να διαχωριστεί από τους πρακτικοκοινωνικούς τρόπους του μετασχηματισμού του. Το ζήτημα της ποσοτικής και ποιοτικής συμμετοχής τού ανθρώπου και τού φυσικού υλικού στη δημιουργία του προϊόντος της εργασίας είναι ένα ζήτημα για το οποίο δεν υπάρχει γενική απάντηση στον Μάρξ. Το γεγονός ότι αυτή ή σχέση δεν μπορεί να καθοριστεί τυπικά άποτελεί μιά ένδειξη της διαλεκτικής φύσης της διαδικασίας. (...)

Τό μέρος τού *Κεφαλαίου* που πραγματεύεται τόν «Φετιχισμό τού εμπορεύματος» ήγειρε λανθασμένες ιδεαλιστικές ερμηνείες. Ο Μάρξ έδειξε ότι ή καπιταλιστική παραγωγή μετασχηματίζοντας τά προϊόντα της εργασίας σε εμπορεύματα άποδίδει μιά «φαντασική αντικειμενικότητα» στις ύποκειμενες κοινωνικές σχέσεις. Η μορφή εμπορεύματος τών προϊόντων της εργασίας «δέν έχει καμιάν άπολύτως σχέση με τίς φυσικές τους ιδιότητες και με τίς υλικές σχέσεις που άπορρέουν άπ' αυτές. Έδω ύπάρχει μιά καθορισμένη κοινωνική σχέση ανάμεσα στους ανθρώπους που παίρνει τή φαντασική μορφή μιάς σχέσης μεταξύ πραγμάτων». Τά προϊόντα της εργασίας γίνονται εμπορεύματα και συνεπώς δέν ενσωματώνουν πλέον τή ζωντανή άλληλεπίδραση μεταξύ ανθρώπων και φύσης, αλλά προβάλλουν ως μιά νεκρή πραγματικότητα, ως μιά αντικειμενική άναγκαιότητα από την όποία κυβερνάται ή ζωή τών ανθρώπων, σάν από κάποια τυφλή μοίρα.

Έξαπατημένοι οι οικονομολόγοι από την «αντικειμενική όψη» που άπορρέει από τόν κοινωνικό μετασχηματισμό τών προϊόντων της εργασίας σε εμπορεύματα, οι οικονομολόγοι έμπλεξαν σε μακρόσυρτες κι άναπόφευκτα άκαρπες συζητήσεις περί τού ρόλου της φύσης στη δημιουργία της άναλλακτικής αξίας. Άντέστρεψαν έτσι τήν πραγματική σχέση μεταξύ αξίας χρήσης κι άνταλλακτικής αξίας.

Στήν κίβδηλη συνείδηση δημιουργείται ή έντύπωση ότι «ή αξία χρήσης τών αντικειμένων τούς άνήκει ανεξάρτητα από τίς υλικές τους ιδιότητες, ενώ ή αξία τους, από τήν άλλη πλευρά άποτελεί ένα τμήμα τους ως αντικειμένων. Ο φυσικός προσδιορισμός τού εμπορεύματος εμφανίζεται ως κοινωνικός, ο κοινωνικός τού προσδιορισμός παρουσιάζεται ως ένας έμφυτος φυσικός προσδιορισμός. Οι οικονομολόγοι είναι άμήχανοι «άφου ό,τι πίστεψαν πώς μόλις είχαν καθορίσει χονδρικά ως πράγμα εμφανίζεται ξαφνικά ως κοινωνική σχέση και έν συνέχεια για νά τούς τάλαιπωρήσει πάλι επανεμφανίζεται ως πράγμα, μολονότι τό είχαν μόλις καθορίσει ως κοινωνική σχέση».

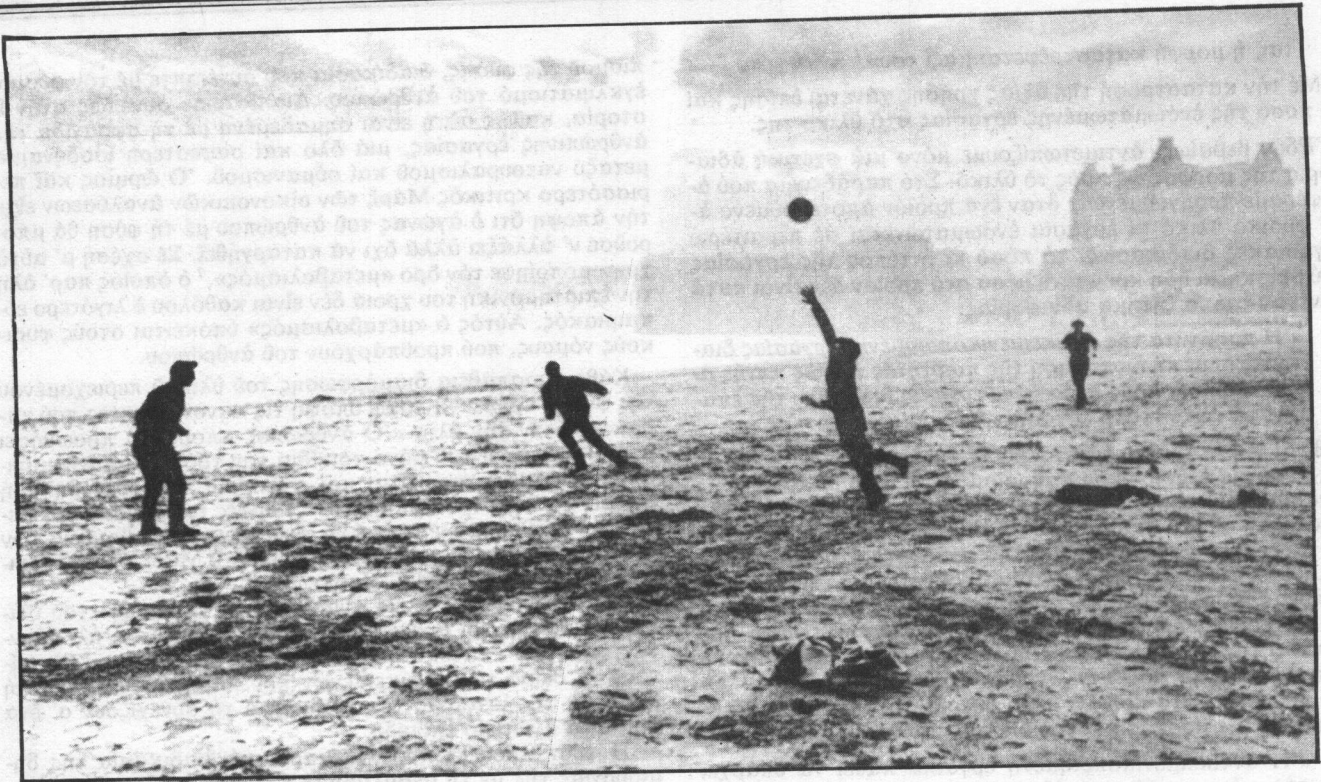
Η παραγωγή είναι πάντοτε κοινωνική. Είναι πάντοτε «ή έκμετάλλευση της φύσης από τό άτομο μέσα και μέσω της μεσολάβησης μιάς καθορισμένης μορφής της κοινωνίας», άκόμη κι αν τά άτομα επιδιώκουν καταρχήν τίς ιδιωτικές

τους εργασίες ανεξάρτητα τό ένα από τό άλλο. Η αξία χρήσης τών πραγμάτων που παράγονται από τά άτομα πραγματοποιείται χωρίς άνταλλαγή «μέσω μιάς άμεσης σχέσης άνάμεσα στα αντικείμενα και τόν άνθρωπο». Ο κοινωνικός χαρακτήρας τών ιδιωτικών εργασιών που έλαβαν χώρα ανεξάρτητα ή μιά από τήν άλλη άποκαλύπτεται καταρχήν στήν άνταλλαγή τών προϊόντων εργασίας, δηλαδή στή συνολική κοινωνική διαδικασία. Οι προαστικές μορφές παραγωγής, ή ούσια τών όποιων συνίσταται σε προσωπικές σχέσεις έξάρτησης μεταξύ ανθρώπων, είναι αρκετά διαφανείς ώστε νά έμποδίσουν τήν εργασία και τά προϊόντα της εργασίας από τό νά πάρουν «μιά φανταστική μορφή διαφορετική από τήν πραγματικότητά τους». Τά προϊόντα της εργασίας δέν γίνονται εμπορεύματα. Η βασική μορφή της κοινωνικής εργασίας είναι σ' αυτή τήν περίπτωση ή συγκεκριμένη, ιδιαίτερη, «φυσική μορφή της εργασίας κι όχι ή άφηρημένη, γενική ή ύψη εργασίας». (...)

Ο Λούκατς έπιμένει σωστά στήν κοινωνικοιστορική προύπόθεση κάθε φυσικής συνείδησης καθώς επίσης και σ' αυτή τήν ίδια τή φαινομενική φύση. Άλλά κατά τόν Μάρξ φύση δέν είναι μόνο μιά κοινωνική κατηγορία. Δέν μπορεί νά διαλυθεί πλήρως μέσα στις ιστορικές διαδικασίες της έκμετάλλευσής της άναφορικά με τή μορφή, τό περιεχόμενο, τήν έκταση και τήν αντικειμενικότητα. Αν ή φύση είναι μιά κοινωνική κατηγορία, ο αντίστροφος ισχυρισμός ότι ή κοινωνία είναι μιά κατηγορία της φύσης ισχύει εξίσου. Αν και ή φύση κι οι νόμοι της ύφίστανται ανεξάρτητα από κάθε ανθρώπινη συνείδηση και βούληση, για τόν υλιστή Μάρξ, ή διατύπωση κι εφαρμογή προτάσεων για τή φύση είναι δυνατή μόνο με τή βοήθεια κοινωνικών κατηγοριών. Η έννοια ενός νόμου της φύσης είναι άδιανόητη χωρίς τίς προσπάθειες τών ανθρώπων νά έξουσιάσουν τή φύση. Ο κοινωνικός έντυπωμένος χαρακτήρας της φύσης κι ο αυτόνομος ρόλος της φύσης άποτελούν μιά ένότητα μέσα στήν όποία τόν Ύποκειμενο δέν παίζει τό ρόλο τού «δημιουργού» που τού άποδόθηκε από τόν Λούκατς. Ο υλικός κόσμος «φιλτραρισμένος» διαμέσου τής ανθρώπινης εργασίας κι όχι έντως δημιουργημένος άπ' αυτήν, παραμένει εκείνο τό κατ' έπανάληψη μνημονεύομενο «υπόστρωμα... που προσφέρεται χωρίς τή βοήθεια τού ανθρώπου».

Η θεωρητική και πρακτική έκτόπιση της άλλοτρίωσης (Entfremdung) στήν όποία απέβλεπε ο Μάρξ δέν σημαίνει, όπως στον Χέγκελ, τήν έκτόπιση της αντικειμενικότητας ως

5. Για τή φυσική πλευρά στήν εργασία, βλέπε επίσης τήν *Κριτική τού προγράμματος της Γκότα*, όπου ή φύση περιγράφεται ως «ή πρωταρχική πηγή όλων τών εργαλείων και αντικειμένων της εργασίας». Ο Μάρξ όρθά έπιτέθηκε στήν ιδεολογική διαμόρφωση τού αρχικού σχεδίου τού προγράμματος, στο γεγονός ότι ή εργασία ήταν «ή πηγή όλου τού πλούτου και όλου τού πολιτισμού». «Από τό φυσικό προσδιορισμό της εργασίας προκύπτει, ότι ο άνθρωπος που δέν κατέχει καμιά άλλη ιδιοκτησία παρά μόνον τήν εργατική του δύναμη πρέπει νά είναι ο σκλάβος, σ' όλες τίς καταστάσεις της κοινωνίας και τού πολιτισμού, άλλων ανθρώπων που κατέστησαν οι ίδιοι ιδιοκτήτες τών αντικειμενικών συνθηκών της εργασίας. Αύτός μπορεί νά εργασθεί μόνο με τήν άδεια τους, νά ζήσει δηλαδή μόνο με τήν άδεια τους». Επί της ερμηνείας τού ρόλου της φύσης στήν *Κριτική τού προγράμματος της Γκότα*, βλέπε επίσης T.W. Adorno «*Aspekte der Hegelschen Philosophie*» και W. Benjamin «*Schriften*». Στή *Συμβολή στήν κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, ύπάρχει επίσης ή ιδέα ότι ή εργασία δέν είναι κατά κανέναν τρόπο ή μόνη πηγή τού υλικού πλούτου: «Όντας μιά δραστηριότητα που άποσκοπεί στήν προσαρμογή υλικών στόν ένα ή στόν άλλο σκοπό, άπαιτεί ύλη ως προύπόθεση». Η έννοια ότι ή εργασία είναι ή μοναδική πηγή πλούτου είναι τμήμα της ιδεολογικής παρουσίας που χαρακτηρίζει συνολικά τή σφαίρα της κυκλοφορίας. Στή σφαίρα της κυκλοφορίας, εκεί εμφανίζεται ή ψευδαίσθηση ότι όλα τά στοιχεία της παραγωγικής διαδικασίας προέρχονται από τήν κυκλοφορία τών εμπορευμάτων: «Αυτή ή μονόπλευρη αντίληψη παραβλέπει εκείνα τά στοιχεία της παραγωγικής διαδικασίας που είναι ανεξάρτητα από τά στοιχεία τού εμπορεύματος» (*Κεφάλαιο*, τόμος II). Έδω, επίσης, ο Μάρξ είχε κατά νόν τά φυσικά στοιχεία που είναι ήδη στή διάθεση της κοινωνίας.

τέτοιας, αλλά μάλλον την κατάργηση του άλλοτριωτικού της χαρακτήρα. (...)

Όλα τὰ υλικά της φύσης πού έχουν απαλλοτριωθεί μέσω της εργασίας είναι άξίες χρήσης. Άλλά κάθε άξια χρήσης δέν είναι απαλλοτριωμένη, δηλαδή ανθρώπινα μεσολαβημένο υλικό της φύσης. Ό άέρας, τό νερό καί ούτω καθ' εξής προσφέρονται χωρίς ανθρώπινη παρέμβαση, όπως ακριβώς κι ή υπόλοιπη φύση. Ό χρήσιμος χαρακτήρας τους γιά τους ανθρώπους δέν εξαρτάται από τήν εργασία. Τά μέσα εργασίας, τό εργαλείο παραγωγής, είναι γενικά «ένα πράγμα ή ένα πλέγμα πραγμάτων πού ό εργαζόμενος παρεμβάλλει μεταξύ αυτών καί του αντικειμένου της εργασίας του καί πού χρησιμεύει στό νά οδηγήσει τή δραστηριότητά του πρós αυτό τό αντικείμενο. (...)

Άν οί έμφυτες δυνατότητες σέ μία άξια χρήσης δέν πραγματοποιηθούν ουτε μέ τήν έννοια της άτομικής ουτε μέ εκείνη της παραγωγικής κατανάλωσης, άν αυτή δέν θεθεί στην ύπηρεσία των ανθρώπινων σκοπιμοτήτων, τότε επανέρχεται (ή άξια χρήσης) στην σφαίρα του «μεταβολισμού της φύσης». Η τεχνητή, εξανθρωπισμένη, «δεύτερη» φύση πού οικοδομήθηκε βάσει της πρώτης μετασχηματίστηκε ξανά. Ό «μετασχηματισμός» των υλικών της φύσης από τους ανθρώπους ανατρέπεται από τήν καταστρεπτική δύναμη των υπερανθρώπινων επιδράσεων πού άσκει ή φύση.

Ό Μάρξ έρμήνευσε αυτή τή φυσική διαδικασία άποσύνθεσης των άξιών χρήσης πού δέν χρησιμοποιήθηκαν γιά ανθρώπινους σκοπούς καί μ' έναν άλλον τρόπο, ό όποιος είναι εξίσου κατάλληλος γιά τήν κατανόηση της φιλοσοφίας του. Τονίσαμε ήδη κατ' επανάληψη ότι γιά τόν Μάρξ οί άξίες χρήσης είναι συνδυασμός δύο στοιχείων, του υλικού περιεχομένου της φύσης καί της εργασίας πού τό διαμορφώνει. Άληθεύει ότι ή φύση διαθέτει «λανθάνουσες δυνάμεις» κι ότι οί μορφές της μπορεί ν' αναπλασθούν από τόν άνθρωπο. Αυτό, ώστόσο, δέν σημαίνει ότι ή συνδυασμένη έννοια ύλης καί φύσης (πού άμφότερες συμπεριλαμβάνονται στην προανθρώπινη φύση) καθίσταται ένα «ήμιμυθικό Ύποκειμένο - Φύση» κι ότι έτσι άποκαθιστά τήν έγγελιανή ταυτότητα Ύποκειμένου κι Άντικειμένου, τήν όποια ό Μάρξ πράγματι επέκρινε από υλιστική άποψη. Η Φύση, τό υλικό του κόσμου, πού συμπεριλαμβάνει καί τό Ύποκειμένο καί τό Άντικείμενο της εργασίας, δέν είναι ένα όμοιογενές υπόστρωμα. Η στιγμή της

μή-ταυτότητας διατηρείται κάτω από όποιοσδήποτε κοινωνικές συνθήκες, στην βάση της εργασίας γιά τήν ακρίβεια, ή όποια πάντως από τήν άλλη πλευρά συνενώνει τό Ύποκειμένο καί τό Άντικείμενο. Η άποψη ότι τό φυσιολογικό «νόημα της φύσης δέν έχει μέχρι τώρα εμφανισθεί» κι ότι αυτό τό νόημα «όπως κι εκείνο των ανθρώπων βρίσκεται άκόμη σέ μία κατάσταση ούτοπικής άφάνειας» έχει θέση μόνο σέ μία έσχατολογικά προσανατολισμένη μεταφυσική όπως είναι αυτή του Μπλόχ.

Σέ σχέση μέ τό ζήτημα πού συζητούμε, ή μή-ταυτότητα Ύποκειμένου κι Άντικειμένου συνεπάγεται ότι ή ανθρώπινη μορφή άδιαφορεί ως πρós τό υλικό περιεχόμενο της φύσης κι ότι παραμένει έξωτερική ως πρós αυτό. Αυτό είναι ιδιαίτερα φανερό γιαντί μία άξια χρήσης ύπόκειται στην διαδικασία της φυσικής άποσύνθεσης.

Ό Μάρξ τονίσε μέ έμφαση αυτή τήν άμοιβαία άδιαφορία της μορφής καί του υλικού. Στά *Grundrisse* έγραψε γιά τή διάκριση μεταξύ της φυσικής μορφής του υλικού, τήν όποια κάθε εργασία πρέπει νά πάρει ως σημείο εκκίνησης, καί της καθορισμένης του μορφής όπως αυτή διαμορφώθηκε μέσω της ανθρώπινης μεσολάβησης:

«Η άδιαφορία του υλικού ως πρós τή μορφή εμφανίζεται μόνον από τόν αντιμενικοποιημένο χρόνο εργασίας, στην αντικειμενική ύπαρξη του όποιου μόνον ή εργασία συνεχίζει νά ύπάρχει ως ή εκμηδενισμένη, έξωτερική μορφή του φυσικού περιεχομένου του. Η μορφή είναι αυτή καθαυτή έξωτερική ως πρós τό περιεχόμενο (όπως ή μορφή ενός τραπέζιου είναι έξωτερική ως πρós τό ξύλο ή ή μορφή του κυλίνδρου είναι έξωτερική ως πρós τό σίδηρο), μ' άλλα λόγια ύπάρχει μόνον στην έξωτερική μορφή του υλικού. Τό υλικό δέν διατηρεί τή μορφή του μέσω όποιοσδήποτε ζωντανού, σύμφυτου νόμου άναπαραγωγής, μέ τόν τρόπο πού τό δένδρο διατηρεί τή μορφή του ως δένδρο. Η μορφή ύπάρχει μόνον ως μορφή έξωτερική ως πρós τό υλικό ή μόνον Ύλικά (μέ κεφαλαίο στό κείμενο του Μάρξ). Παραδείγματος χάριν τό ξύλο διατηρεί τόν εαυτό του στην όριστική μορφή ενός δένδρου, γιαντί αυτή ή μορφή είναι ή μορφή του ξύλου ενώ στην περίπτωση ενός τραπέζιου ή μορφή του είναι μία συμπτωματική ιδιότητα του ξύλου, όχι ή σύμφυτη μορφή της ούσίας του. Όταν λοιπόν τό υλικό καταστρέφε-

ται, ή μορφή καταστρέφεται μαζί του».

Με την καταστροφή της αξίας χρήσης χάνεται επίσης και το ποσό της ενσωματωμένης εργασίας στο υλικό της.

Έδω, βεβαίως, αντιμετωπίζουμε μόνο μία σχετική αδιαφορία της μορφής ως προς το υλικό. Στο παράδειγμα που αναφέραμε προηγουμένως, όταν ένα προϊόν αποτελούμενο από φυσικό υλικό κι εργασία ενσωματώνεται σε περαιτέρω εργασιακές διαδικασίες, τό ποσό κι ο τύπος της εργασίας που βρίσκεται ήδη κρυμμένη μέσα στο προϊόν δεν είναι κατά κανέναν τρόπο ζήτημα αδιαφορίας:

«Η ποσότητα της αντικειμενικοποιημένης εργασίας διατηρείται με τη διατήρηση της ποιότητάς της ως πηγής αξιών χρήσης προς περαιτέρω εργασία διαμέσου της επαφής με τη ζωντανή εργασία».⁶

Είναι χαρακτηριστικό της απλής διαδικασίας παραγωγής ότι σ' αυτήν ο ποιοτικός καθορισμός της ήδη δαπανημένης εργασίας εξακολουθεί να διατηρείται. Αυτή ή διατήρηση της ποιότητας σε μία διαδικασία δημιουργίας αξίας περιλαμβάνει ταυτόχρονα τη διατήρηση της ποσότητας της εργασίας. Άλθευει ότι η ζωντανή εργασία προσθέτει μία νέα ποσότητα εργασίας σ' εκείνη που ήδη αντικειμενικοποιήθηκε. Άλλα δεν είναι ή προστιθέμενη ποσότητα εργασίας αυτή που διατηρεί την αντικειμενικοποιημένη εργασία, είναι μάλλον ή ποιότητα της εργασίας ως εν γένει ζωντανής εργασίας. Όταν προστεθεί στο προϊόν, αυτή υπερβαίνει την άμοιβαία αδιαφορία της μορφής και του υλικού που υπάρχει μέσα της:

«Η αντικειμενικοποιημένη εργασία παύει να υπάρχει σαν κάτι νεκρό, μία έξωτερική μορφή, αδιάφορη ως προς το υλικό, μία και ξανατίθεται ως στιγμή της ζωντανής εργασίας: ως μία σχέση της ζωντανής εργασίας προς τον έαυτό της σ' ένα αντικειμενικό υλικό, ως ή αντικειμενικότητα της ζωντανής εργασίας (σαν Μέσο κι Άντικείμενο) (οι αντικειμενικές προϋποθέσεις της ζωντανής εργασίας). Μ' αυτό τον τρόπο ή ζωντανή εργασία, διαμέσου της πραγματοποιησεώς της στο υλικό, τό μετασχηματίζει, κι αυτός ο μετασχηματισμός (πού καθορίζεται από τό σκοπό της εργασίας και ή δραστηριότητα που ανέληφθη για την επίτευξη αυτού του σκοπού και που δεν θέτει, όπως σ' ένα νεκρό αντικείμενο, ή μορφή ως έξωτερική προς τό υλικό, μία απλή ξεθωριασμένη αντανάκλαση της υπαρχής του) διατηρεί τό υλικό σε μία όρισμένη μορφή και επιβάλλει αλλαγές σ' αυτή ή μορφή για την εξυπηρέτηση του σκοπού της εργασίας. Έργασία είναι ή ζώσα διαπλάθουσα φωτιά: συμβολίζει την παροδικότητα των πραγμάτων, την κοσμικότητά τους, μ' άλλα λόγια ή διαμόρφωσή τους κατά ή διάρκεια της ζωής τους».

Τό κατεργασμένο υλικό αποκτά μία μορφή πιο κατάλληλη για την ανθρώπινη κατανάλωση κατά τά διάφορα στάδια της παραγωγικής διαδικασίας «μέχρις ότου τελικά αποκτήσει μία μορφή με την όποια μπορεί να καταναλωθεί άμεσα. Η κατανάλωση του υλικού κι ή κατάργηση της μορφής του άπορρέει από την άπόλαυσή τους από τον άνθρωπο κι όπου μετασχηματισμός του είναι ή χρησιμοποίησή του».

Η άνάτατη μορφή μεσολάβησης του υλικού είναι ταυτόχρονα και ή ύψιστη μορφή της άμεσης υπαρχής του ως αξίας χρήσης για τους ανθρώπους. Η ανθρώπινη εργασία, μέχρις ότου αυτό καταστεί δυνατό, μετασχηματίζει τό καθεαυτό της φύσης σε άγαθό.

Β. Ο ΜΕΤΑΒΟΛΙΣΜΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΚΑΙ ΦΥΣΗΣ: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΚΑΙ «ΑΡΝΗΤΙΚΗ» ΟΝΤΟΛΟΓΙΑ

Στά *Παρισινά χειρόγραφα*, ενώ βρίσκονταν κάτω από την επίδραση του Φόυερμπαχ και του ρομαντισμού, ο Μάρξ περιέγραψε την εργασία ως διαδικασία προοδευτικού εξανθρω-

πισμού της φύσης, διαδικασία που συνέπιπτε με τον φυσικό έγκλιματισμό του ανθρώπου. Διαπίστωσε συνεπώς στην ιστορία, καθώς αυτή είναι σημαδεμένη με ή σφραγίδα της ανθρώπινης εργασίας, μία όλο και σαφέστερη ίσοδυναμία μεταξύ νατουραλισμού και ούμανισμού. Ο ώριμος και περισσότερο κριτικός Μάρξ των οικονομικών αναλύσεων είχε την άποψη ότι ο άγώνας του ανθρώπου με ή φύση θά μπορούσε ν' αλλάξει αλλά όχι νά καταργηθεί. Σε σχέση μ' αυτό χρησιμοποίησε τον όρο «μεταβολισμός»,⁷ ο όποιος παρ' όλη την έπιστημονική του χροιά δεν είναι καθόλου ο λιγότερο εύκαιριακός. Αυτός ο «μεταβολισμός» υπόκειται στους φυσικούς νόμους, που προϋπάρχουν του ανθρώπου.

Κάθε προσπάθεια διαμόρφωσης του υλικού περιεχομένου της φύσης πρέπει νά λάβει ύπόψη τις κανονικότητες που χαρακτηρίζουν την ύλη. «Ο άνθρωπος μπορεί νά προωθήσει στην παραγωγή του μόνο τον ίδιο τον τρόπο μετασχηματισμών που παρατηρούνται και στην ίδια ή φύση, δηλαδή μπορεί μόνο νά τροποποιήσει τις μορφές του υλικού». Η μεταβολή των μορφών μπορεί νά γίνει μόνο με ή βοήθεια των φυσικών δυνάμεων, μεταξύ των όποιων ο Μάρξ συνυπολόγισε τά ένεργα ανθρώπινα Υποκείμενα.

Άπελευθερώνοντας τις «ναρκωμένες δυνάμεις» του υλικού της φύσης, οι άνθρωποι τό «άποδεσμεύουν»: αλλάζοντας τό νεκρό «καθεαυτό» σε ζωντανό «δι' έαυτό», έπεκτείνουν ή σειρά των αντικειμένων που παρήχθησαν κατά ή διάρκεια της ιστορίας της φύσης και ή συνεχίζουν σ' ένα ποιοτικά άνώτερο επίπεδο.

Η φύση προωθεί προς τά μπρός ή διαδικασία της δημιουργίας της με ή μεσολάβηση της ανθρώπινης εργασίας. Η έπαναστατική πρακτική συνεπώς άποκτά μία «εγκόσμια»⁷ καθώς επίσης και μία κοινωνική σημασία.

Είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτο ότι ο Μάρξ περιέγραψε την ανθρώπινη εργασία ως ή μετατροπή της μορφής της ύλης σύμφωνα με τους φυσικούς της νόμους,⁸ απέβλεπε επίσης σε μία πολύ γενική φιλοσοφική κατάσταση πραγμάτων: ο κόσμος είναι ύλη εν κινήσει με καθορισμένες μορφές. Ο Μάρξ συμφωνούσε με τον Ένγκελς σ' αυτό τό σημείο, τουλάχιστον *in abstracto*.⁹ (...)

Με την έννοια του «μεταβολισμού» ο Μάρξ εισήγαγε μία έντελώς νέα αντίληψη της σχέσης του ανθρώπου με ή φύση.

6. Βλέπε *Grundrisse*.

7. Ο «μεταβολισμός» είναι άπόδοση του «Stoffwechsel», ενός όρου που χρησιμοποιείται επανειλημένα στο *Κεφάλαιο* και μεταφράστηκε στην άγγλική έκδοση ως «material reaction» ή «exchange of matter».

7a. Βλέπε Ροζέ Γκαρωντύ, *la théorie matérialiste de la connaissance*, Παρίσι 1953. Η ιδέα μιάς τέτοιας «κοσμικής» διάστασης της ανθρώπινης δράσης ίσως νά όφείλεται στο άλχημιστικό δόγμα της μετουσίωσης που ύποστήριζαν οι φιλόσοφοι της Άναγέννησης, μία έμβρυακή, άκόμη μαγική μορφή της σύγχρονης κυριαρχίας του ανθρώπου στη φύση. Ο άνθρωπος εξαναγκάζει, δι, ύπάρχει στον κόσμο στις άκρότατες συνέπειές του. Ο Παράκελσος τό έθετε ως έξής: «Γιατί ή φύση είναι τόσο εύαίσθητη και σφοδρή πού άρνείται νά χρησιμοποιηθεί χωρίς την έφαρμογή μιάς μεγάλης έξεδίκευσης. Γιατί ή φύση δεν παράγει τίποτε πού είναι τέλει ως προς τον έαυτό του: μάλλον ο άνθρωπος τό τελειοποιεί. Αυτή ή τελειοποίηση όνομάζεται άλχημεία» (*Paracelsus, seine Weltanschauung in Worten des Werkes*, εκδόσεις E. Jaekle, Ζυρίχη, 1942, σελ. 83).

8. Η ανθρώπινη πρακτική μπορεί, φυσικά, νά ένεργήσει μόνο με τον ίδιο τρόπο της ίδιας της φύσης, ν' αλλάξει δηλαδή τις μορφές των υλικών της. Ο Μάρξ, έντούτοις, δεν θά μπορούσε νά ύποπτευθεί, ότι ο είκοστός αιώνας θά πετύχαινε στην άνώψωση της άποτελεσματικότητας των ένεργειών που περιέχονται στη φύση, με τρόπο πού νά προκαλεί δέος. Η τεχνητά προκαλούμενη ύποβάθμιση των ραδιενεργών στοιχείων γίνεται όμολογουμένως μόνο στη βάση της φυσικά έμφανιζόμενης ύποβάθμισης, αντιπροσωπεύει όμως μία ποιοτική άλλαγή ως προς την τελευταία.

9. Ο Ένγκελς, στο δοκίμιο του για τον Φόυερμπαχ, έντόπισε τό λάθος του παλαιού ύλισμού στην άνικανότητά του «νά αντίληφθεί τό σύμπαν ως μία διαδικασία, ως ύλη πού όφίσταται μία άδιάκοπη ιστορική ανάπτυξη».

Καταρχήν συμμερίστηκε την άποψη του Μπέικον που κληρονομήθηκε κι αναπτύχθηκε από τον Διαφωτισμό, ότι η φύση θά 'πρεπε ν' αντιμετωπισθεί ουσιαστικά από την άποψη της χρησιμότητάς της για τον άνθρωπο. 'Όστόσο, όταν έμβάθυνε την ανάλυσή του για τη διαδικασία της κοινωνικής ζωής, συγκεκριμενοποιώντας έτσι την έννοια της απαλλοτριώσεως, ο Μάρξ προχώρησε πέρα από όλες τις άστικές θεωρίες της φύσης που εμφάνισε ο Διαφωτισμός. 'Η εποχή του Διαφωτισμού ήταν ανήμπορη ν' αναλύσει την εργασία ως μέσον οικειοποίησης και προχωρώντας απ' αυτό στην αναγκαιότητα του καταμερισμού της εργασίας και των συνδεδεμένων ταξικών διαιρέσεων, ν' αποκαλύψει τελικά μ' αυτή την ανάλυσή τον ταξικό χαρακτήρα της άστικής κοινωνίας, επειδή ήταν μία εποχή «που ή άστική τάξη τοποθετούσε τον εαυτό της σαν ένα απόλυτο και θεωρούσε την έννοια της τάξης, αν την θεωρούσε κάν, ως ένα γεγονός του ιστορικού παρελθόντος».¹⁰ Συνεπώς η πραγματική προϊστορία της μαρξιστικής έννοιας του μεταβολισμού δεν προέρχονταν κάν από το όπτικό πεδίο του Διαφωτισμού. 'Η φύση θεωρούνταν ως κάτι τό δοσμένο άμεσα, ικανή νά γίνει αντίληπτη μεμιάς, ενώ ο Μάρξ ύποστήριζε ότι:

«Τό αντικείμενο της εργασίας μπορεί νά καταστεί πρώτη ύλη μόνον έχει ήδη ύποστεί μία άλλαγή με τη μεσολάβηση της εργασίας».

Τό σύνολο της φύσης διαμεσολαβείται κοινωνικά κι αντίστροφα ή κοινωνία μεσολαβείται διαμέσου της φύσης ως μία συνιστώσα της συνολικής πραγματικότητας. 'Η κρυμμένη κερδοσκοπία της φύσης χαρακτηρίζει αυτή την πλευρά της σκέψης του Μάρξ. Οί διαφορετικοί οικονομικοί σχηματισμοί της κοινωνίας που διαδέχθηκαν ιστορικά ο ένας τον άλλο ύπήρξαν πολυάριθμοι τρόποι αυτομεσολάβησης της φύσης.

Χωρισμένη σε δύο μέρη ή φύση τον άνθρωπο και τό ύλικό που πρόκειται νά κατεργαστεί, ή φύση είναι πάντοτε παρούσα σ' αυτή τη διαίρεση.¹¹ 'Η φύση επιτυγχάνει την αυτοσυνείδηση στους ανθρώπους και συγχωνεύεται με τον εαυτό της επί τη βάσει της θεωρητικοπρακτικής τους δραστηριότητας. 'Η ανθρώπινη συμμετοχή σε κάτι ξένο κι έξωτερικό ως προς τους ανθρώπους εμφανίζεται καταρχήν σαν κάτι έξισου ξένο κι έξωτερικό ως προς τη φύση. 'Αλλά στην πραγματικότητα αποδεικνύεται ότι είναι μία «φυσική συνθήκη της ανθρώπινης ύπαρξης» που είναι αυτή ή ίδια μέρος της φύσης και συνεπώς άποτελεί τήν αυτοκίνηση της φύσης. Μόνο μ' αυτό τον τρόπο μπορεί νά μιλάμε για μία «διαλεκτική της φύσης». 'Αντίθετα από τον 'Ενγκελς (που συμφωνούσε σ' αυτό τό συγκεκριμένο ζήτημα με τον Φόουερμαχ), ο φυσικο-διαλεκτικός Μάρξ δεν περιορίστηκε στό νά διαλογίζεται την προανθρώπινη φύση και την ιστορία της, θεωρώντας την πραγματικότητα μόνο «με τη μορφή του 'Αντικειμένου» ούτε θεώρησε την πραγματικότητα «με τη μορφή του 'Υποκειμένου» παρ' όλη την εκτίμηση του για τόν Χέγκελ. 'Αντιθέτως επέμενε στό άδιαίρετο των δύο σημασιών. 'Η συνείδηση αυτού του άδιαίρετου βρίσκεται στον πυρήνα του ύλισμού στον Μάρξ.¹² Τό ζεύγος 'Υποκείμενο -'Αντικείμενο του Μάρξ, σ' αντίθεση μ' εκείνο του Χέγκελ, δεν είναι ποτέ πλήρως ένσωματωμένο στό 'Υποκείμενο.

'Η σύμφυτη στον Μάρξ «ιδιοτέλεια» της φύσης που αναφέρθηκε παραπάνω δεν είναι τίποτε άλλο από μία άπόπειρα που διαπερνά όλο του τό έργο, νά καθορίσει μία έννοια κατάλληλη για την άμοιβαία άλληλοδιείσδυση φύσης και κοινωνίας μέσα στό φυσικό όλο. Γι' αυτό τό σκοπό ο Μάρξ χρησιμοποίησε νέες και έν μέρει παράξενες βιολογικές μεταφορές, από τις όποιες ο όρος «μεταβολισμός», που χρησιμοποιήθηκε και στό *Κεφάλαιο*, φαίνεται τελικά πρτιμήθηκε ως ή καλύτερη διατύπωση.

Στά *Παρισινά Χειρόγραφα* ή φύση προβάλλει, αναφορικά με τη *Φαινομενολογία του Πνεύματος* του Χέγκελ, ως «τό άνόργανο σώμα του ανθρώπου· αυτό είναι ή Φύση δηλαδή, έξαιρουμένου αυτού του ίδιου του ανθρώπινου σώματος». Είναι τό σώμα αυτό «με τό όποιο πρέπει νά παραμένει σε συνε-

χή άλληλεπίδραση ώστε νά μήν πεθάνει». 'Όπως άκριβώς στη ζωντανή φύση, ή άφομοίωση μετατρέπει τό άνόργανο σε όργανικό, έτσι κι ο άνθρωπος άφομοιώνει τό «άνόργανο σώμα» κατά την εργασία του και τό μετατρέπει άπεριόριστα σ' ένα «όργανικό» μέρος του εαυτού του. 'Ο άνθρωπος, πάντως, μπορεί νά κάνει αυτό, επειδή κι αυτός ο ίδιος άνήκει άμεσα στη φύση, ή όποία κατά κανένα τρόπο δεν είναι ένας έντελώς έξωτερικός κόσμος πλήρως διαχωρισμένος από τά έσωτερικά χαρακτηριστικά του: «'Η άλληλεπίδραση της φυσικής και της πνευματικής ζωής του ανθρώπου με τη φύση έχει τό νόημα ότι ή φύση άλληλοεξαρτάται από τον εαυτό της, γιατί ο άνθρωπος είναι μέρος της φύσης». (...).

'Ο άνθρωπος, σε αντίθεση με τό ζώο, «είναι έλεύθερος ενώπιον του προϊόντος του», επειδή ή σχέση του με τη φύση δεν συνίσταται άποκλειστικά και μόνον στην ίκανοποίηση των άμεσων φυσικών αναγκών: «Τά ζώα κατασκευάζουν σύμφωνα με τά πρότυπα και τις άνάγκες του είδους στο όποιο άνήκουν, ενώ ο άνθρωπος γνωρίζει πώς νά παράγει σύμφωνα με τά πρότυπα του κάθε είδους και γνωρίζει πώς νά εφαρμόζει τά κατάλληλα πρότυπα στο αντικείμενο. 'Έτσι ο άνθρωπος κατασκευάζει επίσης σύμφωνα με τούς νόμους του ώραιου».

'Ο άνθρωπος «ζει» από τη φύση· αυτό τό σημείο δεν έχει μόνο μία βιολογική αλλά έχει επίσης και πάνω απ' όλα μία κοινωνική σημασία. Μόνον ή κοινωνική διαδικασία της ζωής είναι αυτή που καθιστά έφικτή τη βιολογική επιβίωση του είδους.

Στά *Grundrisse* καθώς και στην τελική παραλλαγή του *Κεφαλαίου* ο Μάρξ χρησιμοποίηση όρου μιάς κάποιας όντολογικής χροιάς για νά περιγράψει την οικειοποίηση του ύλικού κόσμου. 'Η γή περιγράφεται στα *Grundrisse* ως τό «εργαστήριο», τό «άρχέγονο εργαλείο» και ή «άρχέγονη προϋπόθεση της παραγωγής» και στό *Κεφάλαιο* ως «τό πρωταρχικό κελλάρι» και ή «πρωταρχική εργαλειοαποθήκη». (...).

Στόν καπιταλισμό ο εργάτης παύει νά είναι μία αντικειμενική συνθήκη της παραγωγής άρχίζει για πρώτη φορά ν' αποκτά, με την πραγματική έννοια του όρου, μία «σχέση» με την παραγωγή· για τόν σκλάβο και τόν δουλοπάροικο δεν ίσχυε αυτή ή περίπτωση μιά και ήταν μόνον συμπωματικός ιδιοκτητής του γήνιου ύλικού. 'Ο καπιταλιστής δεν απαλλοτριώνει τόν εργάτη άμεσα, όπως θά έκανε σ' ένα φυσικό πράγμα, αλλά με τη μεσολάβηση της ανταλλαγής, ως φορέα της άφηρημένης εργασίας. 'Ο εργάτης καθίσταται έτσι μία «καθα-

10. 'Ο *Leo Löwenthal*, «C.F. Meyers heroische geschichtsauffassung», στο *Zeitschrift für Sozialforschung*, τόμος 2, μέρος I, 1933, τόνισε τό ιστορικοκοινωνικά έμπόδια, που πριν από τόν Μάρξ, έμπόδιζαν την ανάπτυξη μιάς θεωρίας της κοινωνικής απαλλοτριώσεως της φύσης που νά δικαιώνονται από τά γεγονότα.

11. Σ' αυτό τό σημείο πρέπει νά ανακαλέσουμε την ανάλυση της εργασιακής διαδικασίας από τό *Κεφάλαιο*, τόμος I. 'Ο Μάρξ έγραψε εκεί ότι ο άνθρωπος «άντιμετωπίζει ο ίδιος τό περιεχόμενο της φύσης σαν μία δύναμη της φύσης». 'Η αντίθεση, που εκφράζεται εδώ μεταξύ ανθρώπου ως «ένσυνείδητου πράγματος» και του ύλικού περιεχομένου της φύσης, είναι σχετική με την επιστημολογική διάκριση μεταξύ ιδεαλισμού και ύλισμού. «Τά όρια της άπόλυτης αναγκαιότητας και της άπόλυτης αλήθειας αυτής της σχετικής αντιπαράθεσης» έγραφε ο Λένιν στον *'Υλισμό και 'Εμπειριοκριτικισμό*, εϋθυγραμμιζόμενος με τόν Μάρξ, «είναι άκριβώς εκείνα τά όρια που όρίζουν την γενική κατεύθυνση των επιστημολογικών διερευνήσεων. Τό νά λειτουργήσουμε πέρα απ' αυτά τά όρια με την αντίθεση ύλης και πνεύματος, φυσικού και ψυχικού, σαν νά ήταν άπόλυτες αντιπαράθεσεις, θά ήταν ένα μεγάλο λάθος». Μέσα στη μεσολάβηση όλης της ύλικής ύπαρξης διαμέσου της συνείδησης, ή προτεραιότητα της πρώτης συνεχίζει νά επικρατεί.

12. Για τό πρόβλημα της ταυτόχρονα διαλεκτικής και ύλιστικής σκέψης, βλέπε *T.W. Adorno, Zur Metakritik der Erkenntnistheorie*: «'Η θεωρητική όριοθέτηση του ιδεαλισμού δεν συνίσταται στον προσδιορισμό των όντολογικών ύποστρωμάτων ή των άρχέγονων λέξεων, αλλά πρό πάντων στην αντίληψη του μή-αναγώγιμου εκείνου που είναι στον ένα πόλο, που συνίσταται έντούτοις από μία άνυπέβλητη έτερότητα».

ρως ύποκειμενική δύναμη εργασίας, χωρίς αρκετή αντικειμενικότητα» κι αυτή ή δύναμη συναντά τήν άρνησή της «ή μιά άξια πού υπάρχει γιά τόν έαυτό της» στις άλλωτριωμένες κι αντικειμενικές προϋποθέσεις τής εργασίας.

‘Ο Μάρξ έδειξε έδω μιά σημαντική πλευρά τής πολυσυζητημένης διαλεκτικής τής μετάβασης από τόν άρχαία - φεουδαρχική στήν άστική έποχή. Γιά όσο διάστημα ή φύση άπαλλοτριώνεται διαμέσου τής γεωργίας κι είναι συνεπώς άπολύτως ανεξάρτητη από τούς ανθρώπους, οί άνθρωποι είναι άφηρημένα ταυτόσημοι μέ τή φύση. ‘Ολισθαίνουν, τρόπος τού λέγειν, πρός μιά φυσική ύπόσταση. Πάντως, όπου οί άνθρωποι καταφέρνουν συνολικά νά κυριαρχούν τή φύση μέ τήν τεχνική, οίκονομικά κι έπιστημονικά μετασηματίζοντάς την σ’ έναν κόσμο μηχανικών, ή φύση καθίσταται ένα άφηρημένο καθαυτό, έξωτερικό ως πρός τούς ανθρώπους. Βάσει αυτού μπορούμε ν’ άναφερθούμε έν συντομία στό ζήτημα τής ούτοπίας, πού θα μελετήσουμε στό τέταρτο κεφάλαιο: ή ιδανική κοινωνία θά ήταν μιά διαδικασία στήν όποία οί άνθρωποι μήτε θά συνέπιπταν άπλώς μέ τή φύση ούτε θά ήταν ριζικά διαφορετικοί άπ’ αυτήν. (...).

‘Η άλλαγή από μιά ιστορική έποχή σέ μιά άλλη έχει έπίπτωση στή σημασία τής εργασιακής διαδικασίας. Στή *Συμβολή στήν κριτική τής Πολιτικής Οικονομίας*, ο Μάρξ επέμενε ότι κάθε εργασία πού γίνεται πάνω στή φύση γίνεται μόνο «μέσα κι διαμέσου τής μεσολάβησης μιάς όρισμένης μορφής τής κοινωνίας». ‘Ο λογισμός καθορίζει γενικούς προσδιορισμούς πού είναι κοινοί σ’ όλους τούς οικονομικούς σχηματισμούς «άλλά οί άποκαλούμενες γενικές συνθήκες παραγωγής δέν είναι παρά εκείνες οί άφηρημένες σημασίες πού δέν άντιστοιχούν σέ κανένα πραγματικό στάδιο παραγωγής».

‘Όταν ο Μάρξ χρησιμοποιεί τόν όρο «γενικός» σάν κάτι περισσότερο από μιά συντετημένη έκφραση γιά τούς σκοπούς τής διερεύνησης, αυτό σημαίνει πάντοτε «συγκεκριμένο» σύμφωνα μέ τήν έγγελιανή αντίληψη. Συμπεριλαμβάνει μέσα της μιά συσώρευση ιδιαίτερων προσδιορισμών. ‘Όταν ο Μαρσέλ Ρίντινγκ διαβεβαιώνει ότι ο Μάρξ περιγράφει τή «δομή τής εργασίας κι τού εργαζόμενου ανθρώπου» ως άναλλοίωτη, τού διαφεύγει μιά έξίσου σημαντική ιστορική διάσταση, άνευ τής όποίας ό,τι λέει ο Μάρξ παραμένει κενό

κι άδύναμο. ‘Ας προσέξουμε ένα ιδιαίτερα χτυπητό παράδειγμα τού πόσο σοβαρά έλαβε ύπόψη τού ο Μάρξ τήν ιστορική διαλεκτική τής ταυτότητας κι μή-ταυτότητας άνθρώπου κι Φύσης. Αύτή καθαυτή ή ιστορία προβάλλεται στή φυσιολογική δομή τής ανθρώπινης ύπαρξης:

«‘Η πείνα είναι πείνα. ‘Αλλά ή πείνα πού ίκανοποιείται μέ μαγειρεμένο κρέας πού τρώγεται μέ μαχαίρι κι πηρούνι είναι μιά άλλη πείνα από εκείνη πού καταβροχθίζει ώμό κρέας μέ χέρια, νύχια κι δόντια. ‘Ο τρόπος παραγωγής παράγει, αντικειμενικά κι ύποκειμενικά, όχι μόνο τό καταναλισκόμενο αντικείμενο αλλά επίσης κι τόν τρόπο τής κατανάλωσής του».

‘Η ανθρώπινη φύση, αυτό τό «σύνολο άναγκών κι δραστηριοτήτων» πρέπει νά κατανοηθεί μόνον ως μιά ιστορική διαδικασία πού περιλαμβάνει όχι τήν άδιαμεσολάβητη συνύπαρξη μιάς σταθερής κι μιάς μεταβλητής συνιστώσας, αλλά μάλλον τή σύσταση τής ζωής τού γενικού διαμέσου τού ειδικού.¹³ ‘Η ούσία τού άνθρώπου άπορρέει σέ κάθε περίπτωση από μιά καθορισμένη μορφή τής κοινωνίας· δέν είναι «μιά άφαίρεση σύμφυτη σέ κάθε μοναδικό άτομο» αλλά μάλλον «τό σύνολο τών κοινωνικών σχέσεων». (...).

‘Ο Μάρξ επέκρινε τήν άπόπειρα σύνδεσης «άποκρύφων ιδεών» μέ τήν παραγωγικότητα τής εργασίας πού γίνεται άντιληπτή μέ άπλό τρόπο, άναπτύσσοντας άντιθέτως τήν άποψη ότι ή ύπεραξία έχει μιά «φυσική βάση» μόνον «κατά πολύ γενική έννοια» κι ότι «δέν ύπάρχει κανένα φυσικό εμπόδιο πού ν’ άπαγορεύει άπόλυτα σ’ έναν άνθρωπο ν’ άνακουφίσει τόν έαυτό του από τήν εργασία πού άπαιτείται γιά τήν ίδια του τήν ύπαρξη έπιβαρύνοντάς μ’ αυτήν κάποιον άλλο, κάτι περισσότερο π.χ από τά άνυπότακτα φυσικά εμπόδια πού άποτρέπουν έναν άνθρωπο από τό νά φάει τίς σάρκες ενός άλλου. ‘Επιπλέον, άν ή παραγωγικότητα τής εργασίας θεωρείται στά πλαίσια τής ειδικής σχέσης τού κεφαλαίου, πρέπει νά θυμηθούμε ότι αυτό τό σημείο έκκίνησης δέν είναι άπλώς «ένα δώρο τής φύσης, αλλά μάλλον τής ιστορίας πού περιλαμβάνει χιλιάδες αιώων». ‘Ωστόσο άκόμη κι άν ή φυσικά καθορισμένη παραγωγικότητα τής εργασίας παύει νά διαμορφώνει τήν έξίσου φυσικά καθορισμένη πηγή τής κυριαρχίας άνθρώπου σέ άνθρωπο, άκόμη κι άν ό,τι προέκυψε ιστορικά δέν μπορεί πιά νά διατηρηθεί σάν κάτι «φυσικό», ή

ζωή παραμένει ακόμα προσδιορισμένη από τη μεγίστη γενική αναγκαιότητά της, τόν μεταβολισμό μεταξύ ανθρώπου και φύσης.

Ο Μάρξ επιθυμούσε να επεξηγήσει την αναγκαιότητα των κοινωνικών διαδικασιών κατά κάποιο δραστικό τρόπο χρησιμοποιώντας το πρότυπο των φυσικών σχέσεων. Το καλύτερο παράδειγμα αυτού είναι η έννοια του μεταβολισμού που συζητούμε. Όπως ο Ένγκελς έτσι κι ο Μάρξ ενδιαφέρθηκε πολύ για την πρόοδο της φυσικής επιστήμης κατά τον 19ο αιώνα και για τις φιλοσοφικές επιπτώσεις της στην περαιτέρω ανάπτυξη της θεωρίας της κοινωνίας. Η προπαρασκευαστική εργασία για το *Κεφάλαιο* έγινε μετά το 1850 και 1860, μία περίοδο όπου στη Γερμανία άκμαζε ο φυσικός επιστημονικός υλισμός των Μπούχνερ, Φόγκτ και Μόλεσκοτ. Ο Μάρξ κι ο Ένγκελς επανειλημμένα κι αυστηρά επέκριναν αυτή τη δογματική και ενγένη ωμά μηχανιστική μορφή υλισμού.¹³ Αυτό πάντως δεν αποκλείει την πιθανότητα να οφείλονταν σ' αυτόν τον υλισμό ώριμες αντιλήψεις του Μάρξ. Όπως προκύπτει από μία περιθωριακή σημείωση, ο Μάρξ ήταν έντελως εξοικειωμένος με τη χρήση της έννοιας του μεταβολισμού όπως τον χρησιμοποιούσε ο Ιακώβ Μόλεσκοτ, ο εκπρόσωπος του υλιστικού κινήματος. Ο Μόλεσκοτ, έντελως ξεχασμένος σήμερα, επηρεάστηκε καταρχήν από τη φιλοσοφία της φύσης του Σέλλινγκ και τον εγκελιανισμό, αλλά αργότερα (έν μέρει μέσω της γνωριμίας του με τον Φόουερμαπαχ) κατέστη ένας έρευνητής της φύσης κι ένας φιλόσοφος υλιστής με κοινωνικές τάσεις. Κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του, όντας όλο και περισσότερο κάτω από την επίδραση του φυσικοεπιστημονικού υλισμού, ο Φόουερμαπαχ θεωρούσε την εργασία του Μόλεσκοτ ως την εκπλήρωση του αρχικού του προγράμματος για μία «φιλοσοφία του μέλλοντος».¹⁴ (...).

Για να καταλάβουμε την έννοια του μεταβολισμού στον Μάρξ πρέπει να αναφερθούμε επίσης στα κρυπτουλιστικά στοιχεία της φιλοσοφίας του Σέλλινγκ. Ο Μάρξ έδειξε ότι τὰ γνώριζε σ' ένα γράμμα του 1843 προς τον Φόουερμαπαχ στο οποίο συνέκρινε την φιλοσοφία της Φύσης του Σέλλινγκ ως «τή γνήσια αντίληψη της νιότης του» με τη «θετική» φιλοσοφία των προσφάτων χρόνων του με την οποία ενθάρρυνε τον Φόουερμαπαχ να επιτεθεί.¹⁵ Θεωρούσε ότι ο νατουραλισμός του Φόουερμαπαχ σήμαινε την πραγματοποίηση του «φαντα-

στικού νεανικού όνειρου της ιδιοτέλειας της Φύσης του Σέλλινγκ.

Η αντίληψη για τη Φύση στον Μόλεσκοτ ως διαδικασία κυκλοφορίας συναντάται επίσης συχνά στον νεαρό Σέλλινγκ.¹⁶ «Η πρώτη μετάβαση στην εξατομίκευση» σύμφωνα με τον Σέλλινγκ «είναι η διαμόρφωση και σχηματοποίηση της ύλης». Τὰ πράγματα απαγκιστρώνονται από το άμεσο φυσικό τους πλαίσιο διαμέσου της εργασίας κι αποκτούν τη σφραγίδα της ατομικότητας. Η διαδικασία αυτής καθ' αυτής της φύσης οδηγεί άσυνείδητα στο να πάρει τη σφραγίδα που της έβαλε ο άνθρωπος. Σύμφωνα με τον Σέλλινγκ, υπάρχει ήδη μία «οργανώτρια διαδικασία» στη φύση που υπερβαίνει την ανόργανη ύλη παράγοντας μίαν «άπειρη εξατομίκευση της ύλης». Με τη μεσολάβηση της ανθρώπινης εργασίας, αυτή η εξατομίκευση προχωρεί σ' ένα ανώτερο επίπεδο:

«Στη κοινή ζωή κάθετη που πήρε ένα σχήμα, μέσω αυτού του ίδιου ή μέσω του ανθρώπινου χεριού, θεωρείται η αντιμετωπίζεται ως ατομική μονάδα».

13. Βλέπε *Vernon Venable, Human Nature: the Marxian View*, Νέα Υόρκη, 1945. Επίσης τὰ σχόλια του Έρνστ Μπλόχ για τη σχέση μεταξύ ιστορίας και κοινωνίας και τη δομή των ενστικτών στην προσπάθειά του να δώσει μία μαρξιστική ερμηνεία της ψυχανάλυσης (*Das Prinzip Hoffmann*).

13a. Βλέπε επιστολές στον Κούγκελμαν, όπου φαίνεται, όπως και στην άλληλογραφία με τον Ένγκελς, ότι ο Μάρξ ήταν εξοικειωμένος με άμφοτέρους τους αισθησιακούς — υλιστές φυσιολόγους Cabanis και de Tracy, από τους οποίους προήλθε η έννοια της ιδεολογίας. Βλέπε επίσης τη συζήτηση κατά τη δεκαετία του 1850 περί υλισμού, έν μέρει μέσω του βιβλίου του F.A. Lange για την ιστορία του υλισμού.

14. Βλέπε *Ludwig Feuerbach in seinen Briefwechsel und Nachlass sonie in seiner philosophischen Charakterentwicklung*, Karl Brün, Λειψία και Χαϊδελβέργη, 1874, τόμος II.

15. Βλέπε Πλεχάνοφ, *Βασικά προβλήματα του Μαρξισμού*, όπου «η τίμια ιδέα της νιότης» του Σέλλινγκ ερμηνεύεται κατά ένα τρόπο υλιστικού μινισμού. Ο Λούκατς προχώρησε σε περισσότερες λεπτομέρειες για τις αντιρομαντικές, πράγματι ξεκάθαρα υλιστικές ώθησεις της φιλοσοφίας της φύσης του Σέλλινγκ, ως αντανακλούνται παραδείγματα χάριν στο αξιοσημείωτο αντιθρησκευτικό ποίημα του 1799 «Erikuraisches glaubensbekenntnis von Heinz Widerpost».

16. Ο Ένγκελς έγραψε επίσης για τον «αίωvιο κύκλο, στον οποίο κινείται η ύλη... (Διαλεκτική της Φύσης).

Ἡ ἔννοια τῆς διαδικασίας τῆς ζωῆς, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται στὰ γραπτά τοῦ Μάρξ ἀπὸ τὴν *Γερμανικὴ Ἰδεολογία* κι ἐντεῦθεν, σχετίζεται μὲ τὸν Σέλλινγκ καὶ τὸν Χέγκελ μόνον ὡς πρὸς τὴν ὀργανικὴ ὕλη. Παρομοίως, ἡ ἰδέα τῆς ἐξωτερικῆς φύσης ὡς τὸ ἀνόργανο σῶμα τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως αὐτὴ ἐμφανίζεται στὰ *Παρισινὰ χειρόγραφα* καὶ ἡ περιγραφή τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας ὡς μεταβολισμὸς μεταξύ ἀνθρώπου καὶ φύσης, ὅπως αὐτὴ κυριαρχεῖ στὶς προκαταρκτικὲς μελέτες καὶ στὴν τελικὴ ἐκδοχὴ τοῦ *Κεφαλαίου*, ἀνήκουν μᾶλλον στὴ σφαῖρα τῆς φυσιολογίας παρά τῆς κοινωνίας. Αὐτὲς οἱ ἔννοιες τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης ἀποκτοῦν ἕναν ποιοτικὰ νέο χαρακτήρα μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τους σὲ κοινωνικὲς καταστάσεις, ἀποτέλεσμα τῆς μεταβάσεως τοῦ Μάρξ ἀπὸ τὸν στενὰ φυσιοκρατικὸ στὸν ἱστορικὸ ὕλισμό. Ταυτόχρονα παραμένουν στενὰ συνδεδεμένες μὲ τὴν προέλευσή τους, ἀκόμη καὶ στὶς κοινωνικοιστορικὲς τους ἐφαρμογές. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο πού ἡ συνεχιζόμενη ὑπαρξὴ ἑνὸς ἀτόμου εἶναι συνδεδεμένη μὲ τίς λειτουργίες τοῦ σώματος, ἡ κοινωνία ἐπίσης πρέπει νὰ βρῆται σὲ μιὰ ἀδιέλεπτη παραγωγικὴ ἐπαφὴ μὲ τὴ φύση. Οἱ ἄνθρωποι διέρχονται ἀπὸ τὰ ὕλικά τῆς φύσης, ἐνῶ αὐτὰ τὰ ὕλικά διέρχονται ἀπὸ τὰ χέρια τους μὲ τὴ μορφή τῶν ἀξιών χρήσης, γιὰ νὰ μετασχηματισθοῦν πάλι σὲ φύση καὶ μόνον. Ἀπὸ τὴν κριτικὴ τοῦ Μάρξ γιὰ τὴν ἀπότομη διαίρεση μεταξύ πόλης καὶ ὑπαίθρου (τυλικὴ τοῦ καπιταλισμοῦ τῆς ἐποχῆς του), προβάλλει ἀλάνθαστα ὅτι κατάλαβε τὴν ἔννοια τοῦ μεταβολισμοῦ ὄχι μόνον μεταφορικὰ ἀλλὰ ἐπίσης μὲ ἕναν ἄμεσα φυσιολογικὸ τρόπο. Αὐτὴ ἡ διαίρεση, ἔλεγε ὁ Μάρξ, διατάραξε σοβαρὰ «τὸ μεταβολισμὸς μεταξύ ἀνθρώπου καὶ γῆς, τὴν ἐπιστροφή δηλαδὴ στὸ ἔδαφος τῶν στοιχείων τοῦ πού καταναλώθηκαν ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο μὲ τὴ μορφή τροφῆς κι ἐνδυμάτων καὶ συνεπῶς παραβίασε τὴν αἰώνια φυσικὴ συνθήκη γιὰ τὴ διαρκὴ γονιμότητα τοῦ ἐδάφους». Ἡ συσσώρευση μεγάλου ἀριθμοῦ ἀνθρώπων στὶς πόλεις εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τὴν ἀποστέρηση τοῦ ἐδάφους ἀπὸ μιὰ τεράστια ποσότητα λιπασμάτων καὶ τὴν ἐκθεση σὲ κίνδυνο τῆς ὑγείας τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης. Ὁ Μάρξ εἶχε τὴν ἀποψη γιὰ τὴν κοινωνία τοῦ μέλλοντος μιὰς «ἀνώτερης σύνθεσης... γεωργίας καὶ Βιομηχανίας» πού προϋποθέτει φυσικὰ ὅτι ὁ μεταβολισμὸς μεταξύ ἀνθρώπων καὶ φύσης ὑπεισέρχεται «συστηματικὰ» ὡς ρυθμιστικὸς νόμος τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς καὶ μὲ μορφή πού προσιδιάζει στὴν πλήρη ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπινου γένους.

Ὅπως ἐπιχειρήσαμε νὰ δείξουμε, ἡ μαρξιστικὴ διάκριση μεταξύ γενικῶν καὶ ἐιδικῶν νόμων τῆς ἱστορίας δὲν συνεπάγεται τὴν ὑπαρξὴ δύο ἐπιπέδων πραγματικότητας, πού τὸ ἕνα συνοδεύει τὸ ἄλλο χωρὶς διαμεσολάβηση. Συνεπῶς, ἡ ὕλικὴ πλευρὰ τοῦ μεταβολισμοῦ μεταξύ ἀνθρώπου καὶ φύσης προβάλλει πιὸ ἔντονα στὸν Μάρξ, παρά τὴν ἀναγνώριση ἀπ' αὐτὸν τῆς ἱστορικῆς μεταβλητότητας τῶν τυλικῶν του προσδιορισμῶν. Ὁ σιδηροῦς ἐξαναγκασμὸς πρὸς τὴν παραγωγὴ κι ἀναπαραγωγὴ τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ἡ ὁποία καθορίζει τὸ σύνολο τῆς ἱστορίας, ἔχει μέσα του κάτι ἀπὸ τὴν αὐστηρὰ κυκλικὴ μορφή τῆς φύσης.

Τὸ Ὑποκείμενο καὶ τὸ Ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας σὲ τελευταία ἀνάλυση καθορίζονται ἀπὸ τὴ φύση. Στὴν ἀντικειμενικὴ πλευρὰ, οἱ ἄνθρωποι παραμένουν ἐξαρτημένοι τουλάχιστον ἀπὸ κάποια βασικὰ ὕλικά ὅπως ἡ γῆ, τὸ νερὸ κι ὁ ἀέρας, σὲ πείσμα τῆς τεχνητότητας τῆς ποικιλίας τῶν ἀντικειμένων πού παράγουν. Πέραν αὐτοῦ, ἕνα τέτοιο σημαντικὸ φαινόμενο γιὰ τὴν κατανόηση τῶν κοινωνικῶν διαδικασιῶν ὅπως εἶναι ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας δὲν προκύπτει ἀπλῶς ἀπὸ τὴν ἀνεπάρκεια ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας. Εἶναι ἐπίσης ἡ ἀνταπόκριση μιᾶς κατάστασης πού βρίσκεται στὴ φύση:

«Δέν εἶναι ἡ ἀπόλυτη γονιμότητα τοῦ ἐδάφους, ἀλλὰ ὁ διαφορισμὸς του καὶ ἡ ποικιλία τῶν φυσικῶν του προϊόντων πού ἀποτελοῦν τὸ φυσικὸ θεμέλιο γιὰ τὸ κοινωνικὸ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ πού, μὲ ἀλλαγές στοῦ περιβάλλον μέσα στὸ ὁποῖο ζεῖ, παρακινεῖ τὸν ἄν-

θρωπο σὲ πολλαπλασιασμὸ τῶν ἀναγκῶν του, τῶν ἱκανοτήτων του, τῶν μέσων καὶ τῶν τρόπων ἐργασίας».

Ὁ Μάρξ τόνισε ἰδιαίτερα ὅτι περιοχές μὲ ὀρισμένα γεωγραφικὰ καὶ κλιματολογικὰ μειονεκτήματα τείνουν καταρχὴν νὰ εὐνοήσουν τὴν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας περισσότερο ἀπὸ περιοχές πού διαθέτουν μιὰ πλούσια προμήθεια μέσων συντήρησης, πού ἡ φύση προμηθεύει χωρὶς ἀνθρώπινη δραστηριότητα: «Μιὰ πολὺ γενναϊόδωρη φύση «κρατᾷ τὸν ἄνθρωπο στὸ χέρι, σάν ἕνα παιδί ἀπὸ τὸ λουρί». Ἀποτυγχάνει στὸ νὰ καταστήσει τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου ὡς μιὰ ἀναγκαιότητα πού ἡ φύση ἐπιβάλλει. «Δέν εἶναι οἱ τροπικὲς περιοχές μὲ τὴν ὀργιῶδη βλάστηση, ἀλλὰ ἡ εὐκρατὴ ζώνη πού ἔχει ἡ μητέρα-χώρα τοῦ κεφαλαίου».

Στὴν ὑποκειμενικὴ πλευρὰ ἐπίσης, ὑπάρχουν φυσικὰ ὄρια πού περιορίζουν τὴν ἱστορικὴ ἀλλαγὴ. Στὴ *Γερμανικὴ Ἰδεολογία* ὁ Μάρξ εἶχε ἤδη πάρει ὡς σημεῖο ἐκκίνησής του τὴν «ὀμαδικὴ ὀργάνωση» τῶν ἀτόμων καὶ τὴ «σχέση τους μὲ τὴν ὑπόλοιπη φύση πού καθορίζεται ἀπ' αὐτὸ». Στὸ *Κεφάλαιο* ἀσχολήθηκε πολὺ πιὸ ἐξαντλητικὰ μὲ τὸ ζήτημα μέχρι πόσο περιορίζεται ἡ ἐργασιακὴ διαδικασία ἀπὸ τὴ φυσιολογία τοῦ ἀνθρώπου:

«... Ὅσο διαφοροποιημένα κι ἂν εἶναι τὰ χρήσιμα εἶδη ἐργασίας ἢ οἱ παραγωγικὲς δραστηριότητες, εἶναι ἕνα φυσιολογικὸ γεγονός, ὅτι πρόκειται γιὰ λειτουργίες τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ κι ὅτι κάθε τέτοια λειτουργία, ὅποιασδήποτε μορφῆς ἢ περιεχομένου, εἶναι οὐσιαστικὰ ἡ ἀνάλυση τοῦ ἀνθρώπινου μυαλοῦ, τῶν νεύρων, τῶν μυῶν, τῶν αἰσθητικῶν ὀργάνων καὶ λοιπά... Ἕνας μόνος ἄνθρωπος δέν μπορεῖ νὰ δραστηριοποιηθεῖ πάνω στὴ φύση χωρὶς νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τοὺς μύς του νὰ κινηθοῦν κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ μυαλοῦ του. Ὅπως στὸ φυσικὸ σῶμα κεφάλι καὶ χέρι ὑπηρετοῦν τὸ ἕνα τ' ἄλλο, ἔτσι καὶ ἡ ἐργασιακὴ διαδικασία ἐνοποιεῖ τὴν ἐργασία τοῦ χεριοῦ μ' ἐκείνη τῆς κεφαλῆς».

Εἶναι ἀκριβῶς ἡ σύγχρονη βιομηχανία πού δείχνει πόσο πολὺ τὰ ἐργαζόμενα Ὑποκείμενα εἶναι δεσμευμένα στὶς προϋποθέσεις τοῦ συστήματος τῆς φύσης. Οἱ ἐργασιακὲς διαδικασίες εἶναι ἀναντηρήτα σημαντικὰ διαφοροποιημένες στὴ σύγχρονη βιομηχανία καθ' ὅσον ἀλλάζουν ὄλο καὶ περισσότερο πρὸς «ἐνσυνείδητα σχεδιασμένες καὶ συστηματικὰ ἐξειδικευμένες ἐφαρμογές τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης γιὰ τὴν ἐπίτευξη δεδομένων χρήσιμων ἀποτελεσμάτων». Ὡστόσο, ἡ τεχνολογία ἀποκαλύπτει ταυτόχρονα «τίς λίγες κύριες θεμελιώδεις μορφές τῆς κίνησης, πού σὲ πείσμα τῆς ποικιλίας τῶν χρησιμοποιουμένων ἐργαλείων, ἐμφανίζονται ἀναγκαστικὰ σὲ κάθε παραγωγικὴ δρᾶση τοῦ ἀνθρώπινου σώματος· ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἐπιστῆμη τῆς μηχανικῆς δέν βλέπει στὴν πιὸ σύνθετη μηχανὴ τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴ συνεχὴ ἐπανάληψη τῶν ἀπλῶν μηχανικῶν δυνάμεων.

Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ Μάρξ εἰσάγει ἐδῶ μιὰ σύγκριση μὲ τὴ μηχανικὴ, ἕνα ἀνιστορικὸ πρότυπο. Ἀπὸ τὴν ὕλικὴ τῆς πλευρὰ, ἡ ἐργασιακὴ διαδικασία δέν ὑφίσταται καμιά ἀλλαγὴ πού νὰ διαιρεῖ ριζικὰ τὸ ἕνα μὲ τὸ ἄλλο τὰ στάδια παραγωγῆς. Γι' αὐτὸ ὁ Μάρξ δήλωνε ρητὰ ὅτι τὰ στάδια παραγωγῆς διακρίνονται μεταξύ τους ὄχι ἀπὸ τὸ τί παράγεται ἀλλὰ ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο παράγεται.

Μὲ τὴν ἔννοια τοῦ μεταβολισμοῦ ὁ Μάρξ παρουσίασε μιὰ εἰκόνα τῆς κοινωνικῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας ὡς μιὰ διαδικασία τῆς φύσης. Θὰ προσπαθήσουμε νὰ δείξουμε πόσο μακριὰ προχώρησε πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση¹⁷ καὶ πόσο πολὺ δικαιώθηκε μὲ τὴ χρήση μιᾶς τέτοιας ἀναλογίας. Ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ μέχρι τὸν Μακιαβέλι κι ἀκόμη τὸν Παρέ-

17. Περιέγραφε τὰ μηχανικὰ ἐργαλεῖα τῆς ἐργασίας ὡς τὰ «κόκκαλα καὶ τοὺς μύς τῆς παραγωγῆς» καὶ ἐκεῖνα τὰ ἐργαλεῖα τῆς ἐργασίας πού ἐξυπηρετοῦν τὴ συγκράτηση τῶν ὕλικῶν ὡς τὸ «ἀγγειακὸ σύστημα τῆς παραγωγῆς» (*Κεφάλαιο*, τόμος Ι).

το, οι αλλαγές στη διαμόρφωση της κοινωνίας κατανοήθηκαν ως μέρος μιάς κυκλικής κίνησης που προχωρά σύμφωνα με τους φυσικούς νόμους. Συναντάμε πολύ ωρίς, απόπειρες έρμηνείας των αλλαγών και των αμοιβαίων αλληλεπιδράσεων των φυσικών αντικειμένων με τη βοήθεια κοινωνικών κατηγοριών. Ένα πρότυπο που συχνά εμφανίζεται σε σχέση με αυτό είναι εκείνο της ανταλλαγής εμπορευμάτων και χρήματος ή χρήματος κι εμπορευμάτων. Έτσι, στη διαλεκτική του Ήρακλείτου: «Όλα τα πράγματα μπορεί ν' ανταλλάγουν με τη φωτιά και η φωτιά μπορεί ν' ανταλλαγεί με όλα τα πράγματα με τον ίδιο τρόπο που ανταλλάσσονται τα εμπορεύματα με τό χρυσό κι ο χρυσός με τα εμπορεύματα».

Στόν Μάρξ συναντούμε μιά ανάλογη έννοια. Ο μεταβολισμός μεταξύ ανθρώπου και φύσης —μιά ειδική περίπτωση της γενικής αλληλεπίδρασης φυσικών πραγμάτων— ταξινομήθηκε από τον Μάρξ στην κατηγορία της ανταλλαγής κι αντίστροφα προσέφυγε στην έννοια του μεταβολισμού όταν χαρακτήρισε τις διαδικασίες ανταλλαγής. Στην άμεση εργασιακή διαδικασία, δηλαδή τό μεταβολισμό μεταξύ ανθρώπου και φύσης, η *ύλική πλευρά* θριαμβεύει επί της ιστορικά καθορισμένης μορφής· στη διαδικασία ανταλλαγής που εξαρτάται από την εργασιακή διαδικασία ή *ιστορικά καθορισμένη μορφή θριαμβεύει επί της ύλικής πλευράς*.

Στη μαρξιστική αναπαράσταση της μεταμόρφωσης του εμπορεύματος, είναι μάλλον η αναγωγή των διαφόρων μορφών της συγκεκριμένης εργασίας σε ποιοτικά ίση, άφηρημένη ανθρώπινη εργασία ενγένει που εξαρτάται από μιά κατηγορηματικά άστική κοινωνία, με την οποία σχετίζεται παρά ή άμεσα παραγωγική σχέση των ανθρώπων, δηλαδή ή «φυσική προϋπόθεση της ανθρώπινης ύπαρξης» που είναι χαρακτηριστική όλων των μορφών της κοινωνίας. Τό εμπόρευμα κατέχει ανταλλακτική αξία ως την «ύλοποίηση» της άφηρημένης ανθρώπινης εργασίας, όχι διαμέσου του ύποκειμενικού κι αντικειμενικού του προσδιορισμού από τή φύση. Η διερεύνηση της δημιουργίας των αξιών χρήσης μέσω της ερ-

γασιακής διαδικασίας δέν απαιτεί καταρχήν ένα χαρακτηρισμό των σχέσεων παραγωγής μέσα στις οποίες λαμβάνει χώρα αυτή ή διαδικασία. Η ιστορική ιδιαιτερότητα μιάς οικονομικής εποχής καταρχήν εμφανίζεται διαμέσου των κοινωνικών σχέσεων των ατόμων στη διαδικασία ανταλλαγής, οι οποίες διαφέρουν από εκείνες που συμβαίνουν στην εργασιακή διαδικασία. Ο Μάρξ περιέγραψε την ανταλλαγή των εμπορευμάτων κάτω από τις άστικές σχέσεις παραγωγής μέ- τον ακόλουθο τρόπο:

«Η ανταλλαγή των εμπορευμάτων είναι ή διαδικασία κατά την οποία λαμβάνει χώρα ο μεταβολισμός, ή ανταλλαγή δηλαδή των ειδικών προϊόντων των ιδιωτών καθώς επίσης και ή δημιουργία των όριστικών κοινωνικών σχέσεων παραγωγής διαμέσου των οποίων τά άτομα εισέρχονται σ' αυτό τον μεταβολισμό».

Στη διαδικασία της ανταλλαγής, ή αξία χρήσης, που είναι ένα προϊόν της άμεσης ανταλλαγής μεταξύ ανθρώπου και φύσης παίρνει μιά «ύπαρξη ως ανταλλακτική αξία ή γενικό ισοδύναμο, αποκόπτοντας κάθε σύνδεση με τή φυσική της ύπαρξη». Τότε, με τή μεσολάβηση αυτού του κοινωνικού μεταβολισμού, ή ανταλλακτική αξία επιστρέφει στην πρότερη άμεσότητά της, γίνεται πάλι μιά αξία χρήσης. Με τή μετάβαση από τήν κυκλοφορία στην κατανάλωση ο κοινωνικός προσδιορισμός του εμπορεύματος εξαλείφεται κι αντικαθίσταται με τό φυσικό του προσδιορισμό, εφόσον ή αξία χρήσης του είναι ανεξάρτητη από τό ποσό του χρόνου που απαιτήθηκε για τήν κατασκευή του.

(Μετάφραση: Ζωή Βασιλείου)

Ή αποσπάσματα από τό βιβλίο του Alfrent Schmidt «*Η έννοια της Φύσης στόν Μάρξ*» («The concept of nature in Marx») Πρώτη έκδοση 1962 — Ή μετάφραση έγινε από τήν άγγλική έκδοση του οίκου NLB, 1971.

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ

**ΤΥΦΛΩΣΟΝ ΚΥΡΙΕ
ΤΟΝ ΛΑΟΝ ΣΟΥ**

ΟΙ ΠΡΟΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ
ΚΑΙ Ο ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΙΚΚΟΛΟΣ

✝

ΑΘΗΝΑ ΠΟΡΕΙΑ
1988

**Η ΝΕΑ «ΑΥΓΗ»
ΑΝΑΤΕΛΛΕΙ
ΤΗΝ ΤΡΙΤΗ**

Η ΑΥΓΗ

Η ΑΥΓΗ

**Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ
ΑΕΙΖΕΙ
ΜΙΑ
ΜΕΤΟΧΗ**

Κυκλοφόρησε σε μετόχους της «Αντι-Κομμουνιστικής Ομάδας» η μετοχή Πρωτοφανής στο τμήμα της Ομοσπονδίας Αγίου Κωνσταντίνου 12, τηλ. 521.831-4

Ἡ χρησιμότητα τῆς οἰκολογίας γιὰ ἓνα κίνημα χειραφέτησης

Εχουμε ἀνακαλύψει μιά καθοδηγητική ἐπιστήμη;

τοῦ Ludwig Trepl

Ο Κάρλ Ἀμερυ ἔγραψε πρὶν μερικά χρόνια ὅτι χρειαζόμαστε μιά νέα καθοδηγητική ἐπιστήμη καὶ αὐτὴ ὑπάρχει ἤδη: λέγεται Οἰκολογία.¹ Ἐναντίον τοῦ ξέσπασε μεγάλη πολεμική,² καὶ ἀπὸ ἐμένα.³ Τὸ ἄρθρο αὐτὸ εἶναι ἀπὸ κάποια ὀρισμένη ἀποψη μιά δήλωση συνθηκολόγησης.

Θὰ πρέπει πλέον νὰ ἔχουμε διαπιστώσει ὅτι ἡ Οἰκολογία ἔχει γίνει «καθοδηγητική ἐπιστήμη». Ἀκριβέστερα: κάτι πού τὸ ὀνομάζουν Οἰκολογία παρουσιάζεται ὡς καθοδηγητική ἐπιστήμη, ἂν καὶ ὑπάρχουν ἀσαφεῖς μόνον παραστάσεις γιὰ αὐτὸ πού ἐννοοῦν ὡς Οἰκολογία καὶ γιὰ τοὺς λόγους πού τῆς προσδίδουν τὸν καθοδηγητικὸ ρόλο. Τὸ πλέγμα τῶν ἐρμηνευτικῶν σχημάτων, τὰ ὁποῖα διεκδικοῦν σήμερα σχεδὸν κατὰ βούληση γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους ποικίλες προτά-

σεις, τὸ ὀνομάζουν οἰκολογικό. Ἡ σκέψη ἡ ὁποία αἰσθάνεται ὅτι ὑπηρετεῖ ἓναν ὑψηλότερο λόγο, αὐτοπροσδιορίζεται ὡς οἰκολογική σκέψη. Μέσα στὰ νέα ἀντιπολιτευτικά κινήματα ἐπιτρέπεται νὰ συνυπάρχουν ἐν ἀφθονία ἀρκετὰ πράγματα: μπορεῖ κάτι νὰ εἶναι ἀντιοικονομικό ἢ ἀντιεπιστημονικό, ἀντιχριστιανικό, ἀντιμαρξιστικό ἢ ἄνομο, ἀντιοικολογικό ὁμως δὲν ἐπιτρέπεται νὰ εἶναι. Ἡ «Οἰκολογία» περιγράφει ἓνα τρόπο σκέψης ἢ ἓνα οἰκοδόμημα γνώσης, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὀφείλουν νὰ ζητοῦν νομιμοποίηση τὰ πάντα καὶ στὸ ὁποῖο πιστεύεται ὅτι ἐμπεριέχονται οἱ κανόνες πού θὰ ἐμποδίσουν τὴν πτώση μας στὸ βάραθρο.

Οἱ καλὰ θεμελιωμένες προειδοποιήσεις, ὅτι οὔτε ἡ πραγματικὰ ὑπάρχουσα Οἰκολογία, οὔτε ἐκεῖνη πού φαντάζονται τὰ κινήματα, ἐκκληρώνουν τό-

σο ὑψηλές ἀπαιτήσεις, δὲν κατάφεραν νὰ κάνουν τὴν αἴγλη τῆς ἀμυδρῆς. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ μοῦ φαίνεται σημαντικό νὰ διαχωρίσουμε καὶ νὰ ἀντιπαραβάλλουμε τὶς διάφορες ἐκδοχὲς καὶ μορφές, μὲ τὶς ὁποῖες χρησιμοποιεῖται ἡ Οἰκολογία καὶ νὰ διαπιστώσουμε, ποιὲς γραμμὲς ὑποδεικνύουν τὴν κατεύθυνση μιᾶς ἐπιστήμης πού θὰ μπορούσε νὰ εἶναι χρήσιμη στὸ κίνημα χειραφέτησης, ποιὲς γραμμὲς ὄχι.

1. Amery, C.: *Natur als Politik*, Reinbek (Rowohlt) 1978, σ. 39.

2. Ἀρκετὰ κατατοπιστικά περιγράφεται στὸ κείμενο τοῦ J. Reiche: *Ökologie und Zivilisation*. Στὸν τόμο: *Die Linke neu denken* Berlin (Wagenbach) 1984, σελ. 40-67.

3. Π.χ. Trepl, L.: «Ökologie – eine grüne Leitwissenschaft? Über Grenzen und Perspektiven einer modischen Disziplin». *Kursbuch* 74, 1983, σελ. 6-27.

Δέν θέτω λοιπόν τό ερώτημα αν ή Οικολογία είναι καθοδηγητική επιστήμη, τί καθοδηγεί και πώς τό καθοδηγεί. Έχουμε διαπιστώσει ότι τής αποδίδεται ή μέγιστη σημασία. Ακόμα περισσότερο, μπορούμε νά διαπιστώσουμε ότι μιά όλόκληρη σειρά εννοιών, θεωρητικών θραυσμάτων, μοντέλων κ.τ.λ., τά όποια παίζουν κάποιο ρόλο μέσα στην επιστήμη τής Οικολογίας, υποχρεώνονται νά ερμηνεύσουν κοινωνικές δομές και διαδικασίες, νά ερμηνεύσουν τόν κόσμο όλο. «Η Έπιστήμη σπάνια λέει: θέλω νά καθοδηγήσω αυτό ή εκείνο. Τό κάνει συχνά χωρίς νά δηλώνει ρητή επιθυμία γιά καθοδήγηση». ⁴ Αντικειμενικά, ή Οικολογία «καθοδηγεί». Έδώ όμως μās ενδιαφέρει τό ερώτημα, αν *θέλουμε* νά μās καθοδηγεί, ή ποιό χαρακτηριστικά πρέπει νά έχει μιά επιστήμη αποδεκτή από έμās ως «καθοδηγητική».

ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΔΑΡΒΙΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΗΧΑΝΙΣΤΙΚΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Ας συγκρίνουμε λοιπόν τήν «καθοδηγητική επιστήμη τής Οικολογίας» μέ όρισμένες από τίς προκατόχους τής. Τέτοιες ήταν λ.χ. ή κριτική τής Πολιτικής Οικονομίας, ή Θεολογία, ή Φυσική ή (μέσα στό πλαίσιο του Κοινωνικού Δαρβινισμού) ή θεωρία τής Έξελιξης. Μιά φευγαλέα ματιά δείχνει: όσον αφορά τήν τελευταία, ή «καθοδηγητική επιστήμη τής Οικολογίας» τής μοιάζει ως πρός τή δομή σέ πάρα πολλά, τουλάχιστον όπως έχει κατανοηθεί σέ ευρεία κλίμακα. Καί στίς δύο περιπτώσεις συνάγονται μέ άμεσο τρόπο κανόνες οί όποιοι διεκδικούν έγκυρότητα γιά υποθέσεις τής κοινωνίας μέχρι τήν άλλη γνώση τής φύσης ως τέτοιας. Οί ισχυροί επιβιώνουν — έτσι συμβαίνει στή φύση, έτσι πρέπει νά συμβαίνει και στήν κοινωνία, σύμφωνα μέ τόν Κοινωνικό Δαρβινισμό. Τά πολύπλοκα οικοσυστήματα είναι σταθερά — πολυπλοκότητα και άποκέντρωση θά πρέπει νά χαρακτηρίζει και τήν όργάνωση τής κοινωνίας. Τά μέρη ενός οικοσυστήματος όφείλουν νά προσαρμόζονται στό όλον, επί ποινη άποβολής τους. Νά προσαρμοστεί στό όλον τής φύσης, όφείλει επίσης και ή ανθρώπινη κοινωνία. Τό πρόβλημα τών προβλημάτων είναι ή άυτοσταθεροποίηση του παγκόσμιου οικοσυστήματος — σύμφωνα μέ τόν Οικολογισμό. Η ύποδομή και τών δύο ιδεολογιών είναι ή εξής: Ο κόσμος ύπακούει σέ σιδηρούς νόμους. Αυτούς τούς νόμους θά πρέπει νά τούς αναγνωρίσουμε και σ' αυτούς θά πρέπει νά δηλώσουμε ύποταγή. Αυτή είναι ή ύποδομή όλων τών ιδεολογιών τής κυριαρχίας.

Από μιά άλλη όπτική, ό οικολογισμός έχει όμοιότητες μέ τόν μηχανιστικό ύλισμό τής αρχικής περιόδου τών Νεότερων Χρόνων. Οί πρώτες επιτυχίες τής τότε καθοδηγητικής επιστήμης, τής Φυσικής (και ειδικά τής Μηχανικής), όδήγησαν στην πίστη ότι όλα θά μπορούσαν νά ερμηνευθούν μέ μηχανικό τρόπο: Ο κόσμος ως μηχανή, σύμφωνα μέ τό πρότυπο του μηχανικού ρολογιού. Σήμερα τόν ρόλο τής Μηχανικής τόν έχει αναλάβει ή Θεωρία τών Συστημάτων φροντίζουν δέ νά εξισώσουν τήν οικολογική σκέψη μέ τή θεωρία αυτή. Τό Σύμπαν, ως «βιοκυβερνητική παγκόσμια μηχανή». ⁵ Ο Θεός, λέει ό Κάπρα, είναι ή δυναμική τής αυτοοργάνωσης του κόσμου, ⁶ μέ άλλα λόγια τό software αυτής τής παγκόσμιας μηχανής. Δηλαδή, ότι όνομαζόταν προηγουμένως Θεός ή Άπόλυτο, μέ σεβασμό, δεισιδαιμονία και δέος, τώρα γίνεται προσιτό γιά τό νέο λόγο τών Συστημάτων είναι πιά καιρός νά αρχίσουν νά σκέφτονται πώς θά τό ύποτάξουν τεχνολογικά. Η καθοδηγητική επιστήμη μας κατάφερε νά μās όδηγήσει πέρα από κάθε όριο, πράγμα πού φαίνεται μάλλον αξιοπερίεργο άπέναντι στή μετριοφροσύνη τής και άπέναντι στό ήθος του «τό μικρό είναι όμορφο».

Κατά κάποιο τρόπο, πρόκειται γιά ένα άσυνήθιστο μείγμα φυσιολατρίας και τεχνοκρατικών ύβριδιών, επιστημονικότητας και άνορθολογισμού. Ταυτόχρονα δέν μπορεί κανείς νά άμφισβητήσει ότι εδώ μέσα κρύβεται και κάτι άλλο, δηλαδή ή έλπίδα ότι θά μπορούσε νά ύπάρξει ένας νέος τύπος γνώσης και σκέψης, ό όποιος θά άπομακρύνεται μέ ριζικό τρόπο από τούς προηγούμενους· ό όποιος θά είναι επιστήμη και παρόλα αυτά θά άποδέχεται, δηλαδή ούτε θά έξορίζει ούτε θά άπορροφά, όσα είναι άπρόσιτα γιά τήν επιστήμη.

ΕΠΙΣΤΗΜΗ «ΧΩΡΙΣ ΑΞΙΕΣ» ΚΑΙ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΕΠΙ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ

Τό ζήτημα είναι πώς θά μπορούσαμε νά εκπληρώσουμε τήν έλπίδα αυτή. Ποιές άπαιτήσεις θά έπρεπε νά έχει τό οικολογικό κίνημα από μιά επιστήμη πού τό «καθοδηγεί», στό βαθμό πού θέλει νά είναι κίνημα χειραφέτησης και στό βαθμό πού δέν επιθυμεί νά κηρύξει τήν ύποταγή τής φύσης στην κοινωνία, ούτε τήν ύποταγή τής κοινωνίας σέ αιώνιους φυσικούς νόμους. Έντελώς γενικά αυτόν: Η επιστήμη αυτή θά όφειλε νά συμβάλει στή λύση προβλημάτων πού προκύπτουν κατά τήν αναζήτηση μιάς έναλλακτικής σχέσης ανθρώπου — φύσης και τήν όποια προσπαθούμε νά περιγράψουμε ως σχέση «χωρίς κυριαρχία», ως

«σχέση συνεργασίας», ως «συμφιλίωση μέ τή φύση» κ.τ.λ.

Δέν προσφέρει ό ύπάρχων τύπος φυσικής επιστήμης, ή καλύτερα ό τύπος πού σήμερα κυριαρχεί, μιά τέτοια συμβολή;

Σύμφωνα μέ όσα ό ίδιος θεωρεί προφανή: και ναι και όχι. Όχι, επειδή ό τύπος αυτός τής φυσικής επιστήμης δέν έρευνά προς αυτή τήν κατεύθυνση. Δέν προσπαθεί νά συμβάλει σέ όποιοδήποτε πρακτικό στόχο. Προσπαθεί άπλως και μόνον νά έξιχνάσει τί ύπάρχει και γιατί είναι έτσι, έρευνά ειδικότερα γιά νά ανακαλύψει νόμους οί όποιοι ρυθμίζουν τή ροή του φυσικού συμβαινόντος. Τά δεδομένα και οί νόμοι πού έχει στή διάθεσή τής δέν περιέχουν καμία ύπόδειξη γιά αυτό πού πρέπει νά ύπάρχει. Μπορεί κανείς νά τά χρησιμοποιήσει μέ διαφορετικούς τρόπους. Μπορούν νά ύπηρετήσουν έξισου καλά και τόν στόχο τής διατήρησης τής φύσης και τόν στόχο τής καταστροφής τής φύσης. Τό βασίλειο τών αποφάσεων διαχωρίζεται άυστηρά από τό βασίλειο τών γεγονότων. Μόνον γιά τό δεύτερο, όχι γιά τό πρώτο μπορεί νά ενδιαφέρεται ή φυσική επιστήμη. «Δέν περιέχει αξίες».

Ότι αυτό είναι ένα άπλό ιδεολόγημα, είναι σήμερα αρκετά διαδεδομένη αντίληψη. Είναι γνωστό ότι συγκεκριμένα συμφέροντα κατευθύνουν τήν έρευνητική διαδικασία. Λιγότερο άποδεκτό, αλλά όχι λιγότερο άληθινό είναι ότι ό κυρίαρχος τύπος φυσικής επιστήμης, ανεξάρτητα από τά συγκεκριμένα συμφέροντα, λειτουργεί εκ τών προτέρων μέσα σέ κάποιο κανονιστικό πλαίσιο, στό κανονιστικό πλαίσιο τής κυριαρχίας επί τής φύσης. Η φύση διευνώνεται κάτω από τήν όπτική του πιθανού τεχνικού έξουσιασμού. Μέ αυτό τό αίτημα δεδομένο, διατυπώνουμε προτάσεις του τύπου «όταν - τότε» — όταν δημιουργήσουμε αυτές τίς προϋποθέσεις, τότε ακολουθεί εκείνο τό αποτέλεσμα. Μέ αυτό τό αίτημα δεδομένο, ή φύση μās παρουσιάζεται ως αιτιοκρατική συναρμογή αιτίων (δηλαδή πιθανών μέσων) και άποτελεσμάτων (δηλαδή πιθανών στόχων). ⁷ Μέ αυτό τό αίτημα δεδομένο, ή φύση μās παρουσιάζεται ως άλληλουχία λειτουργιών, μέσα στην όποία τό συγκεκριμένο φυσικό πράγμα

4. Reiche, J.: δ.π. σελ. 42.

5. Becker, E.: Natur als Politik? Στόν τόμο: Kluge, Th (Hrsg.): *Grüne Politik*. Frankfurt am Main (Fischer), 1984 s. 109.

6. Capra, F.: *Η Κρίσιμη Καμπή*, Αθήνα (Ωρόρα), 1984, σ. 381.

7. Habermas, J.: «Theorie der Gesellschaft oder Sozial-technologie?» Στόν τόμο: Habermas, J/Luhmann, N. (Hrsg.): *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie—Was leistet die Systemforschung?* Frankfurt am Main (Suhrkamp) 1971, σελ. 235.

είναι εναλλάξιμο με άλλα που εκπληρώνουν ίδια λειτουργία: δηλαδή ως αλληλουχία χωρίς νόημα από μόνη της — και αυτή «δέν περιέχει αξίες». Νόημα και αξία αποκτά μόνον σε σύνδεση με ένα σκοπό, ο οποίος τίθεται από εμάς. Αυτή η έλλειψη νοήματος (έλλειψη αξίας, ματαιότητα, εναλλαξιμότητα) του συγκεκριμένου φυσικού αντικειμένου, ή οποία είναι αναπότρεπτη μέσα στο πλαίσιο της εργαλειώδους σκέψης και πρακτικής, θά πρέπει —μέσα στο οικοδόμημα της επιχειρηματολογίας μου— να θεωρείται ως η βαθύτερη αιτία της καταστροφής της φύσης.

Εμείς όμως έχουμε αναλάβει να έρευνήσουμε τη φύση όχι από την οπτική ενός πιθανού τεχνικού εξουσιασμού, αλλά αντίθετα από την οπτική μιας «σχέσης χωρίς κυριαρχία» (όπως και να διατυπώνεται αυτό). Από αυτό προκύπτει, χωρίς δυνατότητα υπεκφυγής, ότι η «καθοδηγητική επιστήμη» μας δέν μπορεί να είναι μία επιστήμη του τύπου αυτών που «δέν περιέχουν αξίες». Διότι, όπως έχουμε διαπιστώσει, «άπαλλαγμένη από αξίες» είναι η έρευνητική διαδικασία αλλά και τα συμπεράσματα μόνον εκείνων των επιστημών οι οποίες λειτουργούν μέσα στο κανονιστικό πλαίσιο της κυριαρχίας επί της φύσης, επιστημών που έχουν αποδεχθεί εκ των προτέρων την ύποταγή της φύσης ως υπέρτατο κανόνα. Θεωρούνται άπαλλαγμένες από αξίες, προπάντων επειδή τό αντικείμενό τους είναι τό ίδιο χωρίς αξία, διαθέσιμο γιά όποιουσδήποτε στόχους. Όμως τά κατευθυντήρια σχήματα, μέσα στά όποια εντάσσει τό οικολογικό κίνημα τή δραστηριότητά του —«σχέση χωρίς κυριαρχία, «συμφιλίωση» κ.τλ.— υποβάλλουν ότι: Η φύση δέν είναι ένα απλό αντικείμενο, αλλά έχει κάτι από ένα άλλο, μέ τό όποιο θέλουμε να συννευθηθούμε: δέν είναι μόνον μέσο γιά σκοπούς που θέτουμε εμείς, αλλά εγείρει ή ίδια κάποιες αξιώσεις, είναι ή ίδια σκοπός.

Αλλά ή διαδεδομένη αντίληψη γιά τήν Οικολογία, τήν βλέπει σάν μία ειδικότητα του τύπου των «άπαλλαγμένων από αξίες» επιστημών. Η Οικολογία διαπιστώνει πώς λειτουργεί ή φύση, «how nature works» (Odum). Ταυτόχρονα όμως ή Οικολογία όφείλει να είναι κανονιστική, όφείλει να μάς πεί τί πρέπει να γίνει, τί είναι «οικολογικά φρόνιμο» (τί θά σήμαινε άραγε «χημικά φρόνιμο»);^{7α} Αυτός είναι ό λόγος γιά τόν όποιο πιστεύουν, ότι στήν Οικολογία μπορούν να στηρίξουν άκρως αντίθετα πράγματα, από τήν επιστροφή σε ένα ειδυλλιακό παρελθόν μέχρι και τήν οικολογική δικτατορία μέ τελειοποιημένη κυριαρχία επί της φύσης.

Ο Κάρλ Άμερυ π.χ. γράφει: «Στήν Οικολογία προσφεύγουμε γιά να ζητή-

σουμε πολιτική βοήθεια: γιά να υλοποιηθούν οι απαιτήσεις, οι όποιες προκύπτουν από τις γνώσεις της».⁸ Καθοδηγητική επιστήμη λοιπόν, επειδή από τις γνώσεις της —τίς γνώσεις που δέν περιέχουν αξίες μιάς επιστήμης «χωρίς αξίες»— προκύπτουν απαιτήσεις. Δέν θέτουμε εμείς απαιτήσεις. Ο φυσικός νόμος που δέν έμπεριέχει αξίες, άδιάφορος μπροστά στους φόβους μας και στις επιθυμίες μας, είναι αυτός που θέτει απαιτήσεις. Σύμφωνα μέ τόν Άμερυ, ή Οικολογία δομεί τήν ανθρώπινη κοινωνία μέσα στο ύλικό δίκτυο των σχέσεων του πλανήτη Γη, μέ τρόπο σταθερό και έρμηνευσιμο.

Από τήν άλλη πλευρά, υπάρχουν οι άπολογητές μιάς νέας οικολογικής, στηριγμένης στή Θεωρία των Συστημάτων, βιοκυβερνητικής υπερτεχνολογίας, ή όποια μάς επιτρέπει να υπολογίσουμε εκ των προτέρων άκόμα και τις δευτερογενείς συνέπειες των έπεμβάσεών μας. Η γνώση των φυσικών νόμων, στο βαθμό που ή φύση γίνεται επιτέλους αντιληπτή ως ένα δικτυωμένο δλον, μάς άπελευθερώνει πραγματικά από τή φύση, μάς επιτρέπει γιά πρώτη φορά να τήν χρησιμοποιούμε κατά βοήληση — τήν εκδίκευση του αντικειμένου δέν θά πρέπει πιά να τή φοβόμαστε, άκόμα και τά παρεπόμενα άποτελέσματα είναι υπό έλεγχο.

ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΜΕΣΑ ΣΕ ΟΥΤΟΠΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Έναντι αυτών πρέπει να υποστηρίξουμε, ότι ή Οικολογία δέν μπορεί να είναι μία επιστήμη «άπαλλαγμένη από αξίες», αλλά μία Πρακτική επιστήμη, άν βέβαια τό κανονιστικό της πλαίσιο όφείλει να είναι ένα πλαίσιο χειραφέτησης. Μ' αυτό θέλω να πώ ότι τό αντικείμενό της δέν είναι ή φύση ή ίδια και ή λειτουργία της, αλλά ή φύση μέσα στή σχέση της μέ τήν κοινωνία, κάτω από τό φώς μιάς Πρακτικής - ούτοπικής προβληματικής.⁹

Στό «έρευνητικό πρόγραμμα» της Οικολογίας λοιπόν, πρέπει να υπεισέρχεται ένα κανονιστικό στοιχείο: ή Οικολογία να χειρίζεται συνειδητά τό αντικείμενό της κάτω από τό φώς μιάς κανονιστικής προοπτικής. Πού όμως δημιουργείται αυτό τό κανονιστικό στοιχείο, πού βρίσκεται ό τόπος του; Ο τόπος αυτός δέν είναι μία φύση, ή όποια προσδιορίζει γιά τήν ανθρώπινη τί είναι καλό και τί κακό, παίρνοντας τή μορφή του δασκάλου ή του σωφρονιστή: ούτε όμως κάποιο βασίλειο των ύποκειμενικών αποφάσεων διαχωρισμένο από τή φύση, όπου ό έλεύθερος άνθρωπος οικοδομεί τήν ήθική του, έχοντας άπαλλαγει από κάθε προσδιορισμό εκ μέρους της

φύσης. Ο τόπος αυτός είναι ή κοινωνική Πράξη ως δλον, ή σχέση των ανθρώπων μεταξύ τους και μέ τή φύση. Κατ' αυτό τόν τρόπο ή φύση —στο βαθμό που υπεισέρχεται στή σχέση αυτή— είναι στιγμή της παραγωγής κανόνων. Οι φαινομενικά έλεύθερες έπιλογές σκοπών είναι έξαρτημένες εκφράσεις, άποτελέσματα: άν είναι άποτελέσματα μιάς αλληλουχίας κοινωνικών έξαναγκασμών που υιοθετούνται μέ μη συνειδητό τρόπο ή άν μάς καθιστούν ικανούς να διαρρηξούμε αυτούς τους έξαναγκασμούς, αυτό δέν έξαρτάται μόνον από τήν κατανόηση της αλληλουχίας (μέ τις αντιφάσεις και τις τάσεις της), αλλά επίσης από τήν ικανότητα γιά ούτοπική σκέψη. Τό τί πρέπει να γίνει, δέν προκύπτει από τήν ανάλυση της πραγματικότητας,¹⁰ αλλά από τήν υπέρβασή της, από τήν προσδοκία δσον —όπως εμείς— θέλουν να ξεφύγουν από τήν έξουσία του υπάρχοντος: χρειάζεται λοιπόν τήν ούτοπική πρόθεση. Τό ρυθμιστικό πλαίσιο μέσα στο όποιο εντάσσουμε

7α. Ο J. Dahl («Ökologie pur oder die Verteidigung des Federgeistchens», στο περιοδικό «Natur», τεύχος 12/1982) έπιστά τήν προσοχή στήν αντίφαση που προκύπτει άν υποθέσουμε ότι μέσα σε μία νύχτα δλος ό κόσμος μετατρέπεται σε ζεστό θεϊκό δξύ: Τό έπόμενο πρωί, ή Οικολογία θά περιέγραφε έντελώς άσυγκίνητη αυτό τό θεϊκό δξύ, επειδή υπάρχει μία μονοκύτταρη άλγη, μέ τό όνομα *Cyanidium caldarium*, ή όποια εκτιμά αυτό άκριβώς τό περιβάλλον». Ο Dahl βγάδει από αυτό τό γεγονός τό συμπέρασμα ότι τό οικολογικό κίνημα θά πρέπει να κρατά άποστάσεις από τήν Οικολογία ως επιστήμη. Προφανώς θεωρεί τόν κυρίαρχο σήμερα τύπο Φυσικής 'Επιστήμης ως τόν μοναδικό και ως τόν μόνον έφικτό. Και ή πραγματική, ύπαρκτή Οικολογία δέν ξεφεύγει από αυτή τήν εικόνα που έχει μπροστά του.

8. Amery, C., δ.π. σ. 39.

9. Όπως γιά τήν περίπτωση της «Κοινωνικής Φυσικής 'Επιστήμης», ή όποια είναι μία σύλληψη του G. Böhme προπάντων, θά μπορούσε κανείς να φαντασθεί μία αναλογία προς τήν 'Ιατρική (ή όποια όμως δέν φθάνει τόσο μακριά): «Άσχολείται μέ ένα φυσικό αντικείμενο, τόν άνθρωπο, μέσα σε μία κανονιστική προοπτική (όγής άρωστος)... ένσωματώνει σε μία επιστήμη, έχοντας κάποιο στόχο («όγής άνθρωπος») μία όλόκληρη σειρά άλλων ειδικοτήτων...». Böhme, G./Grebe, J.: «Soziale Naturwissenschaft». Στόν τόμο: Böhme, G.: *Alternativen der Wissenschaft*, Frankfurt (Suhrkamp) 1980, σελ. 270.

10. «... μία κριτική, ή όποια άποδεικνύει ότι οι υπάρχουσες συνθήκες έχουν δημιουργηθεί από άνθρωπος και γιά τό λόγο αυτό θεωρεί ότι επιδέχονται μεταβολή, δέν έχει άκόμη φθάσει στο σκοπό, σ' αυτό που θά πρέπει να γίνει μέ τή μεταβολή της ή κατάσταση. Έκτός άν ή διαδικασία της μεταβολής είναι προκαθορισμένη μέ νόμους...» Schmidt, B.: «Ernst Bloch als Marxist». Στόν τόμο: Schmidt, B. (Hrsg.): *Materialen zu Ernst Blochs «Prinzip Hoffnung»* Frankfurt (Suhrkamp) 1987, σελ. 45.

τήν επιστήμη, δέν παράγεται από τήν ίδια τήν επιστήμη. Τό ότι ή σχέση ανθρώπου καί φύσης πρέπει νά είναι απαλλαγμένη από σχέσεις κυριαρχίας, δέν είναι καθόλου συμπέρασμα τής Οικολογίας, αλλά τής ἀπιδίδεται ως προϋπόθεση.

Έντούτοις, αυτό δέν είναι μιά ελεύθερη ἐπιλογή τής βούλησης. "Αν καί μπορούμε νά διανοηθούμε επίσης άλλου είδους οὐτοπίες, αν καί υπάρχουν ήδη τέτοιες — ὁ ἄνθρωπος κυρίαρχος μιάς ἐντελῶς ὑποταγμένης φύσης, ὁ Θουμαστός Καινουργός Κόσμος, οἱ χίμαιρες τοῦ Hermann Kahn, ὁ ἄνθρωπος πού ὑποτάσσεται καί πάλι στή βία τής φύσης μέ ταπεινοφροσύνη—, αυτό δέν σημαίνει τίποτε: τέτοιες καταστάσεις θά ἔφεραν οἱ ἴδιες μέσα τους τό σπόρο τής παρακμῆς τους, θά ἦταν ἀναληθείς· ἡ ἀλήθεια χρησιμοποιεῖται ἐδῶ μέ τό νόημα πού εἶχε ἡ λέξη πρὶν ὁ θετικισμός τήν μεταβαπτίσει σέ «συμφωνία μέ τά γεγονότα» καί τήν ἐξορκίσει, νόημα πού ὑποδήλωνε ἀκριβῶς τήν μή ἀναγνώριση τῶν γεγονότων.

Η ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ ΔΕΝ ΔΕΕΙ ΤΙ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΓΙΝΕΙ

"Αν λοιπόν ἐντάσσουμε κατ' αὐτό τόν τρόπο τήν Οικολογία μέσα σέ μιά οὐτοπική προοπτική καί ἐπιμένουμε ὅτι δέν είναι αὐθαίρετη ἐπιλογή ελεύθερης βούλησης, αὐτό δέν σημαίνει μέ κανένα τρόπο ἐπί τῶν ὑπέρτατο κανόνα («μή κυριαρχία») μπόρουν νά προκύψουν μέ παραγωγικό τρόπο ὅλοι οἱ κατώτεροι κανόνες (ὅπως σέ ἕνα λογικό σύστημα), οὔτε σημαίνει ὅτι ζωγραφίζουμε ἕνα πίνακα ἢ σχεδιάζουμε ἕνα σχέδιο, καί τό μόνο πού ἔχει σημασία τώρα είναι νά ὀλοκληρωθεῖ τό ἔργο. Τό πολύ πολύ ἔχει πέσει μόνον κάποιο φῶς ἐπάνω στό χαρακτήρα τοῦ στόχου μας, ἢ πραγματοποιήσῃ του ἔχει πειραματικό χαρακτήρα. Στίς προσπάθειες θά πρέπει νά ἐμφανίζεται κάτι ἀπό τό χαρακτήρα τοῦ στόχου: Στή σύλληψη τής Permakultur¹¹ κάτι ἀπό τήν «ἀλληλεπίδραση» ἀνθρώπου καί φύσης μέσα στήν παραγωγή· στήν προβληματική τοῦ «τοπικοῦ», τής «γενέθλιας γῆς», ὅτι ἡ φύση παρουσιάζεται συγκεκριμένη καί μὴ ἐναλλάξιμη¹² στό κίνημα προστασίας τής φύσης, ἡ ἀξία τής φύσης, ἡ ὁποία δέν χρειάζεται νά νομιμοποιηθεῖ ἀπό κανόνες εἶδους ὠφελιμότητα, λειτουργικότητα ἢ ἀξία χρήσης. Ἄλλα ἀναφορικά πρὸς τό στόχο, αὐτά είναι ἀπόπειρες, ὄχι δομικά στοιχεία γιά νά τεθῶν τό ἕνα ἐπί τοῦ ἄλλου καί τό ἕνα δίπλα στό ἄλλο. Ἡ Οικολογία συμβάλλει ὥστε νά σχεδιάσουμε τέτοιες ἀπόπειρες. Παρέχει πληροφορίες γιά τίς κάθε φορά τάσεις καί κατευθύν-

σεις τοῦ φυσικοῦ ἀντικειμένου, γιά τό τί «θέλει» τό ἴδιο· λέει δηλαδή τί μπόρουμε νά διανοούμεαστε, αν θέλουμε νά μὴν είναι ἕνας βιασμός ἢ σχέση μας μέ τό φυσικό ἀντικείμενο. Παρέχει πληροφορίες —σάν μιά ἱστορική επιστήμη— γιά τίς σχέσεις τοῦ φυσικοῦ ἀντικειμένου μέ τούς ἀνθρώπους οἱ ὁποῖοι εἶχαν νά κάνουν μαζί του καί μπόρεῖ μ' αὐτό τόν τρόπο νά μᾶς διασαφηνίσει τί σημαίνει καταστροφή τής φύσης σέ συγκεκριμένες περιπτώσεις, ἐπειδή πρόκειται μᾶλλον γιά τήν καταστροφή μιάς συγκεκριμένης ἱστορικής σχέσης τοῦ ἀνθρώπου μέ τή φύση, καί ὄχι γιά καταστροφή τής φύσης σάν τέτοιες.¹³ Μᾶς παρέχει πληροφορίες γιά τίς δυνατότητες πού ἐνυπάρχουν στό ἀντικείμενο.

Δέν μᾶς λέει (σχεδόν σέ καμιά περίπτωση, ἐκτός ἐάν μᾶς τό λέει ἀρνητικά, μέ μορφή ἀπαγόρευσης): Αὐτό είναι ὀρθό, μέ δεδομένους τούς στόχους μας αὐτό ἐδῶ είναι «οἰκολογικά φρόνιμο». Ἐπειδή ἀκριβῶς ἀποσκοπεῖ στή χειραφέτηση, ἡ οἰκολογική πολιτική μπόρεῖ νά ἔχει πειραματικό χαρακτήρα μόνον. Ἡ Οικολογία δέν προμηθεύει γνώσεις γιά τό τί πρέπει νά γίνει. Ὄταν τό πρέπον ἀπλά καί μόνον παράγεται ἀπό τήν γνώση τοῦ ὑπάρχοντος καί τῶν τάσεών του, τότε ἀκριβῶς ἐμπεριέχει τήν ἐξουσιαστική δομή αὐτοῦ τοῦ ὑπάρχοντος. Μιά πολιτική χειραφέτησης ζεῖ ἀπό τό μὴ ὑπάρχον καί γιά τό λόγο αὐτό ἄλλωστε είναι ἀβέβαιη καί προχωρᾶ ψηλαφόντας. Καμιά επιστήμη, οὔτε καί ἡ Οικολογία, δέν μπόρεῖ νά τῆς προσφέρει βεβαιότητα. Ἄκόμα καί ἡ Οικολογία δέν θέτει ἐκτός ἰσχύος τήν ἐλευθερία τῶν ἀποφάσεων. Ὄμως, αὐτή ἡ ἐλευθερία δέν είναι ἡ ἐπικυριαρχία τοῦ νικητῆ, ὁ ὁποῖος ὑπαγορεύει στόν πεσμένο κάτω ἀντίπαλο τούς ὄρους του κατὰ βούληση. Ἐπειδή ἡ ἔννοια τῆς χειραφέτησης χάνει τό νόημα τῆς, ὅταν σ' αὐτή δέν συμπεριλαμβάνεται ἡ συμφιλίωση μεταξύ ὑποκειμένου καί ἀντικειμένου (ἐπίσης καί τοῦ φυσικοῦ ἀντικειμένου), καί ἄρα χρειάζεται προβληματισμός γύρω ἀπό τίς ἀξιώσεις καί τίς προθέσεις, γι' αὐτό καί ἡ Οικολογία, ἡ ὁποία μᾶς παρέχει σχετικές πληροφορίες, είναι καί ἡ ἴδια μιά στιγμή μέσα στήν παραγωγή τῶν κανόνων καί δέν ὑποτάσσεται ἀπλά σ' αὐτούς. Ὄταν ἀναρωτηθούμε, αν οἱ «ἀξίες» κατάγονται ἀπό τήν Οικολογία ἢ ἀν τῆς προσδίδονται ἀπέξω, ἀπό τήν κοινωνία, καί ἀπαιτήσουμε μιά ἀντιδιαλεκτική ἀπάντηση τοῦ τύπου «εἶτε τό ἕνα εἶτε τό ἄλλο», τότε καταλήγουμε συνεπέστατα νά ἀφαιροῦμε ἀπό τήν ἔννοια τῆς Οικολογίας, αὐτό ἀκριβῶς πού τῆς προσδίδει τό ποιοτικό γνώρισμα τῆς χειραφέτησης.

Μιά κατηγορία μᾶς περιμένει ἐδῶ κοντά: Μιά τέτοια ἀντίληψη τῆς «Οικολογίας μέσα σέ πλαίσια χειραφέτη-

σης» είναι ἀφηρημένη — οὐτοπική, στηρίζεται σέ ὄνειρα καί ἐπιθυμίες πού δέν μπόρουν νά γίνουν πραγματικότητας — αὐτό τόν κόσμο. Ἡ ἀπαλλαγμένη ἀπό τήν κυριαρχία σχέση ἀνθρώπου — φύσης θεωρεῖται ὅτι ἀνήκει σ' αὐτά τά ὄνειρα. Ἡ κυριαρχία ἐπί τῆς φύσης είναι ἀδύνατο νά καταργηθεῖ, είναι «αἰώνια φυσική συνθήκη» γιά τήν ἀνθρώπινη ὑπαρξη, τό πολύ πολύ θά μπόρούσαμε νά περιορίσουμε, νά βάλουμε κάποιους φραγμούς στό «βασίλειο τῆς ἀναγκαιότητας». Ἄς υποθέσουμε καταρχήν ὅτι αὐτό είναι σωστό. Μοῦ φαίνεται ὅτι δέν ἔχουμε μπροστά μας τό ἐρώτημα, αν ἡ συμφιλίωση ἀνθρώπου καί φύσης πρέπει νά γίνεται νοητή ἐσχατολογικά, ὡς πραγματοποιήσιμη κατάσταση ἢ νά θεωρεῖται μόνον ὡς κανονιστική ἰδέα· αν τό «βασίλειο τῆς ἀναγκαιότητας» μπόρεῖ νά καταργηθεῖ ἢ μόνον νά περιοριθεῖ ποσοτικά καί ἴσως ἐπίσης νά μεταβληθεῖ ποιοτικά. Ὄμως ἕνα οἰκολογικό κίνημα πού ἀποσκοπεῖ στή χειραφέτηση, θά πρέπει νά δρᾷ ἔχοντας ὡς σημαία του ἐκεῖνο τό μέγιστο, καί καταρχήν τό ζήτημα είναι νά ἀφαιρέσει ἀπό τήν κυριαρχία ἐπί τῆς φύσης τήν καθοριστική τῆς θέσης σέ κάθε ἐκδήλωση τῆς ζωῆς, νά τήν περιορίσει μέσα στό σύνολο τῶν βιοτικών σχέσεων, σέ ἕνα ἀναγκαῖο, ἀλλά ὄχι δεσπότην στοιχεῖο τους. Αὐτό ὁμως προϋποθέτει ἕνα ὑψηλό βαθμό ἐλευθερίας ἀπό τούς φυσικούς καταναγκασμούς, ἕνα ὑψηλό βαθμό ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Οἱ «οἰκολογικές» προσκλήσεις γιά ἐπιστροφή στήν ἀρχαϊκή ἀθωότητα παραβλέπουν αὐτή τήν ἐξάρτηση.

ΠΡΑΞΗ ἢ ΤΕΧΝΙΚΗ;

Τό ὅτι ἡ Οικολογία ὀφείλει νά είναι Πρακτική επιστήμη δέν σημαίνει βέβαια ὅτι πρέπει νά πάει ὁ νοῦς μας σέ ἕνα εἶδος «ἐφαρμοσμένης» επιστήμης, δηλαδή σέ μιά επιστήμη πού δέν προμηθεύει μόνον θεμελιακές γνώσεις, ἀλλά ἀναπτύσσει τήν προβληματική τῆς ἀπό τή σκοπιά μιάς τεχνολογικής ἐφαρμογῆς τῆς. Ἡ Πράξη είναι κάτι διαφορετικό ἀπό τήν τεχνική. Ἄ-

11. Ἡ σύλληψη τῆς «Permakultur» τοῦ B. Mollison, ἀναλύθηκε ἀπό τόν V. Keckstein στήν ομάδα ἐργασίας ὅπου παρουσιάστηκε ἡ παρούσα εἰσήγηση γιά πρώτη φορά.

12. Τρεπλ, Α., ὁ.π. σελ. 25.

13. Ἡ ἀναδάσωση τῆς Lüneburger Heide (λοφώδης περιοχή, σήμερα μέ λειβάδια καί θαμνῶνες πού χρησιμοποιοῦνται ὡς βοσκότοποι στή Βόρεια Γερμανία, μεταξύ Ἀμβούργου καί Ἀννόβερου — Σημ. τ. μφ.) ἡ ὁποία προέκυψε λόγω καταστροφῆς τοῦ φυσικοῦ δάσους, θά μᾶς φαινόταν σήμερα καταστροφή τῆς φύσης.

κριβώς εδώ περνά η διαχωριστική γραμμή μεταξύ μιάς αντίληψης για την Οικολογία πού άποσκοπεί στη χειραφέτηση και μιάς αντίληψης ένταγμένης μέσα στις κυρίαρχες σχέσεις. Η τελευταία δέν μπορεί νά έννοήσει διαφορετικά τό οικολογικό πράττειν, παρά μόνον ως διαχείριση τεχνικών άποφάσεων. Αυτό σημαίνει: Η φύση είναι ένα άπλό αντικείμενο, δέν τής πέφτει λόγος νά ανακατευτεί με τούς στόχους και τούς σκοπούς. Η Πράξη όμως σχετίζεται με τίς βιοτικές σχέσεις ως σύνολο· δέν είναι ένα πράττειν πού ύπακούει στόν όρθολογισμό του σκοπού ό όποιος θεωρείται δεδομένος, αλλά τήν άφορά επίσης ιδιαίτερα ή άντιπαράθεση γύρω από τό ποιοί πρέπει νά είναι οί σκοποί. Βρίσκεται μέσα στό πλαίσιο πού όρίζει και ύλοποιεί τό νόημα τής κοινωνικής κίνησης, τών βιοτικών σχέσεων ως συνόλου.

Ός πρός τό θέμα αυτό δέν μπορούμε νά άποφύγουμε τό έρώτημα, ποιά σημασία έχει για μäs ή φύση, ή όποια δέν έχει κατασκευασθεί από μäs και δέν είναι σχεδιασμένα, όλα παρακολουθεί τούς σκοπούς μας· δηλαδή τό πρακτικό-ούτοπικό ζήτημα, πώς μπορεί κανείς νά ζει σε ένα κόσμο, όπου όλα είναι σχεδιασμένα, όλα έχουν γίνει άπλά μέσα, όπου ή κοινωνία συναντάται μόνον με τόν έαυτό της. Μπροστά σ' αυτό τό έρώτημα όφείλει νά άπολογηθεί επίσης τό εργαλειικό πράττειν πού ύπακούει στόν όρθολογισμό του σκοπού, αλλά και ή αντίστοιχη επιστήμη «χωρίς άξίες»: άκόμα και εκείνη πού κάτω από τό όνομα Οικολογία, έρμηνεύει τά φυσικά πράγματα ως άπλά μέσα στην ύπηρεσία ενός άνώτατου σκοπού — τής (αυτο)σταθεροποίησης του οικοσυστήματος.

Η ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ ΩΣ ΣΥΓΚΕΚΡΙΜΕΝΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Μέσα στην προοπτική τής «σχέσης χωρίς κυριαρχία», οί σκοποί μας εκπληρώνονται μόνον τότε, όταν ή φύση δέν είναι πιά έν άπλό μέσο· όπως, ως πούμε, εμφανίζεται ή σχέση ανθρώπου-φύσης μέσα στό πλαίσιο τής προβληματικής για τήν προστασία του «τόπου μας»: τό φυσικό αντικείμενο «χρησιμοποιείται», χωρίς όμως τό δικαίωμα υπαρξής του νά όφείλεται άπλά και μόνον στό ότι λειτουργεί για κάποιο σκοπό. Άρκει ότι ύπάρχει, και μάλιστα, ότι ύπάρχει ως τό συγκεκριμένο αντικείμενο, με τήν ιδιαιτερότητά του και τή μοναδικότητά του. Δέν μπορεί νά ύποκατασταθεί με κάποιο άλλο, όμοιας λειτουργίας. Κατά συνέπεια, ή Οικολογία ως επιστήμη ενός κινήματος χειραφέτησης θά πρέπει νά θέσει στό κέντρο τών προσπαθειών της τό ιδιαίτερο, τό άνεπανάληπτο. Δέν θά πρέπει νά τίθεται σε πρώτη γραμμή τό

ζήτημα του όποιουδήποτε γενικού νόμου πού ύπεισέρχεται, αλλά τό ζήτημα του συγκεκριμένου φυσικού αντικειμένου, μέσα στις τοπικές και χρονικές του δεσμεύσεις και μέσα στις βιοτικές-πρακτικές του σχέσεις.

Αυτό δέν σημαίνει βέβαια νά προσέχουμε μόνον τό άπομονωμένο, μοναδικό αντικείμενο. Η Οικολογία εμφανίσθηκε για νά έρευνήσει τά φυσικά αντικείμενα όχι κάτω από συνθήκες πειραματικής άπομόνωσης, αλλά μέσα στην όλότητα τών σχέσεών τους. Αυτό ήταν ή άξίωσή της για «συνολικότητα». Αυτή δέν εκπληρώνεται με τό νά ψάχνει και νά βρίσκει κανείς νόμους, σύμφωνα με τούς όποιους λειτουργούν «σύνολα» θεωρούμενα ως συστήματα· όπως οί νόμοι γύρω από τήν συνάρτηση μεταξύ πολυπλοκότητας και σταθερότητας, πού νά έχουν ισχύ από τήν κλίμακα του κυττάρου μέχρι και του οικοσυστήματος ή και μέχρι τήν ανθρώπινη κοινωνία. Η άξίωσή της ήταν νά έρευνάται τό συγκεκριμένο μέσα στην όλότητα τών σχέσεών του, πράγμα πού σημαίνει επίσης νά άναζητάται τό γενικό μέσα στό ειδικό. Η δλη κοινωνική κατάσταση, ή όποια όδηγεί μιά συγκεκριμένη λίμνη στην οικολογική κατάρρευση, είναι αυτό πού θά πρέπει νά κατονομάζεται από τήν Οικολογία· και όχι μόνον ένα άθροισμα ή ένας συνδυασμός παραγόντων, πού σε τελευταία ανάλυση είναι άπομονωμένοι μεταξύ τους (πράγμα πού κάνουν οί αναλυτικές επιστήμες, χωρίς νά μπορούν νά προχωρήσουν πιά πέρα). Όμως τό ενδιαφέρον στρέφεται πρός τή συγκεκριμένη λίμνη. Η λίμνη έν γενεί, οί νόμοι τών συστημάτων οί όποιοί διέπουν τή ζωή μέσα στη λίμνη, τά μοντέλα πού μäs επιτρέπουν νά κατανοήσουμε καλύτερα τά συμβαίνοντα, είναι άφαιρέσεις και κατασκευές τής επιστήμης. Η φύση ή ίδια είναι τό συγκεκριμένο. Μόνον όταν ενδιαφέρεται για τό συγκεκριμένο, μπορεί μιά επιστήμη νά αυτοαποκαλείται Φυσική Έπιστήμη, όρθά και δικαιωματικά.

Μπορεί όμως μιά Οικολογία, όπως έχει σκιαγραφηθεί, νά όνομάζεται καθοδηγητική επιστήμη; Όπωςόποτε, μιά επιστήμη πού διερευνά τή σημασία, τίς τάσεις και τίς δυνατότητες τής φύσης μέσα στις πρακτικές βιοτικές άλληλουχίες, και μάλιστα μέσα στόν ούτοπικό όρίζοντα μιάς σχέσης άπαλλαγμένης από τήν κυριαρχία, είναι χρήσιμη για ένα κίνημα χειραφέτησης. Όμως ή καθοδηγητική επιστήμη έμπεριέχει μιά ήγετική άξίωση.

Στις διαδεδομένες αντίληψεις για τήν Οικολογία ως καθοδηγητική επιστήμη, ή άξίωση θεμελιώνεται ως έξης: ή Οικολογία ένσωματώνει όλες τίς άλλες ειδικότητες, από τήν ύπερπιστήμη τών νόμων του δικτυωμένου

Όλου δέν ξεφεύγει τίποτε· στην περίπτωση του Carpa όπως είδαμε, ούτε καν ή Θεολογία δέν ξεφεύγει.

Αυτό δέν είναι μόνον εκδήλωση ενός τεχνοκρατικού τρόπου σκέψης, πού έχει ως κατεύθυνση τόν χωρίς έλεγχο και μιάς κοινωνικής πραγματικότητας πού ύποβαθμίζεται όλο και περισσότερο σε μιά άπλή άλληλουχία λειτουργιών, αλλά επίσης παραλογισμός. Η Οικολογία αναπτύχθηκε ιστορικά ως μιά ειδικότητα τής βιολογίας. Άν και είναι σωστό ότι ένας άσπυρρός διαχωρισμός από τίς Κοινωνικές επιστήμες δέν είναι σκόπιμος — τό αντικείμενο τής Οικολογίας δέν είναι βέβαια ή φύση ως τέτοια, αλλά ή φύση πού επηρεάζεται, σημαδεύεται και διαμορφώνεται από τούς ανθρώπους, θεωρούμενη μέσα στην προοπτική μιάς έναλλακτικής σχέσης μεταξύ ανθρώπου και φύσης—, παρόλα αυτά παραμένει μιά φυσική επιστήμη. Ζητήματα του πολύ άγώνα, τής δυναμικής τών διακρατικών σχέσεων, ή διαμόρφωση τής ιδεολογίας κ.τ.λ., παραμένουν άπρόσιτα για τήν Οικολογία και τό πολύ πολύ, μπορεί αυτή μόνον νά συμβάλλει σε περιορισμένο βαθμό για νά διευκρινισθούν.

Δέν είναι δυνατό νά παραγκωνισθεί με τή βοήθεια τής Οικολογίας μιά κριτική, διαλεκτική Κοινωνική επιστήμη· ή σημασία τής τελευταίας για τήν καθοδήγηση του πολιτικού Πράττειν είναι τέτοια, ώστε δέν μπορεί νά ύποκατασταθεί. Θεωρώ βαρύ σφάλμα και πρόσδεση σε ρεύματα τής μόδας, τό γεγονός ότι επιστημονικές περιοχές πού δέν έχουν καμία άπολύτως σχέση με τό αρχικό αντικείμενο τής Οικολογίας, δηλαδή τό «ύπεροργανισμικό επίπεδο» τής ζωντανής φύσης, φορούν στόν έαυτό τους σάν καπέλο τό όνομα Οικολογία, με τή δικαιολογία ότι άσχολούνται και με τή «διαχείριση», τή «δικτύωση» ή τήν «όλότητα».

Φαίνεται ότι ύπάρχουν δύο παραλλαγές: Πρώτο, ή σύγχυση τής Οικολογίας με τίς επιστήμες τών Συστημάτων (Θεωρία Συστημάτων, Πληροφορική Θεωρία, Κυβερνητική). Στόν τεχνοκρατικό και όλοκληρωτικό χαρακτήρα τών ιδεολογιών πού κρύβονται πίσω από αυτή τή σύγχυση (και τόν ιδεολογικό χαρακτήρα τής θεωρίας), έχω ήδη αναφερθεί. Η δεύτερη παραλλαγή είναι ή έξής: Μεταχειρίζονται τήν Οικολογία με τήν έννοια του συγκεκριμένου — όλιστικού τρόπου σκέψης. Έδώ θά έπρεπε νά αναρωτηθούμε μόνον, για ποιο λόγο, άκόμα και σε περιπτώσεις όπου διαθέτουμε από καιρό καλούς χαρακτηρισμούς (όπως τά όνόματα συγκεκριμένων, μη βιολογικών επιστημών), θά πρέπει όλα νά τά μετατρέψουμε σε «Οικολογία». Όλιστική μ' αυτή τήν έννοια είναι π.χ. ή ειδική Γεωλογία. Άλλά στό βαθμό πού δέν έχει νά κάνει καθόλου

μέ βιολογικά συμβαίνοντα, δέν έχει έπίσης νά κάνει καθόλου μέ τήν Οικολογία. Καί οί Κοινωνικές Έπιστήμες; Δέν ενδιαφερόμαστε βέβαια στίς έμπειρικές-αναλυτικές, τών όποιων οί κατοχυρωμένες περιοχές άπλά και μόνον έχουν πρόσβαση πρός τό κοινωνικό όλον, αλλά στίς κριτικές, διαλεκτικές κοινωνικές έπιστήμες πού άσχολούνται μέ τούς ανθρώπους και μέ τήν άνθρώπινη κοινωνία σέ όλες τίς σχέσεις της — έπίσης και πρός τή φύση.

Τό ότι αυτή ή σχέση πρός τή φύση έχει (πραγματικά ή ύποθετικά) παραμεληθεί, δέν αλλάζει καθόλου τό γεγονός ότι άνήκει στό πρόγραμμα τους: οί σημερινές προσπάθειες λοιπόν δέν αλλάζουν τίποτε άπό τή δομή τής ειδικότητας. Βέβαια, ή όπτική τής σχέσης πρός τή φύση μπορεί νά όνομάζεται οικολογική, και αυτό πράγματι συμβαίνει άπό καιρό.

Καί οί δύο παραλλαγές (μετονομασία τών έπιστημών τών Συστημάτων σέ Οικολογία και μετονομασία του συγκεκριμένου - όλιστικού τρόπου σκέψης σέ Οικολογία), κρύβουν άπό μόνες τους ένα κίνδυνο, ό όποιος δέν πρέπει νά ύποτιμάται: τήν μεταφορά γνώσεων και θεωριών, οί όποιες έχουν άποκτηθεί στό βιολογικό πεδίο, στην περιοχή του κοινωνικού, δηλαδή τόν κίνδυνο του Βιολογισμού.

Έδώ δέν άμφισβητείται ότι οί Έπιστήμες τών Συστημάτων μπορούν νά γίνουν ένα νέο, γόνιμο έρευνητικό πεδίο. Θέλω μόνον νά πώ, ότι αντίθετα άπό όσα ισχυρίζονται οί συγγραφείς τής Έποχής τής Άλλαγής (Wendzeit), οί έπιστήμες αυτές δέν όδηγούν πρός ένα νέο έπιστημονικό Παράδειγμα, πέρα άπό τό έξουσιαστικό τύπου Παράδειγμα του Δυτικού Πολιτισμού — τών Νεότερων Χρόνων — τών Φυσικών Έπιστημών. Έντελώς αντίστροφα, όπου θέλουν νά άποκτήσουν καθολικότητα, άποκτούν όλοκληρωτικά χαρακτηριστικά. Δέν άμφισβητώ έπίσης ότι ή νέα όπτική του συγκεκριμένου-όλιστικού, έχει νόημα και χρησιμότητα, ιδιαίτερα μέσα στην προοπτική μιάς σχέσης ανθρώπου-φύσης άπαλλαγμένης άπό τήν κυριαρχία: ισχυρίζομαι μάλιστα, ότι ό κυρίαρχος σήμερα, άφαιρετικός-γενικευτικός, λειτουργιστικός τύπος έπιστήμης μέ τόν έξουσιαστικό του χαρακτήρα, μπορεί νά ξεπερασθεί — άν μπορεί νά ξεπερασθεί — μόνον πρός τήν κατεύθυνση μιάς έπιστήμης πού στρέφει τήν προσοχή της πρός τό άντικείμενο, δηλαδή μιάς συγκεκριμένης έπιστήμης.¹⁴

Έδώ βέβαια, ό πρόσθετος χαρακτηρισμός της ως «όλιστικής» θά πρέπει νά επανεξετασθεί, λόγω τής καταγωγής του όρου άπό τήν συντηρητική και κριτική πρός τόν πολιτισμό παράδοσης.

Ίσχυρίζομαι μόνον, ότι δέν είναι συ-

νατό νά τοποθετήσουμε τά πάντα κάτω άπό τήν έπιγραφή Οικολογία και μάλιστα γιά ένα άκόμα λόγο, εκτός άπό αυτόν πού ήδη κατονόμασα (δηλαδή, ότι αυτό δέν σημαίνει τίποτε άλλο παρά έναν λόγω μόδας άναβατισμό ειδικοτήτων πού ύπάρχουν και έχουν ήδη όνομα):

Ή όριοθέτηση τής Οικολογίας στό πεδίο μιάς βιολογικής έπιστήμης, δηλαδή όπως είδαμε προηγουμένως στό πεδίο τών σχέσεων ανθρώπου-φύσης και μάλιστα στή φυσική πλευρά τής σχέσης αυτής, έχει προταθεί ήδη, άπό άλλες πλευρές και γιά άλλους λόγους. Έχει προταθεί, γιά νά μη νομιμοποιηθούν οί έλλειδες πού επενδύονται στην έννοια τής Οικολογίας και τείνουν πρός μιά θεμελιακή, συνολική άνατροπή: έχει προταθεί, γιά νά περιορισθεί τό πλαίσιο του πεδίου μιάς νέας όπτικής σέ κάτι πού άντιστοιχεί περίπου μέ τήν έπίσημη αντίληψη τής «προστασίας του περιβάλλοντος», δηλαδή σέ ένα τομεακό πρόβλημα. Σέ όλα αυτά άντιλέω. Οί ύποτιθέμενες έπεκτάσεις είναι στην πραγματικότητα επανακαθορισμοί, είναι έντελώς νέοι προσδιορισμοί. Άπό μιά έπιστήμη μέ καθορισμένο πεδίο άντικειμένων, άπό μιά ειδικότητα πού έμμένει στό άντικείμενό της, κατασκευάζουν μιά μέθοδο πού εφαρμόζεται γενικευτικά, κατασκευάζουν ένα τρόπο σκέψης, μιά τυπική έπιστήμη: δικτυωμένη σκέψη, όλιστική όπτική, θεωρία τών σχέσεων κ.τ.λ.

Δέν είναι έπεκτάσεις, έπειδή μέ τόν ίδιο άκριβώς τρόπο πού άποκτούν τή δυνατότητα γενικευτικής εφαρμογής, χάνουν τό άντικείμενο. Ή Οικολογία δέν άσχολεϊται πιά μέ τή σχέση τών ανθρώπων πρός τή φύση, αλλά μόνον μέ σχέσεις έν γένει. Ή Οικολογία χάνει τήν άναφορά πρός μιά συγκεκριμένη σχέση πού χαρακτηρίζεται άπό τήν κυριαρχία, τή σχέση τών ανθρώπων πρός τή φύση, γίνεται θεωρία ενός νέου τρόπου κατανόησης και σκέψης: κατά συνέπεια γίνεται μιά θεωρία, πού ισχυρίζεται ότι ή οικολογική κρίση είναι μιά κρίση του τρόπου σκέψης, όχι κρίση τής κυριαρχίας. Δέν είναι τυχαίο, ότι αυτή ή ιδέα, στην περίπτωση του Κάπρα και άλλων συμβαδίζει μέ μιάν αντίληψη τής Οικολογίας ως τρόπου σκέψης.

Η ΤΑΣΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗΣ

Ή κυριαρχία επί τής φύσης και ή κυριαρχία επί τών ανθρώπων έχουν μιά κοινή ρίζα. Ο άνθρωπος ξέφυγε άπό τή βία τής φύσης έσωτερικεύοντας τούς νόμους και έξαναγκασμούς της — ως γνώση τών φυσικών σχέσεων πού ύπακούουν σέ νόμους: μέ τόν τρό-

πο αυτό μπόρεσε νά κυριαρχήσει επί τής φύσης. Αυτό όμως είχε ως άναπόφευκτη συνέπεια νά διαμορφώνει τή δική του συμπεριφορά, ως ότομο και ως κοινωνία, σύμφωνα μέ τούς νόμους αυτούς, δηλαδή νά ύποτάσσεται σ' αυτούς. Άπό τήν πρώτη κατασκευή εργαλείων (πράγμα πού ήδη άπαιτούσε ρύθμιση τής ζωής), μέχρι τίς «άντικειμενικές άνάγκες» πού χρησιμοποιεί ως πρόσχημα ή πυρηνική τεχνολογία, ύπάρχει μιά άνερχόμενη γραμμή έλευθερίας άπό τή φύση και έναντίον τής φύσης, αλλά και ύποταγής στους νόμους πού άπέσπασε ό άνθρωπος άπό αυτήν, γιά νά ένσωματωθούν στους μηχανισμούς, στην κοινωνική όργάνωση, στό άνθρώπινο πνεύμα και σώμα («άυτοκυριαρχία»).

Γιά τό λόγο αυτό, κάθε χειραφέτηση μέ βάση τήν αυξανόμενη κυριαρχία επί τής φύσης είναι άπατηλό φαινόμενο, όδηγεί όλο και βαθύτερα σέ μιά καταπίεση άπό τή «δέυτερη φύση». ¹⁵ Γιά τό λόγο αυτό, τό οικολογικό κίνημα, παρ' όλες τίς τάσεις αυτοένταξης στό δεδομένο ή έπιστροφής στό ειδυλλιακό παρελθόν πού παρουσιάζει, είναι τό πρώτο ριζοσπαστικό κίνημα χειραφέτησης, άφού άσχολεϊται μέ τή ρίζα κάθε είδους καταπίεσης. Άν και ή Οικολογία μπορεί νά λειτουργεί «καθοδηγητικά» γιά ένα κίνημα χειραφέτησης μόνον όταν τοποθετεί τόν έαυτό της στό πλευρό μιάς κριτικής Κοινωνικής Έπιστήμης τής χειραφέτησης (δηλαδή όταν έννοεί τό άντικείμενό της σέ άναφορά μέ τήν κοινωνική κίνηση, ως μιά άπό τίς στιγμές της), ώστόσο παρ' όλα αυτά, ή συζήτηση αυτής τής Κοινωνικής Έπιστήμης γιά τή χειραφέτηση τών ανθρώπων είναι σέ τελευταία άνάλυση μιά συζήτηση γιά τήν Οικολογία.

«Και τελικά, μπορούμε μάλιστα νά πούμε: ή σχέση του ανθρώπου πρός τή φύση άποκαλύπτει περισσότερο γιά τό (κοινωνικό και ιστορικό) πλαίσιο πού τόν έμπεριέχει, παρά ή σχέση ανθρώπου πρός άνθρωπο. Διότι ό "άνθρωπος" είναι ή σχετική, ενώ ή "φύση" είναι ή άπόλυτη πραγματικότητα, είναι τό πραγματικό πρόβλημα του ιστορικού όρίζοντα».¹⁶

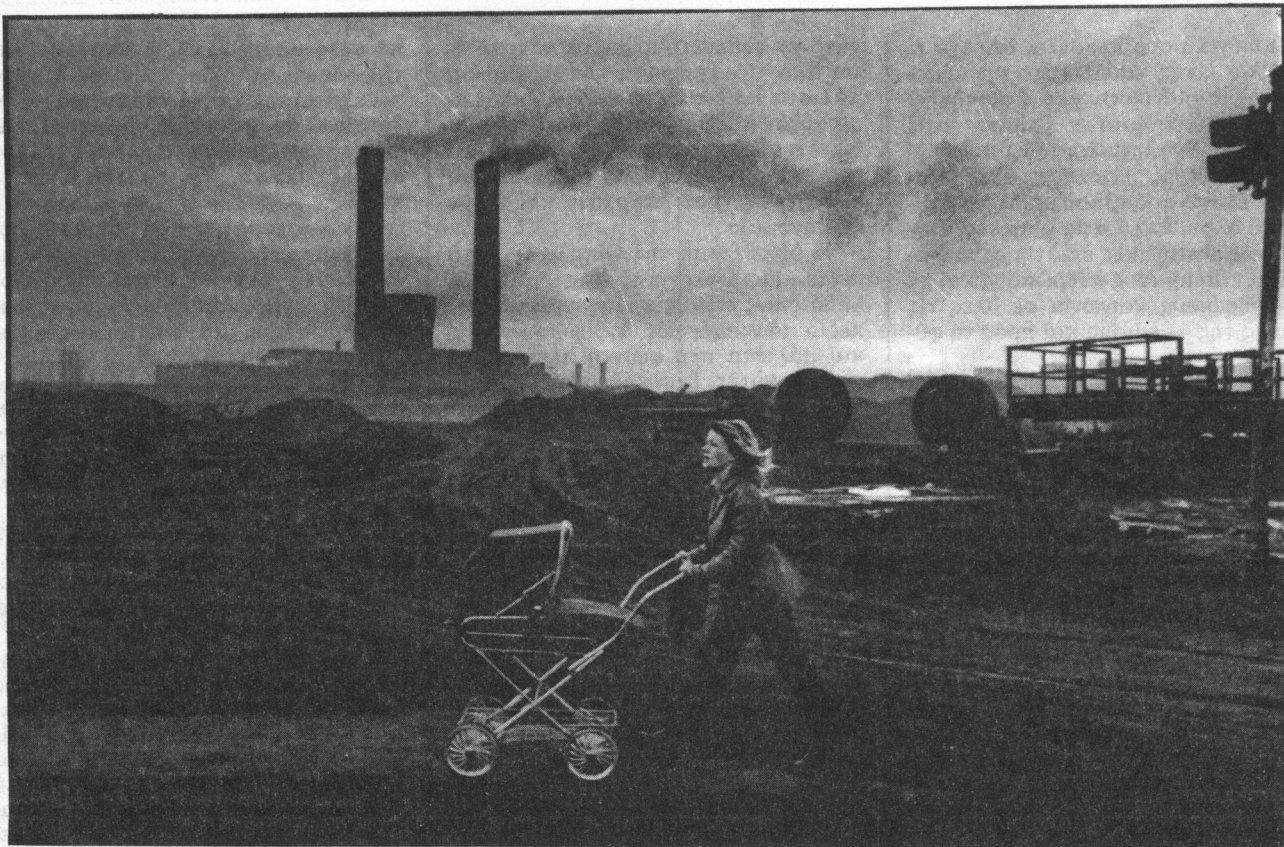
Δημοσιεύτηκε στό τεύχος 4/1985 του περιοδικού «Komune», Άπρίλιος 1985, Φραγκφούρτη.

Μετάφραση άπό τή γερμανικά: Γ. Ριτζούλης

14. Σύγκρινε μέ: Gleich, A.v.: *Alternativen der Naturwissen-Schaft*, χειρόγραφο, 1984.

15. Σύγκρινε μέ: Horkheimer, M./Adorno, T.: *Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, Άθήνα (Ύψιλον) 1987.

16. Bloch, E.: «Über Naturbilder seit Ausgang des 19. Jahrhunderts». Στόν τόμο: Bloch, E.: *Literarische Aufsätze*, Frankfurt am Main (Suhrkamp) 1984, σελ. 451.

Οι «Πράσινοι» στή Δυτ. Γερμανία

του Werner Hülsberg

(...) Οι Πράσινοι είναι σήμερα διαιρεμένοι σε τέσσερα κύρια ρεύματα που διεκδικούν το μέλλον του κόμματος. Αδτά τά ρεύματα αντιπαράθθενται συχνά άναμεταξύ τους κι ύποστηρίζουν εκ διαμέτρου αντίθετες θέσεις πάνω σε ζητήματα στρατηγικής, ενώ μερικές φορές μόλις πού διαχωρίζονται πάνω σε ζητήματα τακτικής. Στά δεξιά του κόμματος βρίσκονται οι οικολευθεριακοί (*eco-libertarians*)¹, οι όποιοι ύποστηρίζουν μιά ριζοσπαστική πολιτική χωρίς ταξικές άναφορές και κηρύσσουν τόν πόλεμο στόν «δικτατορικό γιακωβινισμό τών σοσιαλιστών». Στ' άριστερά είναι οι *οικοσο-*

σιαλιστές (eco-sosialists), οι όποιοι έπιμένουν στή σχέση μεταξύ κοινωνικών και οικολογικών θεμάτων καθώς και στήν άνάγκη άνατροπής του άστικού κράτους. Στό κέντρο τοποθετούνται, άφ' ενός οι *ρεαλιστές* οι όποιοι έπιχειρηματολογούν ύπέρ του συμβιβασμού μέ τό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα (SPD) και μιάς έφικτής «πολιτικής μεταρρύθμισης», και άφ' έτέρου οι *θεμελιακοί (fundamentalists)* με χαρακτηριστικά πλησιέστερα πρós τούς οικοσοσιαλιστές άπό τούς όποίους όμως διαχωρίζονται πάνω στό ζήτημα τών σχέσεων μέ τό εργατικό κίνημα. Ένώ τά βασικά σημεία άναφοράς τών

διαφόρων ομάδων ενισχύονται, αυτό τό ίδιο τό οικοσοσιαλιστικό ρεύμα βρίσκεται πιασμένο στή μέγγενη μιάς έσωτερικής διαμάχης. Έναν ιδιαίτερο ρόλο σ' αυτό τό κομματικό μείγμα παίζουν όρισμένα ίδρυτικά μέλη όπως ή Πέτρα Κέλυ ή ό Λούκας Μπέκμαν, πού δέν έχουν βάσεις στό κόμμα αλλά περιφέρουν τήν ύποστήριξή τους στίς διάφορες ομάδες κατά κάποιο βοναπαρτιστικό τρόπο. Σήμερα μπορεί νά είναι μέ τούς οικοσοσιαλιστές και τούς θεμελιακούς άπορρίπτοντας τήν ύποστήριξη ή τήν άνοχή μιάς σοσιαλδημοκρατικής κυβέρνησης, αλλά μακροπρόθεσμα ύποστηρίζουν τήν

προοπτική των ρεαλιστών που επιζητούν να φτάσουν σε κάποιο είδος συμφωνίας με το SPD. Η συμπεριφορά αυτών των ιδρυτικών στελεχών καθρεφτίζει το δίλημμα του κόμματος: κανένα από τα ρεύματά του δεν προσφέρει μία συνεκτική απάντηση στην κρίση κατεύθυνσής του.

ΟΙ ΡΕΑΛΙΣΤΕΣ

Η κύρια βάση των ρεαλιστών βρίσκεται στο Έσσην αλλά έχουν επίσης υποστηρικτές στη Βόρεια Ρηνανία, Βεστφαλία, Κάτω Σαξωνία και στην Κοινοβουλευτική ομάδα. Περισσότερο γνωστοί εκπρόσωποί τους είναι οι Ζόσκα Φίσερ, Όττο Σίλλυ και Βάλτραντ Σόπε.

Υποστηρίζονται από την παλαιά πλειοψηφία της έξωκοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης (αύθρομητιστές). Ο Όττο Σίλλυ (που έφτασε στο σημείο να περιγράφει τους Πράσινους ως «τόν φυσικό νεαρό συνεταίρο του SPD») σημείωσε μία επιτυχία στη δεκαετία του '70 ως αντίπαλος του *Berufsverbot* κι ως υποστηρικτής των πολιτικών ελευθεριών.² Αυτή η πτέρυγα των Πρασίνων συμπεριλαμβάνει ένα μεγάλο αριθμό πρώην μελών του SPD. Η δύναμή της βρίσκεται στην κατανόηση του γεγονότος ότι η έλευση της κυβέρνησης του Κόλ άλλαξε τις συνθήκες της πολιτικής ριζοσπαστικοποίησης στη Δυτική Γερμανία.

Όπως το θέτει ο Φίσερ: «Ός σήμερα η πρότασή μας άφορδουσε πάντοτε τις μοιραίες συνέπειες της σοσιαλδημοκρατικής πολιτικής για την ανάπτυξη και τους εξοπλισμούς, κάτι που οδήγησε από μόνο του τους ψηφοφόρους στην κατεύθυνσή μας. Άλλά σήμερα αλλάζει ο αγώνας για την ήγεμονία του κινήματος μεταρρύθμισης της δεκαετίας του '80».³ Οι ρεαλιστές θεωρούν το SPD —σέ εθνικό επίπεδο— σύμμαχο κι ανταγωνιστή ταυτόχρονα, που τους υποχρεώνει να αναζητήσουν μία κάποια κοινή προσέγγιση ως προς τα κυβερνώντα αστικά κόμματα. Ο Σίλλυ γράφει: «Μερικά τμήματα των Πρασίνων υποτιμούν τους κινδύνους μιας μετατόπισης προς τα δεξιά, όπως είναι φανερό από τη διατύπωσή τους για το μικρότερο κακό, υποτιμούν τους κινδύνους μιας συντηρητικής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής δημόσιας τάξης. Πρέπει να λάβουμε υπόψη τί αποτέλεσμα θά 'χει η απόρριψη από εμάς της προοπτικής ενός ρεαλιστικού άριστερου συνασπισμού αντίπαλου της δεξιάς και πώς αυτό θά απέτρεπε μία δεξιόστροφη πολιτική».

Φυσικά, η προοπτική ενός συνασπισμού αντιμετωπίζεται ταυτόχρονα κι ως μέρος μιας διαδικασίας συνεχιζόμενης αντιπαράθεσης και σύγκρουσης με το SPD. Ο Φίσερ γράφει: «Κι οι δύο ανταγωνιστές είναι υποχρεωμένοι σέ δριμύ ανταγωνισμό, γιατί ό ένας μπορεί νά αναπτυχθεί μόνο σέ βάρος του άλλου. Από την άλλη πλευρά είμαστε άναγκασμένοι νά συνεργαζόμαστε άκόμα κι ως τό σημείο άνοχής μιας κυβέρνησης του SPD, γιατί τά ενδιαφέροντα της πλειοψηφίας του έκλογικού σώματος τό απαιτούν». Μιά στάση δηλαδή σαν τις Προτενσταντικές σέκτες που έπρεπε νά συνασπίζονται με την «πόρνη Ρώμη» (τό SPD) έναντι των άπίστων (ή δεξιά).

Ποιές είναι οι άδυναμίες των ρεαλιστών; Καταρχήν βάζουν στό ράφι κάθε ζήτημα βασικού μετασχηματισμού της κοινωνίας κι αυτοαναγορεύονται ως οι κατ' έξοχήν πραγματιστές. Για τόν Φίσερ ό βασικός κοινωνικός μετασχηματισμός είναι μία «όμιχλώδης ιδέα» επειδή «κανείς δέν μπορεί νά πεί πώς μπορούμε νά διευθύνουμε μία επανάσταση ή έστω έναν μετασχηματισμό μικρής κλίμακας». Προφανώς, οι ρεαλιστές δέν προτίθενται νά σπάσουν τούς δεσμούς με τά μαζικά κινήματα, αλλά υποστηρίζουν ότι η βασική εξέλιξη της κατάστασης είναι προς την κοινοβουλευτοποίηση, τή συμμαχία και τό συμβιβασμό. Κάτω από τό λάβαρο του «ριζοσπαστικού πράσινου ρεφορμισμού» υποστηρίζουν ότι καθήκον τους είναι νά μεσολαβήσουν «στό επίπεδο του κοινοβουλίου» για λογαριασμό των νέων κοινωνικών κινήματων της μειοψηφίας, νά υπερασπισθούν τά συμφέροντά τους και νά τά διασφαλίσουν θεσμικά μέσω του πολιτικού συμβιβασμού. Ένας τέτοιος ριζοσπαστικός ρεφορμισμός, όπως αυτός γίνεται αντιληπτός από τούς ρεαλιστές, δέν αποσκοπεί στην κοινωνική ολοκλήρωση. Είναι μάλλον ένας τρόπος περιχαράκωσης του «κοινωνικού δυίσμου» κι εξασφάλισης των περιθωριακών ομάδων της κοινωνίας που αναπτύσσουν διαφορετικές άξίες τρόπον ζωής και σχέσεις παραγωγής. Η παλαιά ατάπατη του άναρχισμού με ρεφορμιστική ένδυμασία: «Φιλελευθερισμός χωρίς τήν άστυνομία» (Τρότσκι).

ΟΙ ΘΕΜΕΛΙΑΚΟΙ

Οί θεμελιακοί συνιστούν την πιό αινιγματική πτέρυγα του κόμματος των Πρασίνων. Αυτό που τούς συνενώνει είναι η προσπάθειά τους νά παρατήνουν τεχνητά τις συνθήκες που άνέδειξαν τή ριζοσπαστικοποίηση της δεκαετίας του '70. Είναι ως εκ τούτου κάτι αντίστοιχο με ό,τι ό Λένιν άποκαλούσε «παιδικές ασθένειες».⁴ Η κύρια ύ-

ποστήριξή τους προέρχεται από τήν ομάδα της Φραγκφούρτης περί τούς Γιούτα Ντίτφουρθ, Μίλαν Χάρατσεκ και Μάνφρεντ Ζήραν, τούς άρχικούς ήγέτες της ομάδας Bus που αντιπαράχθηκε στη φράξια «Z», τόν Ρούντολφ Μπάρο μέλος τότε του προεδρείου μετριοπαθείς θεμελιακούς της όμοσπονδιακής κοινοβουλευτικής ομάδας όπως οι Βίλυ Χόζ, Άτζη Βόλμερ και Πέτρα Κέλλυ, μειοψηφία σέ όλα τά επιμέρους κρατίδια.

Τό πολιτικό φάσμα του στρατοπέδου των θεμελιακών επεκτείνεται από τόν Ρούντολφ Μπάρο (του όποιου η πιό πρόσφατη θέση συνιστά ένα είδος θεμελιακής Θεολογίας, μία καθολική οικειοθελή έξοδο από τήν Κοινωνία), διαπερνά τήν ομάδα της Φραγκφούρτης που άντικατέστησε τά συνήματα «μεταρρύθμιση ή επανάσταση» και «σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα» με τά συνήματα «μεταρρύθμιση ή έξοδος»-«οικολογία ή άποκαλυψη» και φτάνει ως τούς πιό μετριοπαθείς θεμελιακούς όπως η Άντζη Βόλμερ.

Κατά κάποιο τρόπο η δύναμη των ρεαλιστών είναι η άδυναμία των θεμελιακών κι άντιστρόφως. Οί τελευταίοι άπορρίπτουν κάθε είδος τακτικού προσανατολισμού. Ο πιό διάσημος εκπρόσωπός τους Μπάρο δήλωσε: «Άν θέλουμε νά δυναμώσουμε για νά γίνουμε ό νεαρός συνεταίρος του SPD τότε μπορούμε έξίσου νά παραδώσουμε τά όπλα μας από τώρα. Τότε πλέον δέν θά αντιπροσωπεύουμε τή ριζοσπαστική άνατροπή του βιομηχανικού καπιταλιστικού συστήματος, καταστρεπτικού σέ παγκόσμια κλίμακα κι έξοντωτική στό έσωτερικό του, αλλά μάλλον κάποια οικογεφορμιστική επιδιόρθωση του γερμανικού μοντέλου. Ο βαθμός δεσμευσής μας στόν υλικό μετασχηματισμό δέν άλλαξε από τό 1967-68. Τό άν χάσουμε ή κερδίσουμε 2% του έκλογικού σώματος είναι άπλώς μία παρανυχίδα. Πρέπει νά μάθουμε νά μήν έγκαταλείψουμε τις θέσεις μας. Δέν πρέπει νά υποβαθμίζουμε τήν παρέμβασή μας, νά τήν έντείνουμε».

Οί θεμελιακοί θεωρούν τό Πράσινο κόμμα σαν ένα είδος σύγχρονης Όδύσειας: οί ριζοσπάστες άντιστέκονται στό δέλεαρ των σειρήνων, πλην όχι βιαίως, δηλαδή δέν είναι δεμένοι στό κατάρτι. Τό ζήτημα των συμμαχιών άπορρίπτεται με τά γνωστά επιχειρήματα της άκρας άριστερας από τό 1970. Ο Γιούτα Ντίτφουρθ εκπρόσωπος των θεμελιακών στην κοινοβουλευτική ομάδα αντιμετωπίζει τά δύο κύρια κομματικά μπλόκ, τό CDU/CSU και τό SPD, σαν ένα είδος σύγχρονης όλιγαρχίας και τό άριστο που μπορεί νά προέλθει από τίς έκλογές είναι «ή άλλαγή από τή μία πτέρυγα του κυβερνώντος συνασπισμού στην άλλη». Η διαίρεση δεξιά-

άριστερά ανήκει στο παρελθόν. Ταυτόχρονα, όμως, οι θεμελιακοί θέτουν όντως το ζήτημα της Έλλειψης αλήθειας σε πολλά από τα κηρύγματα των ρεαλιστών. Σύμφωνα με τα λόγια της Γιούτα Ντίτφορθ: «Η εποχή της επανάστασης πέρασε, έξω ξάγεται το παράλογο συμπέρασμα ότι ο ρεφορμισμός είναι η μοναδική επιλογή. Πρόκειται για ένα χαζοχαρούμενο πολιτικό σκεπτικό. Γιατί κάθε σοβαρή ανάλυση πρέπει να λάβει υπόψη της το γεγονός ότι κάθε παραλλαγή του ρεφορμισμού πτώχευσε ιστορικά».

Η κατηγορία τους εναντίον των ρεαλιστών συνίσταται στο ότι οι τελευταίοι δέχονται και τον τύπο και την ουσία του κοινοβουλευτισμού, ο οποίος το πολύ να οδηγήσει σε μία κάπως καλύτερη παραλλαγή της σοσιαλδημοκρατίας. Κατά τα άλλα, οι θεμελιακοί υιοθετούν έναν κάπως αυστηρά ήθικό τόνο: «Το ζήτημα του νοήματος της ζωής τίθεται αυτό καθαυτό διαφορετικά για μένα και για τους Πράσινους απ' ό,τι για το SPD... Δεν μπορούμε να ζούμε με τον σημερινό τρόπο. Το SPD πρέπει να το καταλάβει αυτό, ότι άπαιτήσή μας είναι: θέλουμε μία έντελως διαφορετική προσέγγιση της ζωής, θέλουμε να θέσουμε το ζήτημα του νοήματος της ζωής μ' έναν έντελως διαφορετικό και περισσότερο συνετό τρόπο. Αυτή είναι η τελευταία μας ευκαιρία για να αποφύγουμε την καταστροφή. Ακολουθώντας νέες πλειοψηφίες δεν πρόκειται να μās βοηθήσει».

Το δίλημμα των θεμελιακών είναι πώς όνειρεύονται την επανάσταση αλλά, ταυτόχρονα, είναι πρόθυμοι να συμβιβαστούν με την αναγκαία επαναστατική θεωρία και επαναστατική πρακτική. Αντίθετα στηρίζονται σε μία άψυχη κι άχρωμη ήθικολογία και μία κοινότυπη επίδειξη αρχών. Εμποδίζουν τον θρίαμβο των ρεαλιστών, αλλά είναι οι ίδιοι ένα εμπόδιο στον απαραίτητο αναπροσανατολισμό του Πράσινου Κόμματος.

ΟΙ ΟΙΚΟΕΛΕΥΘΕΡΙΑΚΟΙ

Οι ελευθεριακοί αποτελούν σήμερα την αριθμητικά άσημαντη δεξιά πτέρυγα του κόμματος, συσπειρώνοντας στο πρόγραμμά τους μερικά από τα αρχικά συντηρητικά στοιχεία που δεν εγκατέλειψαν το κόμμα μετά από την άριστερή στροφή του 1980. Σ' αυτά συμπεριλαμβάνεται ένας αριθμός διακεκριμένων προσωπικοτήτων, μεταξύ τους ο Τόμας Σμίντ, πρώην θεωρητικός των «αυθορμητιστών» της Φραγκφούρτης, ο Βόλφ Χασενκλέβερ κι ο Βίλφριντ Κρέτσαν. Όλοι αυτοί δεν συνιστούν στην πραγματικότητα μία ανεξάρτητη δύναμη στις έσωκομματι-

κές μάχες παρά έναν κριό κρούσης με τη βοήθεια του οποίου οι ρεαλιστές αγωνίζονται σκληρά εναντίον των οικосоσιαλιστών. Θά πρέπει να ήχει γλυκά στ' αυτιά του Γ. Φίσερ όταν ο παλιός του σύντροφος στις οδομαχίες της Φρανγκφούρτης καταγγέλλει το σοσιαλιστικό παράδειγμα ως τρομακτικό. Οι προσεγγίσεις των ρεαλιστών και των θεμελιακών είναι εξίσου ξένες σ' αυτούς. Στο *Μανιφέστο* τους διαβάζουμε: «Γιά την οικολογική πολιτική απαιτείται ήρεμία και υπομονή. Δεν υπάρχει καθαρή εικόνα του είδους της κοινωνίας που αναζητούμε. Θέλουμε να δημιουργήσουμε τις συνθήκες μέσα στις οποίες θά 'ναι δυνατό να σκεφθούμε ρεαλιστικά για τη θεμελιώδη κοινωνική αλλαγή». Ο κοινοβουλευτικός δρόμος είναι αποδεκτός επειδή ή αλλαγή μπορεί να προέλθει μόνον από συμβιβασμό. Η απόφαση συμμετοχής στο κοινοβούλιο έχει νόημα και σ' αυτό το σημείο συμφωνούν με τους ρεαλιστές «μόνον αν αυτό που θέλουμε να πετύχουμε είναι μεταρρύθμιση των ύπαρχουσών συνθηκών». Ο Τόμας Σμίντ κι ο Έρνστ Χόπλιτσην είναι περισσότερο σαφείς: «Οι Πράσινοι χρειάζονται δημοκρατική καρτερία. Μόνο με τη μεταρρυθμιστική προσπάθεια του βλέποντας και κάνοντας μπορεί να προκύψει το περίγραμμα μίας άλλης κοινωνίας». Ως εκ τούτου οι Πράσινοι δεν θά πρέπει να φοβούνται ούτε να διστάζουν να 'ρθουν σε διαπραγματεύσεις κι όχι μόνο με το SPD, γιατί «μία προνομιακή σύνδεση με τη σοσιαλδημοκρατία» πρέπει να απορριφθεί. Μία συμμαχία με το SPD θά ήταν, σύμφωνα με τον Τόμας Σμίντ, «μιά αποδοχή του ότι οι Πράσινοι είναι μόνον τά άριστερά άπορρίματα που διαχωρίστηκαν από τους Σοσιαλδημοκράτες. Πρέπει να αντιληφθούμε ότι ή Σοσιαλδημοκρατία και ειδικά τά συνδικάτα, είναι ένα από τά κύρια ύποστηρίγματα της βιομηχανικής κοινωνίας. Η σύνδεση μεταξύ Πράσινων και νέων κοινωνικών κινήματων θεωρείται άδιάφορη: «Μόνον οι ρεφορμιστές είναι σε θέση να πετύχουν οτιδήποτε για τούς άναρχικούς».

ΟΙ ΟΙΚΟΣΟΣΙΑΛΙΣΤΕΣ

Οι οικосоσιαλιστές αποτελούν την, όντως, δυναμική πτέρυγα των Πράσινων. Είναι το κυρίαρχο ρεύμα στο Άμβουργο και στο Δυτικό Βερολίνο, έχει σημαντική ύποστήριξη στην Βόρεια Ρηνανία - Βεσφαλία κι είναι μειοψηφία σ' όλες τις άλλες οργανώσεις του κόμματος στά επί μέρους κρατίδια. Πρόκειται πράγματι για ένα ρεύμα κι όχι για μία φράζια. Αν και είναι συσπειρωμένη περί τά μεγάλα θέματα (σχέση οικολογίας και σοσια-

λισμού, άπορριψη της γραμμής της Ρεαλπολιτικής άποχώρηση από τό ΝΑΤΟ, μείωση του χρόνου εργασίας, κοινωνικοποίηση της παραγωγής κ.λπ.) είναι έντονοι διαιρεμένοι πάνω σε κάθε πλευρά της στρατηγικής και της τακτικής.

Ο σκληρός πυρήνας του ρεύματος οργανώθηκε τό 1980-81 περί την έφημερίδα *Moderne Zeiten* (MZ) και τίς ομάδες ύποστήριξης τίς γνωστές ως Σοσιαλιστικές Πολιτικές Πρωτοβουλίες (ISPs). Η κύρια ώθηση αυτής της εξέλιξης προήλθε από τή φράζια «Z», που προέκυψε απ' τή διάσπαση της Κομμουνιστικής Αίγκας απ' όπου προέρχονται οι Ράινερ Τράμπερτ κι ο Τόμας Έμπερμαν. Τό ξεκίνημα της ομάδας *Moderne Zeiten* είχε συλληφθεί ώς τρόπος καλλιέργειας ενός νέου είδους σοσιαλιστικής πολιτικής που περιλαμβάνει μία στροφή προς τά μαζικά κινήματα. Οι ομάδες MZ/ISP θεώρησαν ότι τό καθήκον τους μέσα στους Πράσινους ήταν «να κρατούν άνοιχτή τή δυνατότητα δημιουργίας νέων συνδέσεων με τά λαϊκά κινήματα» και «να πολεμούν εναντίον κάθε τάσης προς γραφειοκρατικοποίηση ή άπορρόφηση από τό άστικό κράτος». Γι' αυτό τό σκοπό οι σοσιαλιστές υπεραμύνθηκαν του δικαιώματός τους να οργανωθούν ανεξάρτητα στο έσωτερικό του Πράσινου Κόμματος. Ο ρόλος τους δεν ύπηρε κατα κανένα τρόπο σεκταριστικός. Αντιμετωπίζουν, με τό δίκιο τους ως έπιτυχία τους — παραδείγματος χάριν — τό ότι στο Βερολίνο και στο Άμβουργο οι Πράσινοι κατάφεραν να πραγματοποιήσουν εύρύτερες έκλογικές συμμαχίες, ότι ή άριστερή στροφή του 1980 στέφθηκε μ' έπιτυχία, κι ότι περαιτέρω προοδευτικές θέσεις παγιώθηκαν στά συνέδρια του 1983 και 1984. Ο κόσμος γύρω από τούς Ράινερ Τράμπερτ και Τόμας Έμπερμαν συστηματοποίησε τίς ιδέες του κατά τήν ύποστήριξη της έμπειρίας του Άμβούργου και σε άντιπαράθεση με τούς ρεαλιστές στο Έσσην. Οι οικосоσιαλιστές άντιλαμβάνονται τήν πρόκληση και δεν έχουν έντελως άδικο όταν θεωρούν πώς ή ξαφνική αλλαγή προς τό καλύτερο του SPD, ή άποδοχή του Πράσινου λεξιλογίου απ' αυτό κι ή έπιμονή του για τήν πολιτική άνικανότητα των Πράσινων άποσκοπεί στο να «συμπιέσει ξανά τούς Πράσινους κάτω από τό δριο του 5%».

Υπάρχουν έξι κύρια στοιχεία στις απόψεις των οικосоσιαλιστών.

- Πρώτον, δεν άρνούνται ότι υπάρχει μία έντονη έπιθυμία μεταξύ των ύποστηρικτών των Πράσινων για έναν κοκκινοπράσινο συνασπισμό που θά μπορούσε να έπιφέρει μερικές πραγματικές βελτιώσεις. Ο Τόμας Έμπερμαν δεν έρμηνεύει αυτή τή «ψευδαίσθηση» ως πολιτική άπειρία των

ψηφοφόρων, αλλά την θεωρεί ως τό λογικό αποτέλεσμα ενός πολύ απόκρυφου επιπέδου πολιτικής αυτοσυνείδησης. Οί οικοσοσιαλιστές, λοιπόν, συνηγορούν υπέρ μιας πολιτικής συμμαχίας με τό SPD, αλλά εμφανίζουν αυτή την πολιτική κατά τέτοιο τρόπο ώστε «νά διαλυθούν οι αταπάτες που υπάρχουν ανάμεσα στους Πράσινους ψηφοφόρους». Ταυτόχρονα, όμως, πρέπει ν' αποφύγουν νά καταλήξουν σέ μιά παραλλαγή της Ρεαλπολιτικής που είτε υποστηρίζει είτε είναι υποταγμένη στις υπάρχουσες συνθήκες. Αυτή ή πολιτική συμμαχίας, λοιπόν, είναι άπλως ένα μέσο πολιτικοποίησης της βάσης τους και των μελών του σοσιαλδημοκρατικού στρατεύου που μπορούν νά τοποθετηθούν κριτικά.

• Δεύτερον, οί εκλογές συνιστούν ένα δίλημμα γιά τους οικοσοσιαλιστές. Από τή μιά πλευρά, οί εκλογές είναι ό τρόπος με τό οποίο οικοδομείται ή αντιπολίτευση, από τήν άλλη ή εκλογική και κοινοβουλευτική δραστηριότητα ενισχύουν τίς κοινοβουλευτικές αταπάτες. Οί θεμελιακοί ξανάπεσαν στό ίδιο λάθος της δεκαετίας του '70 και προσανατόλισαν τό στόχαστρό τους πρός τήν «τελική μάχη» χωρίς νά εξετάσουν συγκεκριμένα μέ ποιόν τρόπο φτάνει κανείς τόσο μακριά κάτω από τίς παρούσες συνθήκες. Η γραμμή των ρεαλιστών, ωστόσο, είναι ένα «δημιούργημα παραίτησης κι άποτυχίας, μιά προσαρμογή στις υπάρχουσες συνθήκες και στις πιέσεις των κοινοβουλευτικών συναλλαγών». Ο κίνδυνος σ' αυτή τήν περίπτωση είναι ότι άν και παραμένει στην αντιπολίτευση, «τό κόμμα έκφυλιζεται σ' ένα από τά στήριγματα του συστήματος».

• Τρίτον, οί οικοσοσιαλιστές άπορρίπτουν οποιαδήποτε μορφή συνασπισμού μιά κι αυτό θά είχε ως συνέπεια τήν «ταύτιση με τό κράτος και με τό σύστημα». Η μόνη ρεαλιστική δυνατότητα είναι μιά προσφορά άνοχης σέ μιά κυβέρνηση του SPD, έφόσον μιά τέτοια άπλή συμφωνία θά βοηθούσε στη διάλυση κάθε αταπάτης μεταξύ των ψηφοφόρων των Πράσινων.

Τό SPD, υποστηρίζεται, θά ήταν ύποχρεωμένο ν' άπορρίψει άκόμα και τίς ελάχιστες απαιτήσεις των Πράσινων, πράγμα που θά προκαλούσε τότε τά επιθυμητά αποτελέσματα μεταξύ των ψηφοφόρων. Οί Πράσινοι θά 'πρεπε νά παραμείνουν «αδιάλλακτοι». Αυτή ή γραμμή της άνοχης έχει τά προβλήματά της, από τή σκοπιά της διάλυσης των ψευδαισθήσεων μεταξύ των ψηφοφόρων. Οί Τράμπερτ και Έμπερμαν θά συμφωνούσαν σέ μιά σειρά μέτρων ως προϋπόθεση της άνοχης τους πρός μιά κυβέρνηση του SPD. Άλλ' αυτό φαίνεται ότι συνεπάγεται κάποια έμπιστοσύνη στη δυνα-

τότητα μεταρρύθμισης του άστικού κράτους. Η μοναδική διαφορά μεταξύ των οικοσοσιαλιστών και των ρεαλιστών είναι πώς οί πρώτοι προτίθενται νά διαλύσουν αυτές τίς προσδοκίες μεταρρύθμισης. Ο τρόπος με τον οποίο οί Τράμπερτ και Έμπερμαν προσεγγίζουν αυτό τό ζήτημα άποφεύγει τό κύριο έρώτημα που ενδιαφέρει τους ψηφοφόρους: τί σκοπεύετε νά πράξετε γι' αυτή τή δεξιά κυβέρνηση; Από τήν έμπειρία της GAL στό Άμβουργο τό 1982 γνωρίζουμε ότι ή πολιτική της άνοχης δέν έχει άπάντηση σ' αυτό τό έρώτημα. Τό κλειδί επηρεασμού της εκλογικής βάσης είναι ή ανταπόκριση στην επιθυμία της γιά ένότητα εναντίον της δεξιάς κυβέρνησης, ή έκπληρωση αυτής της επιθυμίας στό επίπεδο του κοινοβουλίου. Άλλά ή τακτική της άνοχης, από τήν ίδια της τή φύση, σχεδιάστηκε γιά νά ματαιώσει αυτή τήν επιθυμία.

• Τέταρτον, ή τακτική της άνοχης έχει νά κάνει σέ μεγάλο βαθμό μέ τήν εκτίμηση του χαρακτήρα του SPD. Από τή μιά πλευρά υπάρχει ή άποψη ότι «οί διαφορές μεταξύ CDU και SPD εξαφανίζονται, όπως είναι φανερό στην πολιτική του Lothar Späth ενός μετριοπαθούς μέλους του CDU (...) Συνεπώς τό κύριο καθήκον είναι νά τονίζεται, ξανά και ξανά, τό «άσήμαντον της διαφορής» μεταξύ των δύο καθιερωμένων κομμάτων. Από τήν άλλη πλευρά, δίδεται μερικές φορές έμφαση στις βαθιές διαφορές μεταξύ των άστικών κομμάτων και του κόμματος των άστών εργατών».

Κανένας δέ διατηρεί τήν οποιαδήποτε αταπάτη περί του ότι τό CDU/CSU είναι ένα αντιαπελευθερωτικό κι αντισοσιαλιστικό κόμμα με στόχο τή δημιουργία ενός συντηρητικού αντιδραστικού μπλόκ μέσα στον πληθυσμό. «Η προπαγάνδα και παρουσίαση του SPD σ' αντίθεση με τά άστικά κόμματα, δίνει σέ κάποιον τήν έντύπωση μιάς γνήσιας κοινωνικής αντίθεσης και μιάς νύξης του τί θά μπορούσε αυτή νά 'ναι». Η Πράσινη προπαγάνδα γιά τίς «άσήμαντες διαφορές» πιέζει πολύ λίγο στην πραγματικότητα τό SPD.

• Πέμπτον, οί οικοσοσιαλιστές δίνουν έμφαση στην έξωκοινοβουλευτική δραστηριότητα όχι μόνο με τά νέα κοινωνικά κινήματα, αλλά και με τά συνδικάτα. «Οί Πράσινοι δέν πρέπει ν' απέχουν από τον άγώνα εναντίον της μαζικής άνεργίας και των περικοπών της κοινωνικής προνοίας γιά τους συνταξιούχους, τους νέους και τους άνέργους, αλλά, πρέπει ενεργά νά συνδεθούν και νά βοηθήσουν στην επιτυχία έκβαση αυτού του άγώνα». Αυτό οδηγεί σέ άναμέτρηση με τό μηχανισμό των συνδικάτων, έτσι οί Πράσινοι πρέπει νά στηρίζονται σέ ομάδες στις

κλαδικές ένώσεις και τά εργοστάσια που άντιμάχονται ήδη τήν κρίση κι ενδιαφέρονται γιά μιά έναλλακτική οικοσοσιαλιστική οικονομική στρατηγική.

• Έκτον, οί οικοσοσιαλιστές υποστηρίζουν μιά έννοια της σοσιαλιστικής κοινωνίας που πάει πέρα από τήν κατάργηση της άτομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Τό πώς όμως είναι δυνατό νά επιτευχθεί αυτό παραμένει άδιευκρίνιστο.

«Η θεμελιώδης έναλλακτική πρόταση έχει ως εξής: είτε σκοπεύουμε ν' αναλάβουμε τήν κρατική έξουσία, όποτε πρέπει νά 'μαστε υπέρ της πολιτικής δύναμης «από τά πάνω», γεγονός που θά ήταν αντίθετο σέ ό,τι έχει επιτευχθεί στό επίπεδο της κοινωνικής αυτοοργάνωσης: είτε άποβλέπουμε στην υπέρβαση του κράτους, στό νά εξαλειφούμε προοδευτικά τήν πολιτική κυριαρχία μέσω της κρατικής δύναμης».

Μερικές ιδέες είναι δάνεια του ευρωκομμουνισμού: «Απελευθερωτικοί άγώνες... αναπτύσσονται επίσης μέσα στον κρατικό μηχανισμό. Τό κοινοβούλιο είναι ιδιαίτερα σημαντικό ως τό κεντρικό όργανο γιά τήν ανάπτυξη της ενημερωμένης πολιτικής γνώμης μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών δυνάμεων. Δέν είναι άπλως και μόνον ένα βήμα».

Πίσω άπ' αυτή τήν αντίληψη μαζί με τό δάνειό της από τή «στρατηγική της φθορής», βρίσκειται ή συνειδητή επιθυμία άποφυγής αυτού που θεωρήθηκε ως τό κύριο λάθος του παρελθόντος: τό κόμμα κατακτά τήν κρατική έξουσία και προχωρά στό νά κάνει ό,τι είναι «άντικειμενικά» αναγκαίο, άκόμα κι άν αυτό πρέπει νά γίνει άτυχη. Έντούτοις, κάθε στρατηγική γιά τήν υπέρβαση της άστικής κοινωνίας που άγνοεί τον κεντρικό ρόλο της κρατικής έξουσίας είναι καταδικασμένη νά είναι άπατηλή. Η ιδέα ότι ή κοινωνία, γιά μιά μακρά χρονική περίοδο, θά μπορούσε νά λειτουργεί σύμφωνα με δύο έντελώς διαφορετικές λογικές κι ότι ή κυρίαρχη τάξη θά επέτρεπε τήν ειρηνική ανάπτυξη της κοινωνικής αυτοοργάνωσης, έχει άπορριφθεί ιστορικά πολλές φορές. Άλλά παρά τίς αδυναμίες και τίς αντιφάσεις του οικοσοσιαλιστικού ρεύματος, αυτό παραμένει τό μόνο ρεύμα που 'ναι ικανό νά μετατρέψει τους Πράσινους σέ μιά ριζοσπαστική δύναμη στό μέλλον.

ΠΡΑΣΙΝΟΙ: ΕΝΑ ΔΙΕΘΝΕΣ ΠΡΟΤΥΠΟ;

Κατά τά τελευταία δέκα χρόνια ή επίκονα της Δυτικοευρωπαϊκής άριστε-

ρᾶς ἄλλαξε ριζικά. Κατά τό Γερμανικό Φθινόπωρο τοῦ 1977, ὅταν ὁ σοσιαλιστικοφιλελεύθερος συνασπισμός ὑπό τόν Χέλμουτ Σμίτ ἐσφίξε τή μέγενη τῆς καταπίεσης πάνω στή Δυτικογερμανική ἀριστερά, ἂν καί αὐτή ποτέ δέν ἀνέπτυξε μιά ὄντως κοινωνική δυναμική μετά ἀπό τό 1968, ἀναπτύχθηκε σ' ὅλη τήν Εὐρώπη ἕνα τεράστιο γόνιμο ἔδαφος συμπάθειας γιά τοῦς Δυτικογερμανοῦς συντρόφους. Δέκα χρόνια ἀργότερα ἡ σχέση ἀντιστράφηκε. Τώρα πλέον οἱ Πράσινοι θεωροῦνται τό πλέον πετυχημένο ριζοσπαστικό κίνημα πού ξεφύτρωσε μέσα ἀπό τό 1968. Δέν προκαλεῖ ἐκπληξη, λοιπόν, ὅτι παντοῦ ἐγιναν προσπάθειες μίμησης τοῦ Γερμανικοῦ παραδείγματος. Ἡ διεθνής προσοχή πού δόθηκε στοῦς Πράσινους τῆς Δυτικῆς Γερμανίας βρίσκεται σέ πλήρη ἀντίθεση μέ τόν ἐπαρχιωτισμό τῆς συντριπτικῆς πλειοψηφίας τῶν μελῶν αὐτοῦ τοῦ κόμματος. Μόνον κάποιοι ἀκτιβιστές ἀφοσιώνονται σέ διεθνή ζητήματα καί, γενικά, ἡ εὐκαιρία συμβολῆς σέ μιά ἀνασύνταξη κι ἀναδιοργάνωση τῆς Δυτικοευρωπαϊκῆς ἀριστερᾶς χάθηκε.

Αὐτό γενᾶ τό ἐρώτημα, σέ τί θά πρέπει ν' ἀποδώσουμε τήν ἐπιτυχία τῶν Πρασίνων τῆς Δυτικῆς Γερμανίας; Ποιοί παράγοντες ἦταν εἰδικοί στή Δυτική Γερμανία καί ποιοί ἦταν γενικότεροι; Προκύπτουν λόγω αὐτοῦ κάποια εἰδικά καθήκοντα γιά τήν ἀριστερά;

• Πρῶτον, τό Πράσινο κόμμα, ὅπως ὑπάρχει σήμερα, δέν εἶναι ἕνα καθαρῶς οἰκολογικό φαινόμενο, γεγονός πού ὀφείλεται στό ὅτι οἱ πραγματικοί ἰδρυτές τοῦ κόμματος, αὐτοί πού δέν προέρχονταν ἀπό τήν ἀριστερά, ἐγκατέλειψαν ὅλοι τους τό κόμμα. Τό Πράσινο κόμμα ὑπῆρξε πολύ περισσότερο κατά τό μᾶλλον ἢ ἦττον τό ἀποτέλεσμα μιᾶς συγκεκριμένης κοινωνικῆς κατάστασης τά κύρια χαρακτηριστικά τῆς ὁποίας ἦταν: μαζικοί ἄγωνες, κοινωνική διαμαρτυρία, ἡ ἀντίληψη ὅτι τά ἐπαναστατικά πρότυπα τῆς Κομμουνιστικῆς ἀπέτυχαν, νέα προβλήματα καί ἐρωτήματα προέκυψαν σέ μαζική κλίμακα, τό γεγονός ὅτι τό παραδοσιακό ἐργατικό κίνημα ἔμεινε ἀπό καύσιμα. Τό Πράσινο σχέδιο ἦταν ἕνα πραγματικό βῆμα πρὸς τήν ἀνασυγκρότηση ὄχι μόνον τῆς «παλαιᾶς» ἀριστερᾶς ἀλλά κυρίως γιά τά νέα στρώματα πού κινητοποιήθηκαν. Αὐτό πού ἦταν ἀποφασιστικό δέν ἦταν ὅτι ὁ φραγμός τοῦ 5% ὑποβόηθη σέ τήν ἐνότητα, ἀλλά ὅτι τό ἄλμα στό ὄχι ἀποδοτό ἐγινε ἀκριβῶς τήν κατάλληλη στιγμή ὥστε ἡ ἀριστερά στήν περιφέρεια τοῦ παραδοσιακοῦ ἐργατικοῦ κινήματος πρόσφερε ἕνα νέο πόλο ἔλξης τήν ἐποχή πού πολλοί ὄλο καί πε-

ρισσότερο ἐνοιωθᾶν δυσανεκτοί ἀπό τήν πολιτική τῆς σοσιαλδημοκρατικῆς κυβέρνησης. Ἡ ἀπόπειρα πέντε διαφορετικῶν ὁμάδων στίς πρόσφατες Ἰσπανικές ἐκλογές νά διεκδικήσουν γιά τόν ἑαυτό τῆς ἡ καθεμιά τόν τίτλο «Πράσινοι» δέν μπορεῖ παρά νά ὀδηγήσει σέ ἀποτυχία.

Στήν Ἰταλία, πάντως, οἱ Πράσινοι (2,5% στίς πρόσφατες ἐκλογές) προσπαθοῦν νά ἐνοποιήσουν μ' ἕνα αὐτοπρότερο ἕνα πλῆθος οἰκολόγων καί κοινοβουλευτικῶν (ἀπό τό DP, τό Ριζοσπαστικό, τό Σοσιαλιστικό καί τό Κομμουνιστικό Κόμμα) καί φαίνεται ὅτι αὐτή ἡ προσπάθεια ἐγκαινίασε μέ ἐπιτυχία μιά νέα ἀνασυγκρότηση τῆς ἀριστερᾶς.

Παρομοίως, ἡ ἀπόπειρα στή Γαλλία νά συσπειρώσουν ἐν ὄψει τῶν προεδρικών ἐκλογῶν τέτοιες ὁμάδες ὅπως τὸ Οὐράνιο τόξο (Arc-en-ciel, Ἄριστεροί Πράσινοι καί μί δογματικοί σοσιαλιστές) τήν κομμουνιστική ὁμάδα περί τόν Πιέρ Ζυκέν καί τμήματα τῆς ἐπαναστατικῆς ἀριστερᾶς (τήν πλειοψηφία τῆς LCR) φαίνεται ὅτι εἶναι αὐτό πού χρειάζεται σ' αὐτή τήν κοινωνική κατάσταση.

• Δεύτερον, ἡ ἐπιτυχία τῶν Πρασίνων τῆς Δυτικῆς Γερμανίας βασίζεται στό γεγονός ὅτι ἡ διαχωριστική γραμμή σέ σχέση μέ τό παραδοσιακό ἐργατικό μήνυμα δέν χαράχθηκε μέ ἰδεολογικούς ὁρους (μεταρρύθμιση ἐναντίον ἐπανάστασης), ἀλλά μέ τούς ὁρους τῆς ἐπιθυμίας νά διαρρήξουν στήν πράξη τοῦς δεσμούς μέ τήν πολιτική καί τό πρόγραμμα τοῦ παραδοσιακοῦ ἐργατικοῦ κινήματος καί τά ἀστικά κόμματα. Σέ μιά σχετικῶς σταθερή ἀστική κοινωνία, ὅπου —στό ἐπίπεδο τῶν μαζῶν— ἡ ἀνώτερη μορφή διαφανίας εἶναι ὁ ἀριστερός ρεφορμισμός, ἕνα σχέδιο «ἐπαναστατικῆς ἀνασυγκρότησης» θά 'ταν ἀστήρικτο. Ἄλλὰ γιά νά ἐπιτευχθεῖ τό ξέκομα μέ τήν παραδοσιακή πολιτική σ' ἐκεῖνο τό σημεῖο πού εἶναι κοινωνικά καί πρακτικά σχετικό, καθώς ἀντιτίθενταν μέ τό σημεῖο πού θά 'πρεπε νά γίνει στή θεωρία, δίνει τή δυνατότητα στήν ἀριστερή πολιτική νά προβάλλει ἀπό τή σκιά, νά ἀντιπαρθεθεῖ δημόσια καί νά προκρίνει ζητήματα ὄχι σέ μικροῦς κύκλους, ἀλλά μᾶλλον στό μαζικό ἐπίπεδο καί μέ πολιτικά ἀποτελεσματικό τρόπο. Δέν προκαλεῖ ἐκπληξη τό ὅτι ἐκεῖνες οἱ ἐπαναστατικές ὁμάδες πού ἔφεραν ἐπὶ τάπητος τό οἰκολογικό ζήτημα (μποροῦμε ν' ἀγνοήσουμε ἐκεῖνες πού δέν τό 'φεραν) δέν δραπετεύσαν ἀκόμη ἀπὸ τή μοναξιά τους, ἀκριβῶς ὅπως καί ἐκεῖνα τά διάφορα Πράσινα κόμματα πού παραμένουν αὐστηρῶς οἰκολογικά ἀποτυγχάνουν ν' ἀναπτύξουν ὅποιαδήποτε κοινωνική δυναμική, παραδείγματος χάριν, οἱ Πράσινοι στή Γαλλία, ἕνα ἀπὸ τά πρῶτα Εὐρωπαϊκά Πράσινα κόμματα.

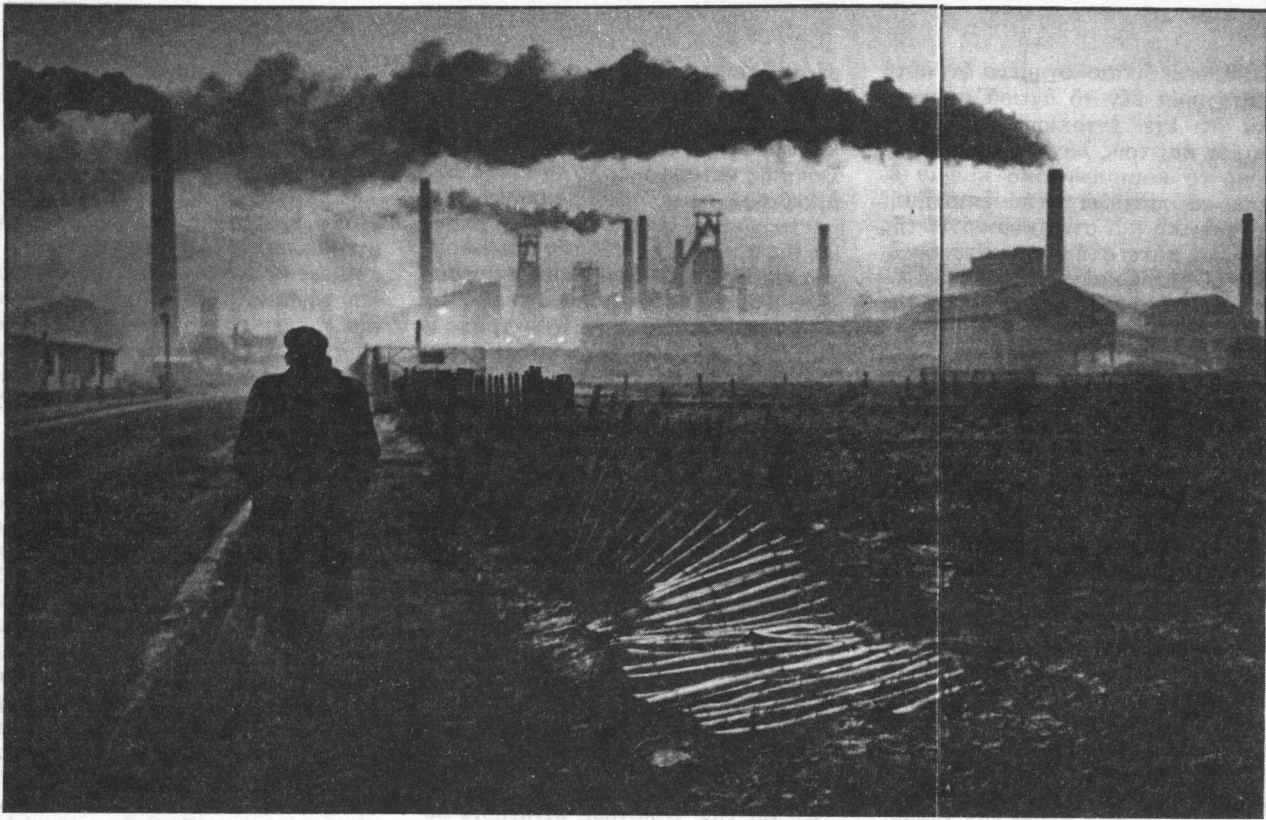
• Τρίτον, ἡ ἀνοδος τῶν Πρασίνων θά 'ταν ἀδιανόητη χωρὶς τήν ἐπικαιρότητα τοῦ οἰκολογικοῦ ζητήματος. Τό ὅτι τό θέμα τῆς ἐπιβίωσης, ἡ πυρηνική καθὼς καί ἡ οἰκολογική ἀπειλή, ἐπαιξαν ἕναν τέτοιο σπουδαῖο ρόλο στή Γερμανία ὀφείλεται στήν γαιοστρατηγική θέση τῆς Δυτικῆς Γερμανίας στό κέντρο ἀκριβῶς τῆς διαχωριστικῆς γραμμῆς Ἀνατολῆς-Δύσης. Σημαντικό ἐπίσης εἶναι τό γεγονός ὅτι ἡ Δυτική Γερμανία εἶναι πύο βιομηχανοποιημένη χώρα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης μέ τήν μέγιστη πληθυσμιακή πυκνότητα. Ἡ πραγματική συμβολή, πάντως, τῶν Πρασίνων τῆς Δυτικῆς Γερμανίας συνίσταται στό ὅτι αὐτοὶ κατενόησαν κι ἀνίχνευσαν τό οἰκολογικό ζήτημα ὄχι ἀπλῶς σάν ἕνα ἄλλο ζήτημα κι ὄχι σάν ἕνα πολιτικό οὐδέτερο καθήκον, ἀλλά μᾶλλον σάν τό ἀποφασιστικό ζήτημα, τή λυδία λίθο, τῆς ἀριστερῆς πολιτικῆς. Εἶναι γι' αὐτό τό λόγο πού οἱ Πράσινοι ἐπηρέασαν τά Πράσινα καί ἀριστερο-ἐναλλακτικά μηνύματα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης: οἱ ἐπαναστατικῆς ἀριστερῆς ὁργανώσεις εἶναι σήμερα περισσότερο ἀνοικτές στό οἰκολογικό ζήτημα· μέσα στό ἀριστερό μεταρρυθμιστικό φάσμα τέτοια ζητήματα δέν παραλείπονται πλέον· οἱ Βέλγιοι Πράσινοι εἶναι διχασμένοι πάνω στό θέμα τοῦ «ἀριστεροῦ προφίλ», στήν Ἰταλία ὁ Τζιάνι Ματιόλι, ὁ νέος ἰσχυρὸς πράσινος, γράφηκε ὅτι δήλωσε: «Ἔχουμε ἕναν προφανῶς ἰσχυρὸ δεσμό μέ τήν ἀριστερά. Εἶμαστε τῆς ἀριστερᾶς!» (*Libération*, 18 Ἰουνίου 1987).

Τό οἰκολογικό ζήτημα κατέστη σήμερα ἕνα σύμβολο τῆς γενικῆς δυσανεκτικῆς σ' ἕνα πρότυπο ἀνάπτυξης πού προφανῶς ὀδηγεῖ στήν καταστροφή, ἕνα πρότυπο στό ὁποῖο ἡ παραδοσιακή πολιτική τό μόνο πού μπορεῖ νά κάνει εἶναι νά ἀκολουθεῖ τίς ἐπιταγές τῶν οικονομικῶν συμφερόντων καί στό ὁποῖο ἡ ἐπιστήμη κατέστη μιά πόρνη πρὸς διάθεση στόν πλειοδότη. Τό οἰκολογικό ζήτημα μᾶς φέρνει πρόσωπο μέ πρόσωπο μέ τήν ἀνάγκη ἑνὸς νέου ἀπελευθερωτικοῦ μοντέλου, τοῦ οἰκοσοσιαλισμοῦ. Ἄπαιτεῖ νέο τρόπο σκέψης ἐκ μέρους τῆς ἀριστερᾶς. Ἄλλὰ οἱ παραδοσιακές σχέσεις κυριαρχίας καί τό σχῆμα δεξιᾶ-ἀριστερᾶς στό ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας εἶναι ἀκόμη ἐν ἰσχύει. Μ' αὐτό τόν τρόπο οἱ Πράσινοι τοποθέτησαν τό ζήτημα καί εἶναι ὑπὲρ τους ὅτι ἐπραξαν ἀνάλογα.

Ἄποσπασμα ἀπὸ τό Βιβλίο τοῦ Werner Hülsberg

Μετάφραση: Βασίλης Ζουναλῆς

'Αριστερά και Οικολογία Οι δυσκολίες μιᾶς συνάντησης

του Βασίλη Ζουναλή

Η «ΠΙΣΤΗ ΣΤΗΝ ΠΡΟΟΔΟ»

Οι οικολόγοι —τά διάφορα οικολογικά ρεύματα— κατηγορούν την 'Αριστερά, όλα σχεδόν τά ρεύματα και τις τάσεις της, για την «πίστη της στην πρόοδο». Μιά πίστη που έχει τις ρίζες της στο δέκατο ένατο αιώνα, μέσα στο ίδιο τό ξργο του Μάρξ. 'Ισχυρίζονται δέ —πλήν εξαιρέσεων—, ότι αυτή ή πίστη εγκαινίασε μιᾶ «ἀντίθεση μεταξύ ἀνθρώπου και φύσης» και στήριξε τόν ἀγώνα του ἀνθρώπου ἐναντίον τῆς φύσης, τήν πάλη του για τήν κυριαρχία πάνω στή φύση, μέ ἀποτέλεσμα τήν οικολογική κρίση τῆς ἐποχῆς μας.

Χονδρικά ἔχουν δίκιο. 'Όπως, ἄλλωστε, χονδρικά ἔχει δίκιο κι ή 'Αριστερά νά καμαρώνει για τήν πίστη της στήν πρόοδο. Δικαιολογημένος ἐνθουσιασμός του Μάρξ και του 'Ενγκελς για τήν ἀτμομηχανή και του Λένιν για

τόν ἐξηλεκτρισμό. Δικαιολογημένη και ή δική μας ἀπόρριψη τῆς «ἐπιστημονικοτεχνικῆς ἐπανάστασης» και τῆς κυρίαρχης ιδεολογίας τῶν νέων τεχνολογιῶν ὑψηλῆς παραγωγικότητας και τῆς νέας ὀργάνωσης ἐργασίας.

Πῶς εἶναι, ὁμως, δυνατό νά ἔχουμε ὅλοι δίκιο; Εἶναι δυνατό, γιατί ἐδῶ τό δίκιο μοιράζεται ἀπλόχερα, στά τυφλά, ὅπως και ή δικαιοσύνη. Γιατί μοιράζεται χονδρικά και ὄχι σέ τελευταία ἀνάλυση.

Τό ἐγχείρημα ἀπαλλαγῆς τῆς 'Αριστερᾶς ἀπό τήν κατηγορία, ὅτι μέ τήν πίστη της στήν πρόοδο συνέβαλε οὐσιαστικά στήν οικολογική κρίση τῆς ἐποχῆς μας, εἶναι ἕνα ἐγχείρημα εὐκόλο και δύσκολο ταυτόχρονα.

Εὐκόλο, γιατί κανείς δέν μπορεί νά θεωρηθεῖ ἐνοχος ἐπειδή πιστεύει στήν πρόοδο ἐν γένει, ἐπειδή πιστεύει στό ὅτι μπορεί ν' ἀλλάξει ή καπιταλιστική ἀθλιότητα πρὸς τό καλύτερο. Εὐκόλο

και στήν περίπτωση που ή κατηγορία ἐντοπίζεται ὄχι στήν πίστη τῆς 'Αριστερᾶς για τίς εὐεργετικές συνέπειες τῆς προόδου, ἀλλά στήν «ἀναπτυξιακή ιδεολογία» της. 'Όπως ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ ἀπό πολλές πλευρές, ή ἀναπτυξιακή ιδεολογία τῆς 'Αριστερᾶς «διαμορφώνεται τόν καιρό τῶν σκληρῶν ἀναγκαιοτήτων μέσα στίς ὁποῖες βρέθηκε ή νεαρή Σοβιετική Δημοκρατία μετά τήν 'Οκτωβριανή 'Επανάσταση».¹ 'Η ἀναπτυξιακή ιδεολογία δέν ἀμφισβητήθηκε ἀπό τήν 'Αριστερά ὄυτε και μεταπολεμικά «γιατί στίς τότε συνθήκες θά ἐρχόταν σέ πλήρη ἀντίθεση μέ τούς κοινωνικούς προσδιορισμούς και τίς ἀνάγκες τῶν μαζῶν».² 'Η εὐκολία κατάρριψης αὐτῆς τῆς κατηγορίας συνίσταται ἐδῶ στό ὅτι, ἕνα τμήμα τῆς 'Αριστερᾶς, ἔχοντας ἀπορρίψει σήμερα τήν ἀναπτυξιακή ιδεολογία τῆς Τρίτης Διεθνούς, τόν παραγωγισμό του σταλινισμού, τήν ποσοστική ἀνάπτυξη ὡς αὐταξία, ὄχι

μόνο θεωρεί δικαιολογημένα ότι αυτή ή κατηγορία δεν τό άφορά σήμερα, αλλά ότι έχει έντοπίσει σε γενικές γραμμές και τούς λόγους γιά τούς όποιους τό κομμουνιστικό κίνημα έπρεπε νά πιστεύει στην έπιστήμη, στην τεχνική και στην κυριαρχία της κοινωνίας πάνω στη φύση κατά την έποχή του Μάρξ και γι'αυτό έπρεπε νά πιστευτεί στην αυτόνομη ανάπτυξη της

σοβιετικής Βιομηχανίας «πάση θυσία» κατά την έποχή της 'Οκτωβριανής Έπανάστασης και κατά την πρώτη μετεπαναστατική περίοδο. Οί λόγοι που ύποχρέωσαν αυτό τό τμήμα της 'Αριστεράς ή έξαθλίωση των συνθηκών ζωής και αναπαραγωγής του κοινωνικοφυσικού περιβάλλοντος στρίμωχαν κατά παράδοξο τρόπο την 'Αριστερά όλο και περισσότερο στό περιθώριο, ενώ ταυτόχρονα έπέτρεπαν την έπιτυχή έκβαση της άντεπίθεσης του καπιταλισμού γιά την αναδιάρθρωσή του. Γιά παρόμοιους λόγους γεννήθηκε και φούντωσε τό οικολογικό κίνημα στις άρχές της δεκαετίας του '70. Οί άφειτηρίες τους ήταν διαφορετικές, τά ιδεολογικά, τά θεωρητικά και έπιστημονικά τους μέσα έν πολλοίς διαφορετικά, άντιφατικά, έως και έχθρικά άναμεταξύ τους. Οί άπαντήσεις τους στά νέα ζητήματα, αλλά και στά παλαιά, που έμπαιναν όμως μέ διαφορετικό τρόπο άπό τή συγκυρία, ήταν στην άρχή ασύμβατες: οί οικολόγοι άρνούσαν τό άποτέλεσμα, την καπιταλιστική ανάπτυξη, τή βιομηχανική κοινωνία, ύπερασπίζοντας τή φύση αυτή καθαυτή, παρακάμπτοντας σε μεγάλο βαθμό τούς όρους ύπαρξης και αναπαραγωγής της καπιταλιστικής κοινωνίας που ένδιέφεραν πρωτίστως τούς άριστερούς. Οί οικολόγοι καλλιεργούσαν την ιδεολογία της έξόδου άπό τή βιομηχανική κοινωνία, ενώ οί άριστεροί —ένα τμήμα τους τουλάχιστον— προσπαθούν στά καταλάβουν γι'αυτό ή ένύπαρκτη στόν καπιταλισμό κομμουνιστική τάση φάνταζε ένουχισημένη. 'Η κατάσταση είναι σήμερα διαφορετική. Τό οικολογικό κίνημα μπαίνοντας στην περίοδο τής ώριμάνσής του ύποχρεώθηκε ν' άσχοληθεί και μέ την κοινωνία. 'Αν οί Πράσινοι της Γερμανίας θεωρούνται και είναι τό πιό ώριμο οικολογικό κίνημα, άρκει νά προσέξει κανείς την προβληματική του οικοσσιαλιστικού ρεύματος (eco-socialists) μέσα στους Πράσινους γιά νά άντιληφθεί πόσο έχουν αλλάξει τά πράγματα. 'Αλλά και στην άντίπερα δχθη, στην 'Αριστερά, σ' ένα μικρό τμήμα της γιά την ώρα, ή προβληματική των φυσικών όριών ύπαρξης και αναπαραγωγής της κοινωνίας είναι στην ήμε-

ρήσια διάταξη. 'Ακριβώς, όμως, λόγω αυτής της παράλληλης εμβάθυνσης στά ζητήματα των σχέσεων κοινωνίας και φύσης και στά θέματα της σοσιαλιστικής μετάβασης, λόγω αυτής της άμοιβαίας προσπάθειας προσέγγισης άριστερών και οικολόγων, τό έγχείρημα της άπαλλαγής άπό την κατηγορία της «πίστης στην πρόοδο» ή στην «ανάπτυξη» καθίσταται κατά παράδοξο — όχι όμως και άνεξήγητο — τρόπο ίδαιτερα δύσκολο.

Στή συγκυρία της έπιχειρούμενης συνάντησης άριστερών και οικολόγων δεν ένδιαφέρει τόσο ή άπόρριψη μιάς κατηγορίας, ή όποία μέ τόν ένα ή άλλο τρόπο πολύ λίγο άφορά και όσονούπω δεν θά άφορά καθόλου ένα συνεχώς διευρυνόμενο τμήμα της 'Αριστεράς, έμπορούμενο και άπό την ιδεολογία των «πεπερασμένων όριών έκμετάλλευσης της φύσης» όσο ένδιαφέρει ή όρθή κατάρριψή της.

ΠΕΡΙ ΑΝΤΙΘΕΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΤΙΦΑΣΕΩΝ

'Αν γιά την 'Αριστερά κινήτρια δύναμη της ιστορίας ήταν —και γιά την πλειοψηφία της ίσως συνεχίζει νά είναι— ή άντίθεση (άντίφαση) μεταξύ «παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής», ή όποία στη σταλινική έκδοχή της ταυτίσθηκε μέ τό ιδεολόγημα περί «προτεραιότητας στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων», μιά σύγχρονη άνανεωτική 'Αριστερά θά συνέχιζε νά παραμένει στά σκοτάδια άν ποντάριζε σήμερα σε μιά σειρά άντιθέσεις —άντί μιάς και μοναδικής ως χθές κύριας άντίθεσης— όπως είναι παραδείγματος χάριν οί άντιθέσεις «άνθρώπου-φύσης», «άνδρα-γυναίκα», «Βορρά-Νότου», «κεφαλαίου-έργασίας». 'Οχι γι'αυτό οί «άντιθέσεις» καθώς και σειρά άλλων, είναι έν γένει άνυπόστατες ως άντιθέσεις, άντιφάσεις ή άντιπαλότητες. 'Αλλά γι'αυτό δεν είναι αυτές καθαυτές, μόνες τους ή καθ' όμάδας, ή κινήτρια δύναμη της ιστορίας, ό μοχλός άλλαγής της καπιταλιστικής κοινωνίας. Κινήτρια δύναμη της ιστορίας είναι ή ταξική πάλη. Οί άντιφάσεις ενεργοποιούνται μόνο μέσα στην πάλη των τάξεων, εκεί συναντούν τις ύλικές προϋποθέσεις της δραστηριότητάς τους, εκεί τις διαπερνούν, τις άνασυνθέτουν, τις προβάλλουν στις σημαίες τους ή τις καταχωνιάζουν και έτσι τις τοποθετούν στην έκάστοτε συγκυρία οί ταξικές άνταγωνιστικές σχέσεις. Τρόπος του λέγειν, ότι τοποθετούν τις άντιφάσεις στην πραγματικότητα είναι οί ιδεολογίες που άπορρέουν άπ' αυτές και οί άντίστοιχες μορφές πρακτικής που έμπλέκονται, σε τελευταία άνάλυση, στην πάλη των τάξεων. 'Αν ό Μάρξ

κληρονόμησε την πολυτιμη έννοια της άντίφασης άπό τόν Χέγκελ, έμεις κληρονομήσαμε άπό τόν Μάρξ τή μονάκριβη δυνατότητα της πάλης των τάξεων.

'Υπάρχει, λοιπόν, εδώ ένα ληξιπρόθεσμο χρέος της άνανεωτικής 'Αριστεράς. Αυτό τό χρέος την άφορά ως κομματικό όργανισμό. Γι'αυτό τά άτομα που την άποτελούν έχουν (όσα έχουν) και πρέπει νά έχουν τις άπόψεις τους γι' αυτά τά ζητήματα. Αυτό όμως δεν άρκει, είναι πρακτικά άνευ σημασίας, δεν πολιτικοποιεί μέ κανένα τρόπο την πολιτική της.

Οί παραπάνω ύπαινημοί γιά τις μορφές ενεργοποίησης των άντιφάσεων μέσα στην ταξική πάλη προφανώς δεν έξαντλούν τό θέμα. 'Απλώς θίγουν τή γενική πλευρά ενός ζητήματος που στά επόμενα, όπως άναδεικνύεται διαμέσου της άναφοράς στην «άντίθεση» άνθρώπου-φύσης, έχει και ιδιαίτερες πλευρές γιά την κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Πώς είναι δυνατό νά έννοήσουμε την «άντίθεση» άνθρώπου-φύσης; 'Αν ό άνθρωπος άποτελεί μέρος της φύσης και είναι πράγματι ένα φυσικό είδος όντας ταυτόχρονα έξω άπό τήν ύπόλοιπη φύση ως μέλος της κοινωνίας, πώς βρίσκεται σ' άντίθεση μέ τή φύση; Μπορεί νά ύπάρξει άντίθεση άνάμεσα στόν άνθρωπο και στό «όργανικό του σώμα» που είναι έν γένει ή φύση; Ποιά μπορεί νά είναι ή λύση αυτής της «άντιθέσης»; 'Ασφαλώς, δεν μπορεί νά είναι ή έξαφάνιση της φύσης ούτε ή έξαφάνιση του άνθρώπου. Αυτό θά ήταν τό τραγικό τέλος της ιστορίας. 'Αν ή λύση της άντιθέσης κεφαλαίου-έργασίας συνίσταται στην κατάργηση του κεφαλαίου, εδώ ή λύση ίσως νά συνίσταται στη «συμφιλίωση» άνθρώπου και φύσης. Οί οικολόγοι έχυσαν πάρα πολύ μελάκι καταγγέλοντας τις προσπάθειες του άνθρώπου νά κυριαρχήσει στη φύση, έγκαλώντας σε μιά «συμφιλίωση» του άνθρώπου μέ τή φύση, πριν είναι πολύ άργά. Πώς καθορίζεται όμως αυτή ή «συμφιλίωση»; Μέ ποιά κριτήρια; Πέρα άπό κάποιες γεορομαντικές και νατουραλιστικές φλυαρίες, ή μόνη άπάντηση σ' αυτά τά έρωτήματα είναι ή σιωπή.

'Ο άνθρωπος δεν άντιμετωπίζει τή φύση άτομικά, αλλά διαμέσου της κοινωνίας. 'Αν ύπάρχει μιά «άντίθεση» αυτή δεν είναι ή «άντίθεση» άνθρώπου-φύσης αλλά κοινωνίας-φύσης. 'Η καταστροφή των δασών του 'Αμαζονίου, τό Τσερνομπίλ, τό νέφος, τά βρώμικα ποτάμια, ή όξινη βροχή, αλλά και οί καλλιέργειες, τά βουστάσια, οί στάνες, τό δομημένο περιβάλλον δεν είναι παρά κοινωνικά άποτελέσματα. 'Αποτελέσματα περισσότερων του ενός κοινωνικών μετασχηματισμών. 'Αποτελέσματα της παγκόσμιας ιστορίας. 'Αποτελέσματα μιάς άντιπαλότητας

ανάμεσα στην κοινωνία και τη φύση κι όχι μιάς «αντίθεσης». "Αν σήμερα ο ταξικός αγώνας των κυρίαρχων τάξεων έναντι των κυριαρχουμένων, χρησιμοποιεί τις τεχνολογικές δυνατότητες της «φτηνής» εκμετάλλευσης της φύσης, ως τό ακρότατο σημείο εκδήλωσης μιάς οικολογικής κρίσης, αν παίζει με τη φωτιά, αυτό συμβαίνει για να άποφευχθεί ή εκρηξη της καπιταλιστικής αντίφασης. Η αντιπαλότητα κοινωνίας-φύσης καθίσταται έτσι μιά μορφή της καπιταλιστικής αντίφασης, της καπιταλιστικής ανάπτυξης που έξασφαλίζει προσωρινά έναν κοινωνικό συμβιβασμό. Τό μέλλον είναι άορατο, ο άγώνας όμως του ανθρώπου και της κοινωνίας με τη φύση θά μπορούσε ν' άλλαξει αν άλλαζε ή κοινωνία, όπως άλλωστε ήταν διαφορετικός στίς προκαπιταλιστικές κοινωνίες. "Επειδή όμως πρόκειται για μιά αντιπαλότητα, δέν θά ήταν δυνατό να καταργηθεί. Τό να στοχάζεται ή "Αριστερά τη σχέση ανθρώπου-φύσης διαμέσου της κοινωνίας με δρους αντιπαλότητας κι όχι αντίθεσης δέν συνιστά σχολαστικότητα, είναι συστατική της προϋπόθεσης.

Τίποτε δέν είναι πιό χρονοβόρο από την επίλυση άνυπαρκτων ή κακοδιατυπωμένων προβλημάτων, όπως έλεγε κι ο άλλος. Δυστυχώς για μās, οι παγίδες είναι πολλές, διάσπαρτες και καλοστημένες. Για να τις άποφύγουμε δέν διαθέτουμε κάποιον τυφλοσύρτη, μιά συνταγή δοσμένη μιά για πάντα, εκτός από μιά γενική προειδοποίηση: «ή γνώση του πραγματικού αντικειμένου περνά όχι από την άμεση έπαφή με τό «συγκεκριμένο», αλλά έξαρτάται από την παραγωγή της έννοιας του εν λόγω αντικειμένου (με την έννοια του αντικειμένου γνώσης) ως άπόλυτη προϋπόθεση για τη θεωρητική του δυνατότητα». ³ Για να φωτίσουμε λίγο περισσότερο τό μέγεθος της διαφορετικότητας των επιπτώσεων πάνω στην στρατηγική της "Αριστεράς, ανάλογα με τόν τρόπο που αντιμετωπίζει τη σχέση ανθρώπου-φύσης, αξίζει να θυμηθούμε ένα αντίστοιχο παράδειγμα, έχοντας κατά νου την προειδοποίηση που μόλις αναφέραμε.

Στίς άρχές της δεκαετίας του '70 ήταν της μόδας μιά άλλη «αντίθεση»: ανάμεσα στό «κέντρο» και στην «περιφέρεια». Σήμερα αναφέρεται και ως «αντίθεση» Βορρά - Νότου. Σύμφωνα με τούς Σεμίρ "Αμίν, "Αργύρη "Εμμανουήλ και άλλους αυτή ή «αντίθεση» προκαλεί τό φαινόμενο της «άνισης άνταλλαγής» και έτσι τό προλεταριάτο των χωρών του «κέντρου» συμμετέχει στην «εκμετάλλευση» του τρίτου κόσμου. Συνεπώς μόνον οι λαϊκές μάζες της «περιφέρειας» διαθέτουν ένα πραγματικό επαναστατικό δυναμικό. ⁴ "Όπως πολύ σωστά σημείωνε τότε ο Σάρλ Μπετελέμ στην αντιπαρά-

θεσή του με τόν "Αργύρη "Εμμανουήλ «αν σκέφτεται, κανείς τίς μεταξύ των χωρών οικονομικές σχέσεις με δρους εκμετάλλευσης δημιουργεί-μιά σειρά συσκοτίσεις. Η έννοια της εκμετάλλευσης μετατρέπεται σε δρο ιδεολογικό, που αντί να υποδηλώνει μιά ταξική σχέση, επικαλύπτει ένα σύνολο σχέσεων διαφορετικής φύσης που δέν είναι δυνατό να εκφραστούν με μιά και την αυτή έννοια. Συνεπώς... αναβιώνει τό ιδεολογικό ζεύγος που ο ιστορικός ύλισμός έχει άποβάλλει από τό θεωρητικό του όπλοστάσιο... τό ιδεολογικό ζεύγος «πλούσιοι - φτωχοί» ⁵ (ύπογραμμίσεις δικές μου). "Άλλο πράγμα είναι ή «αντίθεση» και ή «εκμετάλλευση» που ύφίστανται οι ύποανάπτυκτες χώρες («περιφέρεια», Νότος) από τίς άναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες («κέντρο», Βορρά) κι άλλο πράγμα είναι ή αντίθεση και ή εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας άπό τό κεφάλαιο. "Ιδού μιά άκόμη «λεπτομέρεια», που επειδή άκριβώς αντιμετωπίστηκε ως άκαδημαϊσμός, έφερε τόση σύγχυση και άποπροσανατολισμό (βλέπε Χαμείνι) στίς γραμμές της "Αριστεράς.

Κι αν άκόμη δέν έχουμε πεισθεί για τό αν ή σχέση ανθρώπου - φύσης συνιστά αντίθεση ή όχι, κι αν άκόμη μās φαίνεται άδιανόητο να ξεκόσουμε άπό μιά όντολογία των αντιθέσεων/αντιφάσεων [οι «κόκκινοι» προσκολλημένοι στην άναποδογυρισμένη Χεγκελιανή διαλεκτική της αντίθεσης κεφαλαίου - εργασίας και οι «πρασινοκόκκινοι» σε μιά σειρά από «αντιθέσεις» οι όποιες δέν μπορούν να άπομονωθούν μεταξύ τούς ούτε να άναχθούν ή μιά στην άλλη» ⁶] και να στοχασθούμε την ταξική πάλη, άς στοχασθούμε τουλάχιστον πάνω στην προειδοποίηση που προαναφέραμε. Μιά προειδοποίηση που άπορρέει από μιά πραγματική άναγκαιότητα και συνοδεύεται άπό μιά έπισήμανση: ή χρήση της έννοιας ενός αντικειμένου συνδέεται άποκλειστικά και μή - γραμμικά με την προβληματική περί αυτό τό αντικείμενο, του άνήκει δηλαδή και δέν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη γνώση ενός άλλου αντικειμένου (άκόμη και συναφούς) χωρίς να έχει υποβληθεί σε μιά διαδικασία *άναπαραγωγής* της. Η εν λόγω έννοια δέν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την *έπιστημονική* γνώση ενός άλλου αντικειμένου, για την αντικειμενική του γνώση, γιατί μιά έννοια ξεκομμένη άπό τό πεδίο παραγωγής κι άναφοράς της μετατρέπεται κατά κανόνα σε *δρο ιδεολογικό*. Καθίσταται έτσι χρησιμοποιήσιμη για τούς αντικειμενικούς *στόχους του κάθε ύποκειμένου που την άσπάζεται*. Τό εν λόγω ύποκείμενο άγνοεί συνήθως αυτή τη μετάπλαση των έννοιών και πιστεύει έντίμως ότι «άνακάλυψε» νέα έπιστημονικά όπλα για τόν άγώνα του, ο όποιος

έντούτοις έξακολουθεί να διεξάγεται με ιδεολογικούς δρους).

Βαφτίζοντας, λοιπόν, την αντιπαλότητα μεταξύ κοινωνίας - φύσης «αντίθεση άνθρωπου - φύσης», όχι μόνο καλούμαστε να αντιμετωπίσουμε μιά άνύπαρκτη αντίθεση, αλλά και να συσκοτίσουμε την ταξική πάλη που διεξάγεται στην οικονομία, στην πολιτική και στη θεωρία με μιά ήθική μαρτυρία. Η άστική τάξη, ή όποια όχι μόνο πασχίζει να διατηρήσει την κυριαρχία της στην κοινωνία, αλλά και κάποιες συνθήκες ζωής και άναπαραγωγής του συνόλου της κοινωνίας δέν θά παζαρεύει έτσι άμεσα την ταξική της ύπόσταση, αλλά τό κόστος των άναγκαίων έπεμβάσεων (ή των μή - έπεμβάσεων, της διακοπής δραστηριοτήτων) για να άποφευχθεί μιά περαιτέρω καταστροφή της φύσης ως τό σημείο εκείνο που θά καθιστούσε ίσως άδύνατη την άναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. ⁷ Θά συνεισφέραμε έτσι στη διαίωνιση μιάς άθλιότητας: κοινωνικής και φυσικής. Μετά από ένάμισο αιώνα με μιά τόση πλούσια ιστορική έμπειρία πίσω μας, όχι μόνο δέν είμαστε πιό σοφοί άπό τόν Μάρξ, όχι μόνο δέν μπορούμε άκόμη να δούμε καθαρά τίς μορφές ένεργοποίησης των αντιφάσεων μέσα στην ταξική πάλη, αλλά κατάκοποι άπό τίς περιπέτειες της ταξικής πάλης κινδυνεύουμε πάλι να συνδέσουμε άπλως με τό και, την "Αριστερά και την Οικολογία, να μή *συναντηθούμε* δηλαδή.

Η ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΚΡΙΣΗ

Μιλήσαμε παραπάνω για έπιστημονικές έννοιες και ιδεολογικούς δρους. Αυτό δέν σημαίνει κατά κανένα τρόπο ότι ο μαρξισμός είναι με την έπιστήμη και έναντι της ιδεολογίας. Ο "Άλτουσερ παλαιότερα και ο Λαμπικά μετέπειτα έχουν γράψει τίς πιό αξιόλογες σελίδες γι' αυτά τά ζητήματα. ⁸ "Εμείς περιοριζόμαστε έδω να ύπενθυμίσουμε την άνάγκη για την επανεργοποίηση (και ότι αυτό συνεπάγεται) της επαναστατικής έπιστήμης του ιστορικού ύλισμού και της κομμουνιστικής ιδεολογίας. Ο μαρξισμός, λοιπόν, άναγνωρίζει την ύπαρξη ιδεολογιών και τίς εκτιμά ανάλογα με τόν ρόλο που διαδραματίζουν στην ταξική πάλη. Έξάλλου ο καθένας (άτομο, ομάδα, κόμμα) άσκει την πολιτική του με βάση την ιδεολογία του. Ποιές είναι άραγε οι ιδεολογίες που άπορρέουν άπό την έννοια της *οικολογικής κρίσης*; Δέν μπορεί να είναι —κατά τό μάλλον ή ήττον— παρα ιδεολογίες *αντιδραστικές*. Η άποδοχή της «πραγματικότητας» της οικολογικής κρίσης —όπως αυτή μάλιστα παρουσιάζεται άπό τά μέσα μαζικής ενημέρωσης που άδρα-

ξαν αυτή τή χρυσή ευκαιρία, χρυσή χωρίς εισαγωγικά έλέω τής ανταλλακτικής τής αξίας— παραπέμπει τουλάχιστον στην ανάγκη διατήρησης τής φύσης στή σημερινή κατάσταση στή μη περαιτέρω οικολογική καταστροφή. Τό ζήτημα τής υπεράσπισης τής φύσης αποκτά έτσι ένα χαρακτήρα επείγοντος, μπαίνει σέ προτεραιότητα. Μέ τήν ένυπαρκτη στον καπιταλισμό κομμουνιστική τάση καθημαγμένη, ή επικαιρότητα του σοσιαλισμού σκιαζεται ακόμη περισσότερο και από τήν ανάγκη τής διαταξικής υπεράσπισης τής φύσης. Ή κυρίαρχη ιδεολογία έλλειψει αντίπαλου—όχι μόνο λόγω τής κρίσης του μαρξισμού αλλά και λόγω του ανεπαρκούς και αντιφατικού θεωρητικού λόγου τής οικολογίας—έχει κατορθώσει ήδη σήμερα, μετά από τήν άμηχανία τής πρώτης περιόδου, να παρέμβει και να αξιοποιήσει—όχι χωρίς αντιστάσεις και όχι πάντοτε μέ επιτυχία— ύπερ του κοινωνικού status quo τήν ίδια τήν οικολογική κρίση. Βέβαια τά πράγματα είναι πίο σύνθετα, οί έν λόγω ιδεολογίες διαφέρουν μεταξύ τους και είναι αντιδραστικές μόνο σέ τελευταία ανάλυση.

Όπως αναφέρεται και άλλο «μετά τή θεαματική “ανάκαλυψη” τής από τό ιδεολογικό ρεύμα τής “Εκθεσης τής Ρώμης, ή οικολογική κρίση δημιουργήσε έναν στοιχεώδη άμυντικό μηχανισμό που ταιριάζει στον “παράδοξο χώρο” τής κυρίαρχης ιδεολογίας» και που είχε σά συνέπεια τήν καλλιέργεια και ανάπτυξη—μέσα από τή σχετική διαμάχη— δύο έκ διαμέτρου αντιθέτων δοξασιών: από τή μία πλευρά ένα είδος άνορθολογικής μοιρολατρίας άπέναντι στην οικολογική κρίση «από τήν όποία μόνο ένα θαύμα θά μπορούσε να μάς σώσει, θαύμα που ένδεχομένως θά προέκυπτε από ένα είδος θαυματουργικής μετασώσεως τής ανθρωπότητας (αυτή φαίνεται να είναι ή θέση του Μπάρο)» και από τήν άλλη πλευρά «μιά έξισου άνορθολογική αισιοδοξία, βασισμένη είτε στή μεταφυσική έμπιστοσύνη στην ικανότητα του ανθρώπου να έπιλύσει μέσω τής τεχνολογίας όλα τά προβλήματα που αυτή ή ίδια ή τεχνολογία γεννά, είτε στή θρησκευτική πίστη στην ικανότητα αυτορρύθμισης κάποιου οικολογικού υπερσυστήματος».⁹

Αυτές οί πρώτες δοξασίες—οί όποιες είναι ακόμη ένεργά παρούσες στή σκέψη και καθορίζουν τή στάση και τίς πρακτικές πολλών— που έβγαλαν κατά κάποιον τρόπο έντός παρενθέσεως τόν συγκεκριμένο ύλικό χαρακτήρα τής οικολογικής κρίσης δέν ήταν και οί μοναδικές που αναπτύχθηκαν μέσα στο οικολογικό κίνημα. Σήμερα πλέον υπάρχουν και άνάμεσα στους πράσινους αξιόλογες αναλύσεις που συνδέουν τήν οικολογική κρίση

μέ τόν κυρίαρχο τρόπο παραγωγής, μέ τόν καπιταλισμό στή συγκεκριμένη ιστορική φάση του. Ή έννοια όμως και ή ύλικότητα τής οικολογικής κρίσης παραμένουν θολές. Κι αυτό συμβαίνει γιατί ή οικολογική κρίση δέν είναι ένα οικολογικό φαινόμενο.

Σέ κανένα επίπεδο τής οικολογικής έπιστήμης (ένα ακόμη άνοιχτό ζήτημα: ύφίσταται κάποια οικολογική έπιστήμη και πώς; Ζήτημα που επίσης έπείγει να συζητησουμε συστηματικά) δέν είναι δυνατό να καθοριστεί ό κριτικός χαρακτήρας τών τόσο διαφορετικών φαινομένων—οικολογικών καταστροφών ή/και άπειλών, εξάντληση άποθεμάτων και λοιπά— που συνιστούν τήν έν λόγω κρίση. Οί θεωρούμενες (μέ ποιά άραγε κριτήρια;) αναγκαίες συνθήκες έπιβίωσης τών ανθρώπων που είναι διαφορετικές για τούς λάπωνες, τούς Βεδουίνους και τούς Λονδρέζους δέν είναι μόνο βιολογικές, είναι και κοινωνικές. Ή διαδικασία άναπαραγωγής του ανθρώπου είναι μία σύνθετη ύλικόιστορική διαδικασία. Αυτές οί διαφορετικές χωρικά και χρονικά αναγκαίες συνθήκες άναπαραγωγής, δέν συνιστούν κατά κανένα τρόπο και μέσο καμιάς έπιλεκτικής διαδικασίας και τίς ικανές συνθήκες τής μελλοντικής άναπαραγωγής τών ανθρώπων και τών κοινωνικών τους σχηματισμών. Οί ικανές συνθήκες παραμένουν άγνωστες. Ή έννοια τής οικολογικής κρίσης παραπέμπει σήμερα σέ μιά άπειλή. Αυτό δέν σημαίνει κατά κανένα τρόπο ότι ή μόλυνση του άέρα, του νερού, του έδάφους, ή έξαφάνιση πολλών δασών, ή έξαθλίωση του δομημένου χώρου πρέπει να μάς αφήνουν άδιάφορους, έν όψει τής άπροσδιοριστίας τής οικολογικής κρίσης. Αντίθετα μάς ένδιαφέρουν και μάλιστα επειγόντως. Αυτό όμως τό έπείγον, δέν παραπέμπει στην «προτεραιότητα τής οικολογικής κρίσης» (έδω διαφωνώ μέ τόν Βόλφ, βλέπε και σχετική παραπομπή), ούτε στην προτεραιότητα αναζήτησης μιάς «θετικής λύσης που θά έπιτρέψει να περιοριστούν οί ζημιές και να άποκατασταθούν οί οικολογικές συνθήκες μιάς πλούσιας ανθρώπινης ζωής».¹⁰

Αν συμφωνούμε ότι ή ευθύνη για τό μέγεθος τών οικολογικών καταστροφών και τής κοινωνικής έξαθλίωσης γενικότερα, βαρύνει τόν καπιταλισμό, και τόν ύπαρκτό, σοσιαλισμό τότε όποιαδήποτε προσωρινή άπάλυνση τής φυσικής και κοινωνικής έξαθλίωσης—ή όποια άπάλυνση πρέπει έντούτοις μόνο να έπιδιώκεται κι αυτό είναι τό τεράστιο πρακτικό πρόβλημα που πρέπει να αντιμεταπίσουμε χωρίς να ένισχύουμε άπλως κάθε φορά τόν άριστοισμό άμέσου του ρεφορμισμού και άντιστρόφως—άν δέν συμβαδίζει μέ μιά περαιτέρω ένίσχυση τής ένυπαρκτης στον καπιταλισμό κομμουνιστικής τάσης, είναι έξ όλοκλήρου ένα

ακόμη δώρο στο κεφάλαιο. Φτάνουμε έτσι σ' ένα σημείο άκίνητοποίησης: ή οικολογία ζητά έγγυήσεις για τό πόσο οικολογική θά είναι ή σοσιαλιστική κοινωνία (καλοπροαίρετα ό οικοσοσιαλισμός, έξθρικά τά λοιπά οικολογικά ρεύματα) και ή Άριστερά που θά μπορούσε να επανενεργοποιησει—όχι να έγγυηθεί, γιατί κανείς δέν μπορεί να δώσει έγγυήσεις για τήν έκβαση τής ταξικής πάλη— τήν επικαιρότητα του σοσιαλισμού, τό δράμα τής άταξικής κοινωνίας— για να έξηγουμαστε ή κομμουνιστική κοινωνία δέν θά είναι μιά κοινωνία χωρίς προβλήματα, μιά κοινωνία «άγγέλων», αυτά άφορούν τόν έπουράνιο παράδεισο— περί άλλο τυρβάξει. Κοντολογίς, δέν υπάρχει ως τέτοια σήμερα. Έπειδή όμως τά προβλήματα ύπάρχουν και ή ταξική πάλη διεξάγεται χωρίς άνάπαυλα—ακόμη κι άν διεξάγεται στά τυφλά— συμβαίνει τό έξής παράδοξο: ένα σημαντικό τμήμα τών οικολόγων να προσπαθεί να ξανακαλύψει τόν μαρξισμό και τόν κομμουνισμό και ένα τμήμα τής Άριστεράς να προσπαθεί να ξανακαλύψει τήν οικολογία. Ποιόν μαρξισμό όμως, ποιόν κομμουνισμό και ποιά οικολογία; Ήν πρόκειται για τόν γκριζοκόκκινο μαρξισμό και τήν γκριζοπράσινη οικολογία, για τή σοσιαλδημοκρατία ή και τόν άριστοισμό και τόν οικολογικό νατουραλισμό, ή και τεχνοκρατισμό, θά έχει δοθεί μιά ακόμα ευκαιρία στον καπιταλισμό να διαχειριστεί αυτός, για λογαριασμό όλων, τή φυσική και κοινωνική άθλιότητα.

1. Βλέπε «Οικολογία και Άριστερά», του Άγγελου... Έλεφάντη, *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τεύχος 15, 1984.
2. Στο ίδιο.
3. Βλέπε Λουί Άλτουσέρ, «Ή θεωρητική επανάσταση του Μάρξ», *Πολίτης*, τεύχος 35, Ιούnius 1980, σελ. 41.
4. Βλέπε Σάρλ Μπετελέμ, «Διεθνείς σχέσεις και ταξικές σχέσεις», *Πολίτης*, τεύχος 9, Φεβρουάριος 1977, σελ. 66.
5. Στο ίδιο.
6. Γράφοντας αυτές τίς γραμμές είχα τό μυαλό μου στην οικολογική προβληματική τής «Προλεταριακής Δημοκρατίας» (Ιταλία), όπως παρουσιάστηκε από τόν Γ. Ριτζούλη στο «Δέν μπορεί να ύπάρξει κυριαρχία επί τής Φύσης», έφημερίδα *Έποχή*, Κυριακή 22 Ιανουαρίου 1989.
7. Βλέπε Φ.Ο. Βόλφ, «Σοσιαλιστική μετάβαση και οικολογική κρίση», *Πολίτης*, τεύχος 96, σελ. 32.
8. Βλέπε Λουί Άλτουσέρ, «Ήδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του Κράτους», *Θέσεις*, εκδόσεις *Θεμέλιο*, 1977 και Ζώρζ Λαμπικά «Le paradigme du Grand-Hornu», εκδόσεις *La Brèche*, Παρίσι 1987. Άπόσπασμα από αυτό τό βιβλίο δημοσιεύτηκε στον *Πολίτη*, τεύχος 86, Δεκέμβριος 1987.
9. Βλέπε παρ. 7.
10. Στο ίδιο.

Οικολογία και 'Αριστερά

του 'Αγγελου 'Ελεφάντη

Ηταν Μάρτης του 1984 όταν στον Δεκαπενθέμερο Πολίτη (τεύχ. 15) διατύπωνα την άποψη ότι οι «άριστεροί είναι καταδικασμένοι να γίνουν και οικολόγοι, οι οικολόγοι είναι καταδικασμένοι να γίνουν και άριστεροι». 'Η πρόταση αυτή, μέσα στην άβεβαιότητά της, θά μπορούσε να εκληφθεί ως προσπάθεια συγκερασμού και αρμονικής συμβίωσης αντιλήψεων που εμφανίζονται, και ένδεχομένως είναι, αντιθετικές: θά μπορούσε ακόμη να εκληφθεί ως προσπάθεια οικειοποίησης της οικολογικής προβληματικής για να διασωθεί μία άριστερά που παραδέρνει μέσα στις αντιφάσεις της, να εκσυγχρονισθεί με όλιγη οικολογική γαρνιτούρα. Θά μπορούσε επίσης να διαβαστεί και αλλιώς: τόσο οι άριστεροί όσο και οι οικολόγοι σπάνε τα μούτρα τους μπροστά στο ίδιο πρόβλημα, και οι δύο δοκιμάζονται μπροστά στην ίδια πραγματικότητα: την οικολογική κρίση. Κι ακόμη, μήπως είναι πλέον αδιανόητο να είναι κανείς ά-

ριστερός χωρίς να έχει ενσωματώσει στη σκέψη και την πρακτική του την οικολογική προβληματική, μήπως είναι αδύνατο πλέον να είναι κανείς οικολόγος χωρίς να έχει ενστερνισθεί την άριστερή (και ποιάν απ' όλες;) προβληματική; Φαίνεται δηλαδή ότι τά δύο ρεύματα, τό ένα μέ μίαν ιστορία δύο αιώνων ήδη, τό άλλο μέ μιά ζωή δυό μόλις δεκαετιών, έχουν ένα επίκαιρο σημείο: τά αποτελέσματα που δημιουργεί ή διαχείριση της φύσης από τόν άνθρωπο αποτελέσματα που έχουν φθάσει σέ ένα κρίσιμο σημείο και που θέτουν προβλήματα για τό ίδιο τό μέλλον του ανθρώπου ως φυσικής οντότητας και ως κοινωνίας ανθρώπων. Χρειάζεται, λοιπόν, κατ' αρχήν να άνιχνευθούν οι τρόποι μέ τούς οποίους οι άριστεροί, και στην προκειμένη περίπτωση έννοω την κομμουνιστική άριστερά, προσέγγιζαν τό πρόβλημα φύσης, να άνιχνευθεί δηλαδή ό τρόπος μέ τόν όποιο τό πρόβλημα αυτό επηρέαζε, αν επηρέαζε, τίς άπόψεις τους και τή στρατηγική τους.

Πρίν μιά δεκαετία περίπου και στόν τόπο μας είχε άρχισι να τίθεται μέ τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο τό οικολογικό πρόβλημα είτε στη γενικότητά του είτε μέ άφορμή συγκεκριμένες καταστάσεις που δημιουργεί ή ρύπανση, ή περιβαλλοντική καταστροφή, τό άξενο τών πόλεων, ή υποβάθμιση του περιβάλλοντος, οι κίνδυνοι για την ύγεια τών ανθρώπων, ή εξαφάνιση τών ειδών κ.λπ. 'Εξ αντικειμένου λοιπόν είχε τεθεί τό πρόβλημα σχέσεων οικολογίας και άριστεράς. 'Εχω ώστόσο την έντύπωση ότι τά πράγματα εξακολουθούν να είναι τό ίδιο συγκεκριμένα όσο και πρίν δέκα χρόνια. Θά μπορούσα μάλιστα να προσθέσω ότι ή σχέση τών δρων «οικολογία» και «άριστερά» δέν είναι πιά μιά σχέση ούδέτερη ή αδιάφορη και μάλλον ή προσέγγιση τών δύο δρων υποδηλώνει αντιπαλότητα.

Βιάζομαι εύθυσ έξ άρχής να τονίσω ότι αν ή οικολογική προβληματική δέν έχει διαπεράσει τίς πολιτικές αντιλήψεις και συμπεριφορές τών κομμά-

των της άριστερας και άν, από την άλλη μεριά, δέν έχει αναπτυχθεί αξιόλογο οικολογικό κίνημα στον τόπο μας, οι αίτιες είναι, βασικά, τριών κατηγοριών, και καλό θά ήταν νά υπάρξει εδώ μιά επισκόπηση.

A. ΕΝΑΣ «ΚΑΘΥΣΤΕΡΗΜΕΝΟΣ» ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ: ΚΑΘΥΣΤΕΡΗΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗΣ

Οι αίτιες πού δημιουργούν την οικολογική κρίση πρέπει νά ανιχνευθούν στους ιστορικούς δρους διαμόρφωσης του ελληνικού κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού, μολονότι τά άνησυχητικά συμπτώματα αυτής της κρίσης είναι σχετικά νέο φαινόμενο. Μόλυνση, ρύπανση, έρημοποίηση, κλιματολογικές αλλαγές, καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος, νέφος κ.λπ. είναι φαινόμενα πού δέν τά συναντά κανείς π.χ. στον Μεσοπόλεμο ή στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες άν και οι αίτιες πού τά προκάλεσαν είναι ήδη έν δράσει. Η καθυστερημένη εμφάνιση της οικολογικής ευαισθησίας αντιστοιχεί σέ μιά σχετική καθυστέρηση της οικονομικής ανάπτυξης. Όταν τή δεκαετία του '70, και πολύ περισσότερο στη δεκαετία του '80, μέ τή συσσώρευση χρήσεων, τήν πύκνωση δραστηριοτήτων, τή ληστρική άπομύζηση της φύσης εμφανίζονται τά φαινόμενα της οικολογικής κρίσης πού πλήττουν όχι άπλώς κάποιες περιοχές ή κοινωνικές ομάδες, αλλά, όλόκληρες περιφέρειες και μεγάλα τμήματα του πληθυσμού, τότε, αρχίζουν οι πρώτες φωνές, οι πρώτοι προβληματισμοί πού εστιάζουν τήν προσοχή τους στό οικολογικό πρόβλημα. Όσο άκόμη οι Νεοέλληνες ζούσαμε κάτω από τό φάσμα της άνέχειας ή προστασία της φύσης δέν έμπαινε μέσα στις προτεραιότητες: προείχε ή επιβίωση των ανθρώπων. Εκείνη ή τόσο γνωστή και διαδεδομένη «άντιπαροχή» του πατρώου άκινήτου χρησίμευε γιά νά διώξει τους γιούς και τις κόρες από τή μιζέρια του λασπωμένου δρόμου, αλλά συνάμα όταν τό σοκάκι των παιδικών μας χρόνων, ή λάμπα του πετρελαίου, ή ξυπολυσιά, οι μουλαρομεταφορές έγιναν άνάμνηση θολή, όταν ξεπεράστηκε ή λαχτάρα γιά τήν άπόκτηση του πρώτου τροχοφόρου, των adidas, του διαμερίσματος, του ηλεκτρικού σπιτιού και του «σύνθετου», όταν ο ελληνικός λαός έφτασε στό σημείο νά τρώει κάθε μέρα κρέας και νά γνοιάζεται περισσότερο γιά τά κιλά πού πρέπει νά χάσει παρά μέ τί θά στρώσει τό τραπέζι του, τότε, πλήθυναν οι έμπειρίες πού μάς έδειχναν ότι μαζί μέ τό βρώμικο νερό πετάχθηκε και τό παιδί,

ότι τούτη η απαστράπτουσα επιφάνεια της ευμάρειας κάλυπτε κάποιες βαθύτερες άποστερήσεις, κάποια βαθύτερα αίτήματα ευζωίας. Δέν είναι τυχαίο τό γεγονός ότι λέξεις όπως νέφος, ρύπανση, οικοσύστημα, βιολογικός καθαρισμός, δξυνη βροχή, άναστροφή, περιβάλλον, τρύπα όζοντος άκόμη και ή λέξη οικολογία δέν ύπήρχαν πριν μερικά χρόνια στό καθημερινό λεξιλόγιο του Νεοέλληνα και ότι μέσα σέ λίγο καιρό έκαναν καριέρα λαμπρή. Κατά ένα κλασικό τρόπο ή ταχύρρυθμη αλλαγή των συνθηκών ζωής έφερε στον κόσμο μιά νέα κοινωνική ευαισθησία. Ένα επιφαντικό είναι άφύπνισε μιά κάποια οικολογική συνείδηση πού μέ τή σειρά της τροφοδότησε τήν οικολογική προβληματική.

Οι ιστορικές συνθήκες ανάπτυξης της ελληνικής άριστερας ήταν τέτοιες πού δέν έφεραν στό προσκήνιο προβλήματα οικολογικής φύσης. Η ελληνική άριστερά παραγνώριζε τις αίτιες του οικολογικού προβλήματος καθώς στόχο είχε, και γιά πολλές δεκαετίες, τήν αντιμετώπιση άφενός των καθεστώτων της πολιτικής άνωμαλίας (φασισμός, Πόλεμος, κατοχή, έμφύλιος πόλεμος, μετεμφυλιοπολεμική τρομοκρατία, στρατιωτική δικτατορία) και άφετέρου τά κοινωνικά προβλήματα πού δημιουργούσαν ή ιμπεριαλιστική εξάρτηση, ή οικονομική καθυστέρηση και οι καπιταλιστικές σχέσεις. Ήταν βέβαια μιά παραγνώριση κοινωνικά και πολιτικά προσδιορισμένη γιατί ή κοινωνική και ή πολιτική συγκυρία άλλες προτεραιότητες άναδείκνυαν. Όστόσο τά ιδεολογικά και τά θεωρητικά έφόδια της άριστερας ήταν τέτοια πού της στέρησαν τήν άναγκαία ευαισθησία και έγρήγορση νά αντιληφθεί ότι ή πάλη εναντίον της οίκονομίας του κέρδους, δέν μπορεί νά περιορισθεί άτιμωρητί στην πάλη μόνον εναντίον του κέρδους, νά διαγνώσει δηλαδή ότι πρόοδος, τεχνολογία, ύλική ευημερία, ανάπτυξη, μορφές κατανάλωσης, άρα τρόπος ζωής, άνάγκες, κοινωνικές προσδοκίες, άτομικές και οικογενειακές στρατηγικές και λαϊκές ιδεολογίες κατασκευάζονται στη μήτρα των καπιταλιστικών σχέσεων και δυνάμεων παραγωγής πού οδηγούν στην καταστροφή του περιβάλλοντος. Βρεθήκαμε μπροστά στις συνέπειες χωρίς νά έχουμε διαγνώσει έγκαιρα τις αίτιες. Ήδη από τή δεκαετία του '60 αίτιες και συνέπειες ήταν έν δράσει αλλά ή άριστερά άδρανής. Ίσως στό σημείο αυτό συναντούμε μιάν από τις πιο μακρόβιες και τις πιο άποπροσανατολιστικές συνέπειες της ιδεολογίας του αντιφασισμού και του λαϊκομετωπισμού πού άποτελούσαν, και άποτελούν άκόμη γιά τό μεγαλύτερο μέρος των δυνάμεων της άριστερας, τό βασικό πολιτικό της έργαλειο, ένα έργαλειο όμως έντε-

λώς άκατάλληλο γιά νά αντιμετώπισει τά προβλήματα πού δημιουργεί ο βιομηχανικός παραγωγικός πολιτισμός.

B. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ: ΥΠΟΝΟΜΕΥΣΗ ΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ

Έκτός όμως από τά προηγούμενα, πού θά μπορούσαν νά άποδοθούν στις ιδιομορφίες της ελληνικής κοινωνίας και του ελληνικού άριστερου κινήματος ύπάρχουν και κάποιοι γενικότεροι λόγοι, ιδιαίτερα δραστικοί, πού θά καθηλώσουν σέ άδράνεια τήν ελληνική άριστερά άπέναντι στό οικολογικό πρόβλημα. Η παραγνώριση γιά τήν όποια μιλούσα πιο πάνω δέν είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα πού προσιδιάζει ειδικά και μόνο στην ελληνική άριστερά. Μέσα στό ίδιο κλίμα κινείται ή διεθνής κομμουνιστική άριστερά σέ όλόκληρο τον είκοστό αιώνα.

Τά κυρίαρχα ρεύματα του εργατικού κινήματος, ήδη από τά τέλη του 19ου αιώνα, είχαν πριμοδοτήσει τρία μέτωπα άγώνων: τήν εκμετάλλευση, τήν πολιτική καταπίεση και τήν εθνική άνεξαρτησία (όπου έτίθετο τέτοιο πρόβλημα). Αλλά πρέπει νά επιμείνουμε στό γεγονός ότι αυτές οι τρεις προτεραιότητες πού ύπαγόρευαν τή στρατηγική των άριστερων κινήματων όχι μόνο δέν ταιριάζουν μέ τήν οικολογική προβληματική αλλά είναι πολύ περιοριστικές και ως προς τήν μαρξιστική προοπτική. Τόσο μάλιστα περιοριστικές πού μπορεί νά έγκλωβίσουν και τον ίδιο τον μαρξισμό σέ μιά προοπτική ρεφορμιστική. Γιατί άν κατά τον Μάρξ στη βάση του καπιταλιστικού συστήματος ένυπάρχει ή άναγωγή των ατόμων και των ομάδων σέ άγοραστές και πωλητές έμπορευμάτων και έφόσον ο διαχωρισμός των παραγωγών από τά μέσα παραγωγής είναι αυτός πού άρθρώνει τό σύνολο των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, ή διαφορετικά έφόσον ο καπιταλισμός κατά τον Μάρξ δέν είναι μόνο ένα σύστημα εκμετάλλευσης αλλά μιά συνολική άρθρωση κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων, τότε, είναι άδύνατο νά τοποθετούμαστε έντός μαρξιστικής προβληματικής στό βαθμό πού τό εργατικό κίνημα δέν θέτει στό έπίκεντρο των άγώνων του τό ζήτημα πώς παράγουμε, τί παράγουμε και γιά ποιόν παράγουμε. Έφόσον ο καπιταλισμός περιορίζει τά άτομα σέ άγοραστές και πωλητές χωρίς έξουσία έλέγχου πάνω στην όργάνωση και τις σκοπιμότητες της παραγωγής, έφόσον τά ζητήματα αυτά έπαφεινται στην άρμοδιότητα της καπιταλιστικής έπιχείρησης ή όποια γιά τήν αντιμετώπισή τους γνωρίζει μόνο τό κρι-

τήριο της κερδοφορίας και της οικειοποίησης του κέρδους, τότε και ο αντι-καπιταλιστικός αγώνας παραμένει ανύπαρκτος και στην καλύτερη περίπτωση ανακυκλώνεται στα όρια ενός ριζοσπαστικού ρεφορμισμού της φορντιστικής εποχής. Και πράγματι η κομμουνιστική άριστερά, για πολλές δεκαετίες, πάλευε για την αύξηση της αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων και την πλήρη απασχόληση. Η στάση της ήταν άμυντική. Σέ γενικές γραμμές δεν έθεσε προβλήματα ως προς τον τρόπο οργάνωσης της εργασίας και πολύ περισσότερο δεν έθεσε το πρόβλημα των σκολών της παραγωγής, παραγνωρίζοντας έτσι τον κεντρικό άξονα της μαρξιστικής προβληματικής.

Δύο ήταν οι λόγοι αυτής της ύστερης, που γίνεται όλοένα και πιο φανερή στις μεταπολεμικές δεκαετίες.

α) Η σαγήνη του αμερικανισμού

Η οικονομική ανάπτυξη που παρατηρείται τα χρόνια αυτά ενώ εδραιώνει το καθεστώς της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης ταυτόχρονα δίνει απάντηση στα σκληρά προβλήματα διατροφής, ένδυσης, εκπαίδευσης, υγείας, στέγης κ.λπ. των μεγάλων λαϊκών μαζών. Μετά από είκοσι χρόνια κρίσης, πολέμου και καταστροφών ή ανθηρή και δυναμική αμερικανική οικονομία — που όχι μόνο δεν γνώρισε τις καταστροφές του Β' παγκοσμίου πολέμου στο έδαφός της, αλλά, ακριβώς, χάρη στον πόλεμο, γνώρισε μία χωρίς προηγούμενο ακμή και άπλωσε παντού στον κόσμο την ήγemonία της— με τα άμύθητα πλούτη της, το υψηλό βιοτικό της επίπεδο, την «αποτελεσματικότητά» της θά αποβεί το σαγηνευτικό μοντέλο για τις άλλες καπιταλιστικές χώρες των οποίων οι πληθυσμοί μαστίζονταν από την ανέχεια και τη φτώχεια. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο η ανάπτυξη γίνεται ο στόχος που κανείς δεν θά άμφισβητήσει ούτε η κομμουνιστική άριστερά. Μέ αυτό τον τρόπο όμως φτιάχτηκε και η ιδεολογική προϋπόθεση ώστε ο στόχος του καπιταλισμού, που ήταν ακριβώς η αύξηση της καπιταλιστικής παραγωγής, να εξυπηρετείται άδιαμαρτύρητα. Έτσι ο καπιταλισμός όχι μόνο ξεπερνούσε την κρίση του αλλά συνάμα ανέπτυσε μία τέτοια δυναμική που σχεδόν άπρόσκοπτα διέυρυνε το πεδίο εφαρμογής του και είσδυσε σε δλο και περισσότερους κλάδους δραστηριότητας, δλο και περισσότερες χώρες. Τό κράτος εθιμερίας και πρόνοιας προσφέροντας μίαν ύψηλή κατανάλωση στις μάζες χάρη στην πλήρη απασχόληση και τις κοινωνικές παροχές έγινε τό κυρίαρχο έπιχείρημα για κάθε ιδεο-

λογία που θά έπιχειρούσε τή δικαίωση του συστήματος. Συνδικάτα και εργατικά κόμματα, βεβαίως, συνεχίζουν νά καταγγέλλουν τόν ταξικό χαρακτήρα της ανάπτυξης, τήν άνιση κατανομή του κοινωνικού πλούτου, τίσ σκληρές συνθήκες εργασίας τών μισθωτών. Ώστόσο ή κεντρική κατεύθυνση της ανάπτυξης δέν τίθεται σε άμφισβήτηση γιατί στίς τότε συνθήκες θά έρχόταν σε πλήρη αντίθεση με τούς κοινωνικούς προσδιορισμούς και τίσ άμεσες ανάγκες τώνμαζών. Οι κομμουνιστές έπιδόθηκαν, λοιπόν, σε μία πολιτική που όρθως όνομάστηκε άριστερός κενυσιανισμός. Ύπόβαθρό της είχε τήν ανάπτυξη αλλά με τίμημα πολύ άκριβό: τήν έμπέδωση τών καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και τών άστικών κοινωνικών σχέσεων. Τό πώς, ποιός και γιατί της ανάπτυξης θά μείνουν στό σκοτάδι.

β) Η «σοσιαλιστική» συσσώρευση

Άπό τήν άλλη μεριά, και όχι μόνο για τό ζήτημα τούτου, ή ιδεολογία της κομμουνιστικής άριστερας έπηρεάζεται, άν δέν ύπαγορεύεται ευθύγραμμα, από τήν κατάσταση που έπικρατεί στή Σοβιετική Ένωση.

Η άναπτυξιακή ιδεολογία της άριστερας, ή παραγωγιστική, όπως έκ τών ύστερων τήν είπαν όταν τά τελευταία χρόνια άρχισαν οι έναντίον της κριτικές, διαμορφώνεται τόν καιρό τών σκληρών άναγκαιοτήτων μέσα στίς όποιες βρέθηκε ή νεαρή Σοβιετική Δημοκρατία μετά τήν Ώκτωβριανή Έπανάσταση: τήν καπιταλιστική περικύκλωση, τόν εμφύλιο πόλεμο, τήν πείνα, τήν άσιατικού τύπου συνολική καθυστέρηση της ρωσικής κοινωνίας. Σ' αυτές τίσ συνθήκες θά έπρεπε και νά διασωθεί τό νέο πολιτικό καθεστώς και παράλληλα νά κάνει, μόνο του, τά πρώτα βήματα προς τό σοσιαλισμό. Μέσα στό κλίμα σκληρών πολιτικών και κοινωνικών άναγκαιοτήτων μπόρεσαν όχι μόνο πολλά διφορούμενα της δευτεροδιεθνικής σοσιαλιστικής παράδοσης νά επιβιώσουν, αλλά, νά επικρατήσουν άπόλυτα, νά μετατραπεί έντέλει ή σοσιαλιστική οίκοδόμηση σε πρόβλημα όχι άνατροπής τών κοινωνικών και πολιτικών άστικών σχέσεων, αλλά, σε πρόβλημα οικονομικής ανάπτυξης, σε πρόβλημα έκβιομηχανίσης. Άν ή πάση θυσία αυτόνομη ανάπτυξη της σοβιετικής βιομηχανίας, μέσα σ' αυτές τίσ συνθήκες, θεωρήθηκε ως κύριο μέσο για τή διάσωση της επανάστασης, ή ποσοτική ανάπτυξη άπολυτοποιήθηκε ως άξία, ή διαφορά σοσιαλισμού και καπιταλισμού έγινε διαφορά ρυθμών ανάπτυξης και συναγωνισμού στατιστικών, φτάνοντας ως εκείνο τό άπόλυτο σημείο του σταλινισμού περι-

«προτεραιότητας τών παραγωγικών δυνάμεων». Η «ανάπτυξη» έγινε στοιχείο της άριστερας, της σοσιαλιστικής ιδεολογίας έτσι που νά θεωρείται ότι ή ύλική ευθιμερία (που θά έρχόταν χάρη στην αύξηση δλων τών μεγεθών της οικονομικής ζωής, μιά και είκαζόταν ότι μέσα στό σοσιαλιστικό καθεστώς θά ήταν «νομοτελειακά» ύπέρτερη από εκείνη του σήποντος καπιταλισμού) θά έδινε τή νίκη στίς δυνάμεις του σοσιαλισμού, στην ΕΣΣΔ καταρχήν και σε παγκόσμιο επίπεδο στή συνέχεια.

Τό σοβιετικό παραγωγικό σύστημα στηρίχθηκε στην άρχή του άνταγωνισμού έναντι του καπιταλιστικού συστήματος πιστεύοντας ότι, χάρη στα συγκριτικά του πλεονεκτήματα, κυρίως τόν προγραμματισμό και τόν περιορισμό της κοινωνικής σπατάλης, θά ξεπερνούσε ποσοτικά τόν καπιταλισμό (τό περιβόητο σύνθημα νά φτάσουμε και νά ξεπεράσουμε τήν Άμερική), πράγμα που θά όδηγούσε στην άταξική κοινωνία και τόν κομμουνισμό. Πριμοδοτήθηκαν έτσι οι μηχανισμοί της «σοσιαλιστικής συσσώρευσης», που είχε θεωρητικοποιήσει ο Πρεομπάρζενσκυ στό Μεσοπόλεμο και, μετά τήν έξόντωση τών αντιπολιτεύσεων, έφήρμοσε με τή μέγιστη δυνατή έπιμέλεια ο σταλινισμός και τά μετασταλινικά καθεστάτα, σε σημείο που ο χαρακτήρας του βιομηχανικού πολιτισμού σε καπιταλιστική Δύση και σοσιαλιστική Άνατολή νά μίν διαφέρουν ουσιαστικά. Τό γεγονός ότι ή πολιτική έξουσία άνηκε στό κόμμα που, ύποτίθεται, εκπροσωπούσε τό προλεταριάτο άποτελέσε ακριβώς τό μέσον μιάς τεράστιας ιδεολογικής και πολιτικής άπόκρυψης του ταξικού χαρακτήρα τών κοινωνιών σοβιετικού τύπου.

Αυτή όμως ή οργάνωση του βιομηχανικού πολιτισμού στην Άνατολή δέν άπέτρεψε τήν οικολογική κρίση. Άντίθετα μάλιστα έμφανίστηκε και εκεί έξίσου έντονη άν όχι περισσότερο έντονη από όσο στή Δύση. Γιατί ή πάλη για τήν κατάκτηση της οικονομικής ισχύος μεταξύ τών διαφόρων τωμέων της διαχειριστικής γραφειοκρατίας και ο διεθνής άνταγωνισμός έξωθούσαν σε μιά χωρίς προηγούμενο καταλήστευση τών φυσικών πόρων αλλά και στην εκμετάλλευση του ανθρώπινου παράγοντα. Κάποιος έπρεπε νά πληρώσει για τή «σοσιαλιστική συσσώρευση». Και αυτός ο κάποιος ήταν από τή μία μεριά ή φύση που παρείχε πρώτες ύλες, ενέργεια και τό χώρο για τή χωροθέτηση τών πολεοδομικών και τών βιομηχανικών συγκεντρώσεων και από τήν άλλη μεριά ήταν ο σοβιετικός εργαζόμενος που πλήρωνε τή λέζα μέσα σε ένα καθεστώς κοινωνικής άσφυξίας και ύπερεκμετάλλευσης που μόνο με τίσ άπαρχές της ιστορίας

του καπιταλισμού μπορεί να συγκριθεί.

Εξάλλου η πολιτική αδιαφάνεια και η τρομοκρατία θα καταργήσει πρακτικά κάθε δυνατότητα κοινωνικού, εργατικού και ενγένει πολιτικού έλεγχου πολύ πιά απόλυτα και περιοριστικά άπ' ό,τι στην καπιταλιστική Δύση. Έτσι τὰ ερωτήματα τὰ σχετικά με τὸ πῶς, τί καί ποιός τῆς παραγωγῆς θά παραμείνουν στό σκοτάδι τῆς αὐθαιρεσίας, τοῦ κομματικοῦ καί κρατικοστρατιωτικοῦ μυστικοῦ. Ἐκείνες οἱ ἐκατόμβες τῆς σταλινικῆς τρομοκρατίας τοῦτο τό σκοπό εἶχαν: στό ὄνομα τῆς πάταξης τῶν ἀντισοσιαλιστικῶν στοιχείων καί τῶν πρακτόρων τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ νά ἐπιβάλει σιωπή σέ τεράστια στρώματα ἀγροτῶν καί ἐργατῶν, μιά σιωπή πού θά κρατήσῃ στό ἀπυρόβλητο τήν ἐξουσία καί τίς ἀποφάσεις τῆς.

Ἄς κρατήσουμε ὠστόσο, γιά τό θέμα πού συζητάμε, τό γεγονός ὅτι τό σοβιετικό μοντέλο, ἰδεολογικοποιημένο καί ἐξωραϊσμένο ὡς «οἰκοδόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ», ἀποτελοῦσε ἰδεολογικό πρότυπο καί προσδοκία γιά τίς μάζες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καί ἰδίως ἐκείνες πού ἐπηρεάζονταν ἀπό τὰ ἀντίστοιχα κομμουνιστικά κόμματα. Ὅταν στή Δύση μεγάλωνε τό τέρας τῆς ἀνάπτυξης πού προοιωνιζόταν τήν οἰκολογική κρίση ἀλλά καί ταυτόχρονα τήν ἀπέκρυπτε μέσα στή μαλθακή νάρκη τοῦ καταναλωτισμοῦ χάρη στόν ὅποιο γιγαντώνονταν περισσότερο, ἀπό τήν Ἄνατολή ἐρχόταν ἡ εἰδηση ὅτι ὅπου νά ἔναι ἡ οἰκονομική ἰσχύς τοῦ σοσιαλισμοῦ, ἡ «σοσιαλιστική» ἀνάπτυξη, θά εἶναι πιά μεγάλη. Ἀπό τούτη τήν τερατομαχία προέκυψε μιά τερατογονία: ἡ οἰκολογική κρίση σέ Ἄνατολή καί Δύση.

γ) Ἡ κριτική τοῦ «σοσιαλιστικοῦ» μοντέλου

Δέν θά πρέπει ὁμως νά ξεχνᾶμε ὅτι ἡ κριτική στόν σταλινισμό καί στά καθεστώτα σοβιετικοῦ τύπου στάθηκε ἀποκλειστικά σέ ζητήματα πού εἶχαν σχέση μέ τή «σοσιαλιστική νομιμότητα» καί τήν πολιτική δομή τῶν κοινωνιῶν αὐτῶν (ἀνελευθερία, καταπίεση, μονοκομματισμός, διώξεις, τρομοκρατία κ.λπ.). Ὡστόσο, στόχος τῆς κριτικῆς αὐτῆς ἦταν ἡ προσπάθεια ἀποστασιοποίησης τῶν κομμουνιστῶν τῆς Δύσης ὡς πρὸς τό σοβιετικό πολιτικό καθεστῶς, ἡ προσπάθεια θεμελίωσης τῆς γραμμῆς ὅτι ὁ δυτικός σοσιαλισμός εἶναι συνφασσμένος μέ τόν σεβασμό τῆς δημοκρατικῆς ὁμαλότητας, μέ τό σεβασμό, σέ τελευταία ἀνάλυση, τοῦ κοινοβουλευτικοῦ καθεστώτος. Στήν κυρίαρχη εὐρωκομμουνιστική τῆς ἐκδοχή ἀπέναντι στόν ὑπαρκτό σοσιαλισμό δέν ἔθεσε τό ζήτημα τῆς ὑπαρκτῆς ἐκμετάλλευσης, τῶν ὑ-

παρκτῶν μηχανισμῶν τῆς συσσώρευσης, τῆς ὑπαρκτῆς μισθωτῆς ἐργασίας, τῆς νέας ὑπαρκτῆς ταξικῆς κοινωνίας καί κατά συνέπεια δέν ἀντιμετώπιζε καὶ τὰ ζητήματα τῆς ὑπαρκτότατης οἰκολογικῆς κρίσης, δηλαδή τοῦ τύπου σχέσεων κοινωνικοῦ συστήματος καί φύσης. Ἡ ἀποσιώπηση τῆς ταξικῆς ἐκμετάλλευσης συνεπαγόταν τήν ἀποσιώπηση τῆς ληστρικῆς ἐκμετάλλευσης τῆς φύσης πού στήριζε τήν «σοσιαλιστική» ἀνάπτυξη. Ὑπάρχει δηλαδή μιά συμμετρία στή στάση τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων ἀπέναντι στήν σοβιετική κοινωνία: παραγνωρίζοντας τό καθεστῶς τῆς ἐκμετάλλευσης καί τῆς οἰκολογικῆς κρίσης στήν ΕΣΣΔ στό βαθμό πού τό παραγνωρίζουν καί στό δικό τους πεδίο εὐθύνης. Τίποτε δέν εἶναι πιά ἐγγλωττο ἀπό τή στάση τοῦ ΚΚΕ ἀπέναντι στό Τσερνομπίλ πού τό χαρακτήρισε «ἀτύχημα», κι αὐτό μόνο ὅταν οἱ ἴδιοι οἱ Σοβιετικοὶ ἄρχισαν νά μιλοῦν γιά ἀτύχημα.

Γ. ΤΑ ΔΙΦΟΡΟΥΜΕΝΑ ΤΩΝ ΟΙΚΟΛΟΓΩΝ

Γ. Ὁ τρίτος λόγος ἐξαιτίας τοῦ ὁποίου ἡ οἰκολογική προβληματική δέν διαπότισε τήν πολιτική τῶν ἀριστερῶν κομμάτων εἶναι τό γεγονός ὅτι τὰ οἰκολογικά κινήματα, μικρότερα ἢ μεγαλύτερα ἀνάλογα μέ τή χώρα, δέν ἔχουν μιά ὀργανική σύνδεση μέ τήν «παραδοσιακή» ἀριστερά, τόσο τήν κομμουνιστική ὅσο καί τή σοσιαλιστική. Τὰ οἰκολογικά κινήματα, ὡς πρὸς τίς ἰδεολογικές τους καταβολές, ἀποτελοῦν μιά ἰδιότυπη συγγώνευση ὁμάδων καί κινήσεων τῆς ἐποχῆς τῆς ἀμφισβήτησης καί νέων εὐαισθησιῶν πού ἀναδεικνύονται ὅταν πολλαπλασιάζονται τὰ φαινόμενα τῆς οἰκολογικῆς κρίσης. Συχνά οἱ τελευταῖες συνιστώσες ἐμφανίζονται ὡς «ἀπολιτικές» καί ἐν πάσῃ περιπτώσει δέν προκύπτουν ἀπό τήν ἀνάπτυξη ἢ τήν ἐπέκταση τοῦ παλιότερου σοσιαλιστικοῦ-εργατικοῦ κινήματος. Ὁ γιγαντισμός τῶν πόλεων, οἱ ἀπρόσωπες κοινωνικές σχέσεις, ἡ μαζοποίηση τῶν ἀνθρώπων, ἡ ρύπανση, οἱ ὁρατές πλέον καταστροφές τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος προξένησαν ἕνα εἶδος φθορᾶς στό ὄλο σύστημα: δυσπροσάρμοστο τῶν μαζῶν, ἄρνηση ὑποταγῆς, ἀπειθαρχία στήν ἐργασία, ἀμφισβήτηση τῶν σκοπιμότητων τοῦ καπιταλισμοῦ οἱ ὁποῖες ὡς τότε περνοῦσαν ὡς ἀπαραβίαστες. Μέσα σέ λίγα χρόνια ἡ κριτική τῆς κοινωνίας τῆς κατανώλωσης γενικεύθηκε, ξεπέρασε τό θεωρητικό ἐπίπεδο καί ἄρχισε νά βρίσκει μορφές πρακτικῆς.

Εἶναι ἀλήθεια, βέβαια, ὅτι τήν ἐπιφάνεια αὐτῶν τῶν ἀμφισβήτησεων κατεῖχαν πολιτικοῦ τύπου κινήσεις, αὐτές πού ὀνομάστηκαν Νέα Ἀριστερά ἢ «κίνημα τῆς ἀμφισβήτησης»: μαοϊκές, τροτσκιστικές, νεοαναρχικές, γκεβαρικές κινήσεις πού προσπάθησαν νά ἀρθρώσουν ἕνα ρηξικέλευθο καί ριζοσπαστικό πολιτικό λόγο σέ ἀντίθεση τόσο μέ τό «Σύστημα» ὅσο καί μέ τήν «παραδοσιακή» Ἀριστερά. Γιατί καί πῶς ὅλα αὐτά τὰ κινήματα —νεολαίας ἐπὶ τό πλεῖστον— μέσα σέ μιά δεκαετία σχεδόν ἐκφυλίστηκαν εἶναι μιά ἄλλη ἱστορία. Ἐκεῖνο πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ὅτι κάτω ἀπό μιά ὑπερπολιτικοποιημένη ἐπιφάνεια λόγου καί πράξης ὑπέβοσκε ὁ οὐτοπικός ἐξισωτισμός, ἡ ἀρνηση τοῦ καταναλωτισμοῦ, ὁ ἀντιπαραγωγισμός, ὁ ἀντιαναπτυξιακός μύθος, μιά καί ἡ «ἀνάπτυξη» ἦταν κεντρικό ἰδεολόγημα τοῦ θερασμένου κόσμου, ἀριστεροῦ καί δεξιό. Βέβαια οἱ ἰδιοὶ πού προφήτευαν ὅτι μέ τήν ἐπιστήμη, τήν τεχνολογία καί τή βιομηχανία ὁ ἀνθρώπος δέν θά παρήγαγε, τελικά, παρά μόνο τή δυστυχία του δέν γεννήθηκαν ἐκείνη τήν ἐποχή. Τό ἄγχος ἀπέναντι στήν ἀνοδο τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας καί ἡ ἰδέα ὅτι ἡ ἐπικράτηση τῶν μηχανῶν θά φέρε τήν πλήρη ἀποκτίνωση τῶν ἀνθρώπων εἶναι τόσο παλιές ὅσο καί ἡ ἐκμηχάνιση τῆς παραγωγῆς. Ὡστόσο, καί ἰδίως μετά τό Β' παγκόσμιο πόλεμο, τὰ οὐτοπικά σχέδια ἐπιστροφῆς στήν ἀγροτική ζωὴ καί ἡ νοσταλγία τῆς φύσης εἶχαν περιέλθει σέ ἀνυποληψία. Οἱ νέες συνθήκες ὁμως πού δημιούργησε ἡ ἐξέφρενη ἀνάπτυξη στάθηκαν τό πρόσφορο ἔδαφος γιά τήν ἀνθηση τῶν ἀντιβιομηχανικῶν καί ἀντιαναπτυξιακῶν ἰδεολογιῶν. Συνέπιπτε, ἄλλωστε, αὐτή ἡ ἀνθηση μέ μιά σημαντική προαγωγή τῶν μεσοστρωμάτων, τήν ἐπέκταση τῆς πανεπιστημιακῆς μόρφωσης, τή γενίκευση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας, τήν ὑπερανάπτυξη τοῦ τριτογενοῦς τομέα. Ἐκατομμύρια ἀνθρώποι προερχόμενοι, κυρίως ἀπό τίς παλαιές μικροαστικές τάξεις, μετατρέπονται σέ ὑπαλλήλους, ἐπιστήμονες, ἐρευνητές, τεχνικούς, στελέχη τῶν ἐπιχειρήσεων καί τοῦ δημοσίου καί ἐπανδρῶνουν τίς νέες κρατικές καί καπιταλιστικές γραφειοκρατίες.

Ἡ κοινωνική προέλευση τῆς νέας κριτικῆς καί τῆς «Μεγάλης ἀρνήσεως» —πού ἐν πολλοῖς ἔθρεψε τίς περισσότερες ὀργανώσεις τῆς Νέας Ἀριστερᾶς— προσδιορίσει, τελικά, τόν πολιτικό προσανατολισμό τῶν νέων κοινωνικῶν κινήματων. Ἄρκεσε μόνο, στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '70, ἡ ἐκπτώση τῶν πολιτικῶν κινήματων —ἐκπτώση τοῦ μαοῖσμοῦ, τροτσκισμοῦ, νεοαναρχισμοῦ, γκεβαρισμοῦ κ.λπ.— γιά νά πάρει διαστάσεις μιά γενικότερη στροφή πρὸς τό ἰδιωτικό, τό προσωπι-

κό, τήν ιδιαιτερότητα, τή φύση, νά ξεφλουδιστεί ή «υπερπολιτικοποιημένη» επιφάνει καί νά αποκαλυφθεί ό «άπολιτικός» πυρήνας.

Σ' αὐτή τή βάση τά οικολογικά κινήματα γνωρίζουν μεγάλη άνθηση, ό οικολογικός λόγος γενικεύεται καί μάλιστα υπερκαλύπτει ή αντικαθιστά τόν νεοαριστερό. Ἡ οικολογική στροφή εμφανίζεται σάν ή ένοχη συνείδηση καί αυτοκριτική γιά τούς παλιότερους επαναστατικούς αυτοσχεδιασμούς: οί πράσινοι εναντίον του Ντουτσκε. Τά οικολογικά κινήματα λοιπόν στόν προηγμένο καπιταλισμό γεννιούνται πάνω στό έρείπια τής Νέας Ἀριστερᾶς καί έχουν τήν ίδια κοινωνική βάση μ' εκείνη. Ἀλλά τόσο τά ρεύματα τής Νέας Ἀριστερᾶς όσο καί τά οικολογικά κινήματα αποτέλεσαν μιά σημαντική διάσπαση στό στρατόπεδο του αστικού κόσμου που έμοιαζε άρραγής καί άπρόσβλητος στήν πρώτη μεταπολεμική φάση. Δέν ήταν μιά οργανική ανάπτυξη καί προέκταση του εργατικού - σοσιαλιστικού κινήματος, που κατακτούσε νέες κατηγορίες μισθωτών αλλά αντίδραση των νέων αυτών κατηγοριών του αναπτυγμένου καπιταλισμού στίς συνθήκες ύπαρξής τους. Ἐτσι, μέσα από εκκεντρικότητες, μόδες, βιαιότητες, προκλήσεις αλλά καί πολύ συγκεκριμένους άγώνες, παραβιάζοντας τήν παραδοσιακή ήθική τής κοινωνικής τής προέλευσης, ή νέα γενιά ούσιαστικά έβαλε εναντίον τής καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων αντιδρώντας στό γραφειοκρατικά σχήματα που τήν καταδίκασαν σε έκτέλεση άσκοπων, πληκτικών καί μονότονων έργων. Σύστοιχη ήταν καί ή άπόρριψη των ιδεολογιών καί μορφών όργανωσης του παραδοσιακού εργατικού κινήματος καί τών κομμάτων του: έδω ή κύρια κατηγορία ήταν ή γραφειοκρατικοποίησή τους, ό σταλινασμός τους, ό ρεφορμισμός τους που τελικά θά άποδοθεί στόν ίδιο τό χαρακτήρα τους καί στίς παραδοσιακές θεωρητικές θεμελιώσεις. Ἐτσι βρέθηκε καί ό ίδιος ό μαρξισμός υπόλογος.

Ἀποφασιστικός παράγοντας στήν ανάπτυξη του οικολογικού κινήματος ήταν τό κίνημα εναντίον τής πυρηνικής ενέργειας καί των πυραύλων, ιδιαίτερα μετά τήν άπόφαση του Χέλμουτ Σμίθ, τό 1980, νά έπιτρέψει τήν εγκατάσταση άμερικανικών πυραύλων μέσου βελγνεκούς στό έδαφος τής Δυτικής Γερμανίας. Ἀντίθετα στή Γαλλία τό μέν ενγένει ειρηνιστικό κίνημα παρέμενε στή δικαιοδοσία του ΓΚΚ, οί δέ κινητοποιήσεις άιχμηές εναντίον του γιγαντιαίου πυρηνικού εργοστασίου Πλογκόφ καί του στρατιωτικού στρατοπέδου του Λαζάρκ σταμάτησαν ύστερα από τήν άπόφαση των σοσιαλιστών νά άνασταλούν τά

εργα αυτά, πράγμα που είχε ως αποτέλεσμα μιά προσωρινή άνάσχεση του οικολογικού κινήματος. Χρειάστηκε ή σχετική άπομυθοποίηση τής σοσιαλιστικής διακυβέρνησης στή Γαλλία καί ή συντηρητική τής στροφή για νά υπάρξει μιά νέα άφύπνιση του οικολογικού κινήματος, πράγμα που πιστοποιήθηκε καί στίς τελευταίες προεδρικές εκλογές καί στίς τελευταίες δημοτικές εκλογές.

Σέ όλη όμως τή Δυτική Εύρώπη υπάρχει μιά πρόσμειξη οικολογικού κινήματος καί φεμινισμού —στή Γερμανία μάλιστα υπάρχει συγχώνευση των δύο κινήματων στήν όργάνωση των «Πράσινων» — πράγμα που του έδωσε ιδιαίτερη δυναμική καί πολλαπλασίασε τήν κοινωνική άκρόαση.

Οί σύντομες αυτές παρατηρήσεις δέν μπορούν βέβαια νά πάρουν τή θέση τής συγκεκριμένης ιστορίας του οικολογικού κινήματος, ιδιαίτερα σύνθετης καί ιδιαίτερα διδακτικής άλλωστε. Τίποτε όμως δέν θά ήταν πιο άπατηλό από τήν εικόνα ενός άμοιγενοϋς «πράσινου» κόμματος γιατί έτσι θά παραβλέπονταν οί διαιρέσεις, οί διάφορες τάσεις, οί διαφορετικές θεωρητικές θεμελιώσεις, οί διαφορετικές καταβολές από περίπτωση σε περίπτωση καί οί πάρα πολύ συγκεκριμένες συγκρούσεις. Ἐνα πράγμα ωστόσο θέλουμε νά τονίσουμε έδω, που διαπερνά όλη τήν ιστορία του οικολογικού κινήματος. Τά οικολογικά κινήματα, καί ιδιαίτερα ή πιο μαζική περίπτωση των «Πράσινων» στή Δ. Γερμανία, οίκοδομούνται στή βάση μιάς γραμμής ιδεολογικής, οργανωτικής καί πολιτικής αυτονόμησης. Αυτόνόμηση όμως σήμαινε άντιπαλότητα προς τίς άλλες δυνάμεις τής ευρωπαϊκής άριστερᾶς, είτε μαρξιστικής είτε ρεφορμιστικής προοπτικής. Ἐν στή Γερμανία, έντελώς πρόσφατα, επικρατεί όχι χωρίς δυσκολία, ή τάση συνεργασίας με τους σοσιαλδημοκράτες τουτο δέν είναι άσχετο με τή συνειδητοποίηση κάποιων όρίων στό όποια έγγίζει ή «άκραινής» οικολογική προοπτική. Ἡ επικράτηση των «ρεαλιστών» δέν αποτελεί μόνο μιά συγκυριακή σύμπτωση εκλογικού χαρακτήρα αλλά ή μιά γενικότερη επιστροφή σε θέσεις καί θεωρήσεις που σχετίζονται με τήν πραγματικότητα του κόσμου τής εργασίας, μιά συνειδητοποίηση ότι οικολογική ίσορροπία καί κατάρχηση τής εκμετάλλευσης αποτελούν όχι μόνο συνθήματα συμβατά αλλά αναγκαία για τό συνολικό κοινωνικό μετασχηματισμό, για ξεπέρασμα τής «κρίσης του πολιτισμού». Ἐτσι τόν τελευταίο καιρό όλο καί περισσότερο γίνεται λόγος στίς γραμμές των οικολόγων για τήν μαρξιστική προοπτική, όλο καί περισσότερο οί οικολόγοι υιοθετούν τή μαρξιστική προβληματική.

Βρισκόμαστε, λοιπόν, σε ένα μεταίχμιο: Ἀπό τή μιά μεριά εξακολουθούν νά είναι έν δράσει ιδεολογίες καί πρακτικές που άπομακρύνουν τους οικολογους από τήν άριστερά, εκείνες δηλαδή οί ιδεολογίες που θεωρούν άσύμβατο τό μαρξισμό καί τά μαρξιστικά κόμματα προς τό οικολογικό κίνημα. Καί αντίστροφα, μιά νέα τάση γεννιέται στίς γραμμές του οικολογικού κινήματος που χωρίς νά εγκαταλείπει τή γραμμή τής αυτονόμησης, άντιλαμβάνεται ότι ή σύγκλιση μαρξισμού καί οικολογίας είναι αναγκαία, ότι άριστερό καί οικολογικό κίνημα μόνο με τή συνάντησή τους καί τους όριμους στρώματα του πληθυσμού άπομοιγενοϋς τους μπορεί νά διαμορφώσουν μιά νέα άπελευθερωτική δυναμική. Ἡ γενίκευση τής οικολογικής ευαισθησίας καί ή διάδοσή της σε όλοένα καί εύρύτερα στρώματα του πληθυσμού άποτελεί ένα κατ' άρχήν θετικό παράγοντα καί συνάμα τουτος ό παράγοντας κινδυνεύει νά άκυρωθεί, γιατί, ή ίδια ευαισθησία άπέναντι στήν καταστροφή του περιβάλλοντος καί τήν οικολογική επιδείνωση δέν είναι άφ' έαυτής συνώνυμη με τή συνειδητοποίηση τής ανάγκης για τήν άνατροπή τής καπιταλιστικής κοινωνίας. Οί νέες δυνάμεις που έπιστρατεύει ή οικολογική ευαισθησία, άκριβώς έξ αιτίας του διαταξικού τους χαρακτήρα, δέν έχουν τους ίδιους λόγους νά είναι εξέισου κριτικές καί άπορριπτικές άπέναντι στήν καπιταλιστική κοινωνία. Πάνω άκριβώς σ' αυτό τό διαφορούμενο ή καπιταλιστική κοινωνία καταφέρνει νά βρίσκει τους μηχανισμούς άμυνας καί ένσωμάτωσης τής οικολογικής προβληματικής (δπως καί τής σοσιαλιστικής).

ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΙΣΤΕΡΑ

Ἐσα προηγήθηκαν, παρά τή σημαντικότητα τους, πιστεύουμε δίνουν τό γενικό ιστορικό περίγραμμα των σχέσεων οικολογίας καί άριστερᾶς, δείχνουν για ποιους συγκεκριμένους λόγους ή άριστερά βρισκόταν μακριά από τήν οικολογική προβληματική καί για ποιους λόγους τό οικολογικό κίνημα διαμορφώνεται μακριά, άκόμη καί σε άντιπαλότητα, προς τήν προοπτική τής άριστερᾶς.

Οί λόγοι αυτοί, γενικοί καί ειδικόί, συναντώνται καί στήν ελληνική περίπτωση. Καί στήν ελληνική περίπτωση οί βασικές δυνάμεις τής άριστερᾶς στάθηκαν ξένες προς τήν οικολογική προβληματική. Τό μέν ΚΚΕ μέχρι πρόσφατα τήν άγνοούσε επιδεικτικά δίνοντας έτσι μιάν άκόμη άπόδειξη του άναχρονισμού του. Τό δέ (ένιαίο) ΚΚΕ Εσωτερικού ένώ πράγματι μιλούσε για οικολογικά προβλήματα, όστόσο είχε

μιά στάση διφορούμενη. Μιλούσε για οικολογική καταστροφή αλλά δέν έθετε στό έπίκεντρο τής πολιτικής του τό πρόβλημα του καπιταλισμού και του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού. 'Απλώς περιέγραφε δυσάρεστες ως έπί τό πλείστον καταστάσεις και πρότεινε λύσεις, πού δέν ζέφευγαν από ένα καθιερωμένο εύχολόγιο. Κατά τόν ίδιο διφορούμενο τρόπο έλυνε και τό ζήτημα των σχέσεων του μέ τό αρχόμενο οικολογικό κίνημα έστω κι αν αυτό δέν άριθμούσε παρά μικροσκοπικές ομάδες καλών θελήσεων. 'Οχυρωμένο πίσω από τήν άπολιτική αντίληψη τής «αυτονομίας των νέων κοινωνικών κινήματων» διέγραφε διαμιάς και τήν ανάγκη μιάς πολιτικής σχέσης μαζί τους πού ένδεχομένως θά ήταν και μιά σχέση αντίπαλότητας ή μιά σχέση πού θά έγκαλούσε για τό δικό του μετασχηματισμό.

'Ανεξάρτητα από τήν έπίσημη θέση του στό χώρο του ένιαίου ΚΚΕ έσωτ., ίσως περισσότερο από κάθε άλλο χώρο, αναπτύχθηκε μιά έντονη οικολογική προβληματική — ίσως ή σοβαρότερη πού υπήρξε στην 'Ελλάδα. 'Από άριστερους τής ανανεωτικής άριστερας προέκυψε και ή σπουδαιότερη, αν και πάντα λίγη, οικολογική αντίδραση στην οικολογική καταστροφή. Συνέπεια αυτής τής εδαισθησίας πού διαπερνούσε τόν κόσμο του ΚΚΕ έσωτ. είναι δύο άξισημείως σήμερα καταστάσεις. 'Η πρώτη έχει να κάνει μέ τό οικολογικό τμήμα τής ΕΑΡ πού πραγματικά άποτελεί μιά από τίς πιο σημαντικές έστίες οικολογικής παρουσίας στην 'Ελλάδα. Γι' αυτό άλλωστε δέν είναι τυχαίο ότι τό οικολογικό τμήμα τής ΕΑΡ είναι εκείνο πού άντέδρασε στην προοπτική του Συνασπισμού μέ τό ΚΚΕ, προοπτική πού έξ όρισμού άποτελεί άκύρωση τής όποιασδήποτε οικολογικής προοπτικής. 'Η δεύτερη έπίσης άξιοσημείωτη κατάσταση σχετίζεται μέ τό άλλο σκέλος πού προέκυψε από τό ένιαίο ΚΚΕ έσωτερικού. Πρόκειται δηλαδή για τό ΚΚΕ έσωτερικού - 'Ανανεωτική 'Αριστερά πού συγκεντρώνει έπίσης μιά σαφέστατη οικολογική εδαισθησία, ή όποια, στό βαθμό πού δέν άποσυνδέει τήν οικολογική προβληματική από τήν έπικαιρότητα του σοσιαλισμού, πατάει στεριότερα στα πόδια της επιδιώκοντας συνεργασίες μέ οικολογικές κινήσεις τόσο στην 'Ελλάδα όσο και στον ευρωπαϊκό χώρο.

ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ

"Όλη τήν προηγούμενη ανάπτυξη τήν διαπερνά ή πεποίθηση ότι μαρξισμός και οικολογία είναι δύο διακριτά μέν ώστόσο συμβατά ρεύματα. Κάτι παραπάνω: ύποχρεωμένα στις πολιτικές τους εκφάνσεις να συγκλίνουν και να

άλληλοτροφοδοτηθούν. Τό σημείο αυτό πρέπει να άποτελέσει άντικείμενο αναλύσεων και πρακτικών προσπαθειών. 'Αλλά θά ξεκινήσω άνάποδα. Θεωρώ δηλαδή ότι ό καπιταλισμός είναι «ανάθεωρήσιμος» οικολογικά. Και ως οικολογίζων καπιταλισμός μπορεί να ξεπερνά άντιφάσεις πού του δημιουργεί ή πραγματικότητα πού ό ίδιος δημιουργεί. Θά παραθέσω όλόκληρο ένα άπόσπασμα από τό έργο του Μάρξ πού συνήθως προβάλλεται για να φανεί ή οικολογική διάσταση τής προβληματικής του Μάρξ.

«'Η καπιταλιστική παραγωγή διαταράσσει τή ροή τής κυκλοφορίας τής ύλης άνάμεσα στον άνθρωπο και τό έδαφος. 'Εμποδίζει δηλαδή τήν έπιστροφή στο έδαφος των στοιχείων εκείνων πού ό άνθρωπος καταναλώνει προκειμένου να διατραφεί και να ντυθεί. Κατά συνέπεια παραβιάζει τίς συνθήκες πού είναι αναγκαίες για μιά διαρκή γονιμότητα του έδάφους. 'Εξάλλου κάθε πρόδος τής καπιταλιστικής γεωργίας άντιπροσώπευει μιά πρόοδο όχι μόνο στην τέχνη τής καταλήστευσης του εργαζόμενου αλλά και μιά πρόοδο στον τομέα τής πτώχευσης τής γής. Κάθε προσωρινή βελτίωση τής γονιμότητας των έδαφών καλλιεργεί τίς συνθήκες μιάς όριστικής καταστροφής τής γονιμότητας αυτής. "Όσο μιά χώρα θεμελιώνει τή βάση τής ανάπτυξης της στη δημιουργία βιομηχανίας, όπως π.χ. οι ΗΠΑ, τόσο ή διαδικασία τής καταστροφής επιταχύνεται. 'Ετσι ή καπιταλιστική παραγωγή άναπτύσσοντας τήν τεχνολογία και ένώνοντας σε ένα κοινωνικό σύνολο τή δράση διαφορετικών διαδικασιών δέν κάνει άλλο από τό να εξασθενεί τίς πρωτογενείς πηγές κάθε πλούτου: τή γή και τους εργαζόμενους».

Κεφάλαιο, Βιβλ. I κεφ. XV, 10, «'Η Μεγάλη βιομηχανία και ή γεωργία», Editions Sociales).

Αυτά ό Μάρξ, μέ τρόπο ρητό και κατηγορηματικό. 'Η ίδια προβληματική έξάγεται από τό σύνολο του έργου του. Τό ίδιο ύποστηρίζει, μέ «φιλοσοφική γλώσσα», στα *Παρισινά Χειρόγραφα* σε έπιστολές του και σε πολιτικά του κείμενα. Δεν μπορούμε όμως να έχουμε τήν ίδια κατηγορηματικότητα και για τόν μαρξισμό πού πέρασε στο εργατικό κίνημα και τά κόμματά του.

Οί προηγούμενες όμως έπισημάνσεις του Μάρξ δέν μπορεί να οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι ό καπιταλισμός παραδίδεται στην άντίφαση πού του δημιουργεί ή ίδια ή ανάπτυξη του. Στο πλαίσιο τής καπιταλιστικής πα-

ραγωγής υπήρξαν ιστορικά λύσεις πού επιδίωξαν, και μέχρι ένα όρισμένο σημείο πέτυχαν, να διασώσουν τήν εργατική δύναμη από τήν φυσική έξόντωση. "Αλλωστε αν δέν είχαν επιτευχθεί αυτές οι λύσεις ό καπιταλισμός θά είχε πρό πολλού καταρρεύσει. 'Ο περιορισμός του χρόνου εργασίας, τά μέτρα υγιεινής, οι κοινωνικές άσφαλίσεις, οι συντάξεις, τά οικογενειακά επιδόματα, ή κοινωνική στέγη, ή ύποχρεωτική εκπαίδευση, ή προστασία του παιδιού κ.λπ. ήταν τά μέτρα πού, επιβλήθηκαν μέν χάρη στους εργατικούς άγώνες, αλλά, και ό καπιταλισμός άποδέχθηκε άκριβώς για να μίν έξαντλήσει όλοσχερώς τήν πηγή ύπαρξής του, τήν εργατική δύναμη. Μπορούμε έπομένως να προβλέπουμε — και κάτι τέτοιο ήδη πραγματοποιείται — μέτρα πού θά επιδιώκουν τή διάσωση και τή διατήρηση τής άλλης πηγής του καπιταλιστικού πλούτου: τή φύση.

ΟΙΚΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ

Πράγματι, παρά τήν αναπτυσσόμενη οικολογική εδαισθησία και παρά τά ύπαρκτά οικολογικά κινήματα τό κράτος και ή καπιταλιστική τάξη ήδη παίρνουν σειρά μέτρων για να περιορίσουν τήν οικολογική κρίση. Αυτό βέβαια δέν σημαίνει σταμάτημα τής παραγωγής, ούτε μηδενική ανάπτυξη, ούτε παραγωγή χωρίς κέρδος. Σημαίνει κατ' αρχήν ότι οι μονοπωλιακοί κολοσσοί δέν τρομάζουν στην ιδέα να αναλάβουν αυτοί τόν άγώνα έναντίον τής ρύπανσης, να διευθετήσουν έκλογικευμένα τό περιβάλλον, να αναπτύξουν, όπου χρειάζεται έναλλακτικές ή ήπιες τεχνολογίες. Σήμερα μάλιστα κατέχουν τό μονοπώλιο τής παραγωγής άντιρυπαντικών ύλικών και έξοπλισμών και είναι οι «πρωτοπόροι» των μη ρυπανουσών βιομηχανιών. Χάρη σ' αυτή τή νέου τύπου παραγωγή ένας νέος κύκλος συσσώρευσης άρχίζει, θεμελιωμένος πάνω στην κεφαλαιοποίηση τής φύσης και τόν πλήρη έλεγχο των στοιχείων πού επιτρέπουν τή ζωή πάνω στον πλανήτη. Σε αυτή τή γιγάντια προσπάθεια ό καπιταλισμός οικειοποιείται τά έπιστημονικά δεδομένα και τίς οικολογικές κατακτήσεις άκριβώς για να κατασκευάσει τους τρομοκρατικούς μύθους πού ως λειτουργία έχουν τήν άποδοχή εκείνης τής προσπάθειας πού οδηγεί στο νέο κύκλο τής καπιταλιστικής συσσώρευσης.

"Αν ριζούμε μιά ματιά στην ιστορία τής άντίφασης κεφάλαιο/έργασία διαπιστώνουμε χονδρικά τήν έξής έξέλιξη: έξοντωτικές συνθήκες εργασίας (άπόλυτη έξαθλίωση), εργατικοί άγώνες, συνειδητοποίηση τής εργατικής τάξης και μέρους τής κοινής γνώμης

δτι ή άγρια έκμετάλλευση μεσοπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα οδηγεί στην όλοκληρωτική εξάντληση τής πηγής τής συσσώρευσης πού αντιπροσωπεύει ή εργατική δύναμη, αντίσταση και έμμονή στό παλαιό καθεστώς τών μεμονωμένων καπιταλιστών μιά και ό ανταγωνισμός τούς επιβάλλει νά μεγιστοποιούν τά κέρδη τους, επέμβαση του κράτους, πρώτοι φιλεργατικοί νόμοι και ρυθμίσεις σχετικά μέ τίς συνθήκες εργασίας, μέτρα κοινωνικής ασφάλισης, αύξησης του κόστους παραγωγής. 'Η συσσώρευση του κεφαλαίου πραγματοποιείται στό έξής μέ τήν αύξηση τής παραγωγικότητας τής εργασίας και τήν εισαγωγή στην καπιταλιστική δραστηριότητα νέων αποθεμάτων εργατικής δύναμης από τήν περιφέρεια του καπιταλιστικού κέντρου, όπου δέν ισχύουν τά προστατευτικά μέτρα, τά κεκτημένα δικαιώματα τής εργατικής τάξης ποτέ δέν φτάνουν μέχρι τό σημείο νά άναιρεθεί ό σιδηρούς νόμος τής αξίας.

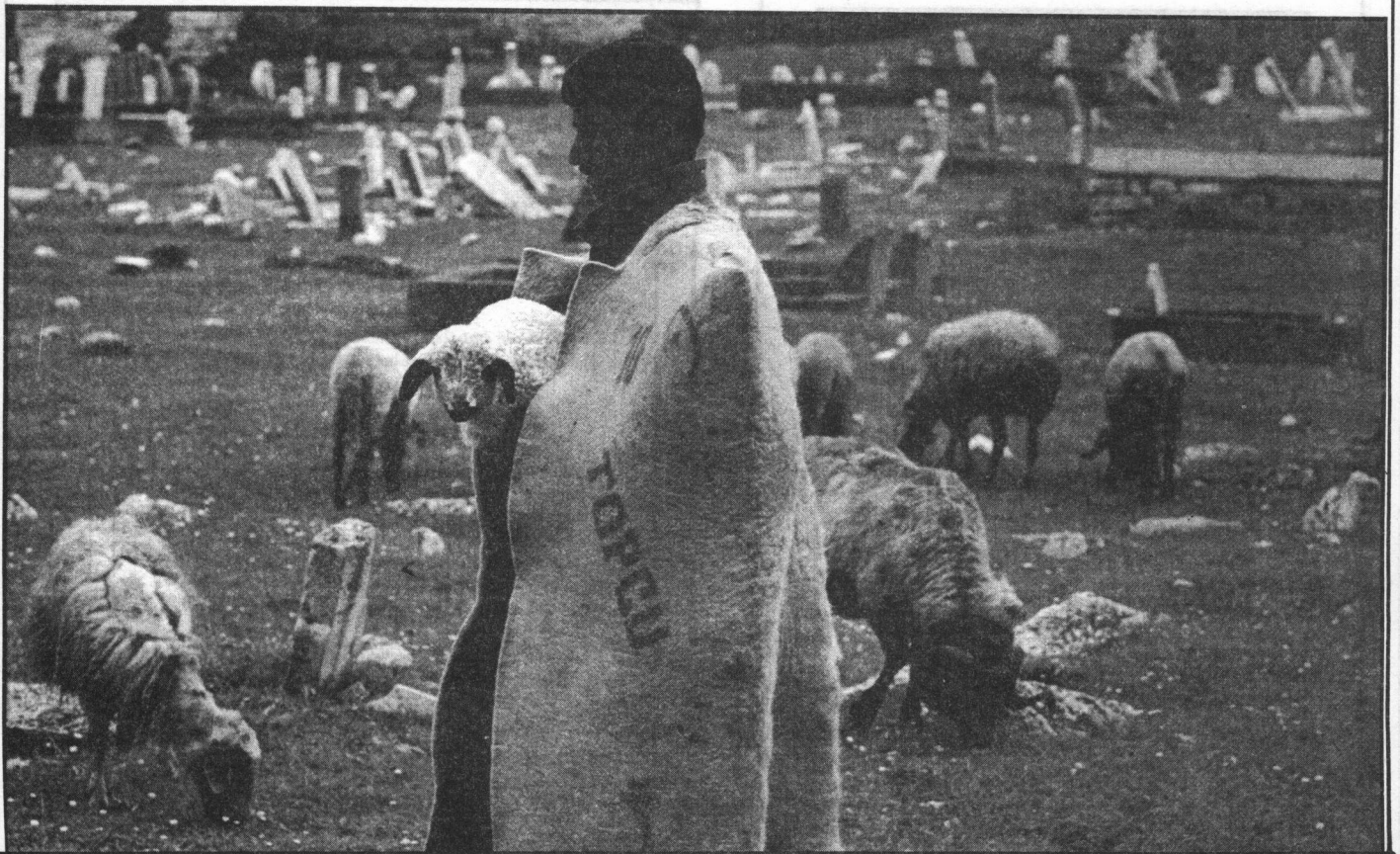
"Αν τώρα αντικαταστήσουμε σέ αυτή τήν εξέλιξη τόν όρο «εργατική δύναμη» μέ τόν όρο «φύση» μπορούμε νά προβλέψουμε αυτό πού έλεγα παραπάνω: Ένα *οικολογίζοντα καπιταλισμό*. 'Ετσι είναι άπολύτως δυνατό—άλλωστε γίνεται— κράτος και κοινωνικά κινήματα νά επιβάλουν μέτρα προστασίας τής φύσης, μέτρα πού όχι μόνο είναι οικολογικά αλλά άνοίγουν

και νέους όρίζοντες στή συσσώρευση του κεφαλαίου. Αυτό τό σκοπό έχουν τεχνικές όπως βιολογικός καθαρισμός, ή ανακύκλωση τών απορριμμάτων, όχηματα νέας τεχνολογίας, συστήματα αντιρρυπαντικά, οικολογικά σάνταρ πού ήδη επιβάλλονται από τίς έθνικές ή τίς διεθνείς ρυθμίσεις (ΕΟΚ π.χ.). Στό πλαίσιο αυτών τών ρυθμίσεων κοινωνικά κινήματα ευρείας έκτασης, ακόμη και επαναστατικά ξεσπάσματα, είναι άπολύτως νοητά, αλλά και όλοι οι δυνατοί συμβιβασμοί. 'Απόλυτος οικολογικός έλεγχος είναι άδύνατος διότι θά καθιστούσε τό κόστος τής παραγωγής άσύμφορο. Γι' αυτό ήδη υπάρχει μιά μεταφορά τών ρυθμιστικών βιομηχανιών προς τόν Τρίτο κόσμο όπου είναι δυνατή ή καταστράτηγηση του έλέγχου. Οι βελτιώσεις και οι μεταρρυθμίσεις ώστόσο άνοίγουν νέες αντιφάσεις και νέες δυνατότητες γιά τήν ανάπτυξη κινήματων.

Τό μόνο πού δέν μπορεί νά ισχύσει είναι: τό άπλοϊκό δίλημμα: *καταστροφή του καπιταλισμού ή αυτοκτονία τής άνθρωπότητας*; 'Αντίθετα, μέσα στις νέες συνθήκες πού δημιουργεί ή οικολογική κρίση, ανακύπτουν νέες αντιφάσεις μιά εκ τών όποιων, όχι ή λιγότερο σημαντική, είναι ή εισοδο νέων δυνάμεων στον οικολογικό άγώνα πού είναι δυνατό νά πάρει αντικαπιταλιστική χροιά. Κάθε οικολογική μεταρρύθμιση ένισχύει τίς δημοκρατικές ά-

παιτήσεις διότι, άκριβώς θέτει στό επίκεντρο τά έρωτήματα ποιός, τί και πώς τής παραγωγής. Οι μεταρρυθμίσεις γιά τήν «άνασύνθεση τής βιομηχανικής κοινωνίας» (τίτλος του προγράμματος τών «Πράσινων» τής Γερμανίας, 1986) δημιουργούν νέες δυνατότητες γιά τή ρήξη μέ τόν καπιταλισμό και τή μετάβαση στό κοινωνικό σύστημα πού ό Μάρξ όνόμαζε κομμουνισμό. Λέω άπλώς ότι προσφέρει δυνατότητες και δέν οδηγεί εϋθύγραμμα στην αντικατάσταση, στην «υπέρβασή» του καπιταλισμού, διότι ή άλλη δυνατότητα είναι τό συνεχές γλιστρίμα στον ρεφορμιστικό εξέλικτισμό, πού τά πάντα αλλάζει προκειμένου τά πάντα νά μείνουν στό ίδιο σημείο. 'Ηδη σέ όλο τόν αναπτυγμένο καπιταλισμό δέν υπάρχει πολιτική δύναμη τής δεξιάς ή τής άριστερας πού νά μήν έχει ένσωματώσει στό πρόγραμμα της οικολογικά μέτρα προστασίας του περιβάλλοντος. Και δέν υπάρχει κανένα κράτος πού νά μήν προσπαθεί νά έλέγξει και νά ρυθμίσει τά περιβαλλοντικά προβλήματα. Κόμματα όπως τό ΠΑΣΟΚ ή ή Ν. Δημοκρατία δέν έχουν άπολύτως κανένα λόγο νά μήν προβάλλουν τήν ανάγκη προστασίας του περιβάλλοντος, νά μήν εμφανίζονται και ως ...οικολογικά.

• • •
'Εδώ συναντούμε τόν βαθύτερο λόγο γιά τόν όποίο οι οικολόγοι είναι ύπο-

χρωμένοι να γίνουν και άριστεροι, γιατί δεν είναι νοητή μία πραγματική οικολογική προοπτική αν δεν είναι ταυτόχρονα αντικαπιταλιστική - κομμουνιστική, γιατί, αντίστροφα, η κομμουνιστική προοπτική είναι αδιανόητη αν δεν είναι και οικολογική. Ο πλήρης οικολογικός έλεγχος σημαίνει πλήρη αλλαγή του παραγωγικού πολιτισμού, ανατροπή επομένως του καπιταλιστικού ορθολογισμού που ξεκινά από την προσφορά, την πώληση, και τείνει στην οργάνωση της παραγωγικής δραστηριότητας με βάση τις ανάγκες των ανθρώπων. Η θέση της εργατικής τάξης στην παραγωγή είναι αναγκαία στην λειτουργία των παραγωγικών δυνάμεων και των οικονομικών σχέσεων. Τίποτε δεν έχει αλλάξει από την εποχή που αρχίζει να υπάρχει εργατικό κίνημα, παρά τους μύθους ή τις πραγματικότητες για την «ένσωμάτωση» της εργατικής τάξης. Αυτή η κεντρική θέση της εργατικής τάξης στη λειτουργία των οικονομικών παραγωγικών δυνάμεων δεν της δίνει ωστόσο κανένα προνόμιο και καμιά πρωταρχικότητα ως προς τη συνειδητοποίηση των οικολογικών προβλημάτων, ούτε, πολύ περισσότερο, κάποια υποτιθέμενη διευθυντική, ιστορική, ικανότητα. Από οικολογική άποψη είναι κι αυτή ένα τμήμα του πληθυσμού που πλήττεται από την οικολογική κρίση και επομένως είναι κι

αυτή μία κοινωνική δύναμη μαζί με άλλες (όπως οι αγρότες, οι διανοούμενοι, οι επιστήμονες, οι τεχνικοί, οι υπάλληλοι κ.λπ.) που μπορούν να αντιδράσουν στην οικολογική καταστροφή. Όταν επομένως συνδυάζουμε οικολογία και σοσιαλιστική επικαιρότητα ανοίγουμε ένα νέο δρόμο για τον αναγκαίο πολιτιστικό μετασχηματισμό και της εργατικής τάξης. Η μαρξιστική προσέγγιση για το επαναστατικό υποκείμενο με βάση τη θέση της εργατικής τάξης στις σχέσεις παραγωγής επιβεβαιώνεται αλλά και διευρύνεται. Το επαναστατικό υποκείμενο δεν περιορίζεται πλέον στην εργατική τάξη που υφίσταται την εκμετάλλευση δυνάτος το ένεργητικό υποκείμενο αποτελείται από το σύνολο του *κοινωνικού συλλογικού εργαζομένου* που υφίσταται και εκμετάλλευση και αποξένωση στις σχέσεις του με τη φύση, την οικονομία, την πολιτική. Δεν πρόκειται επομένως για κάποια τακτική σύγκλιση ετερόκλητων κοινωνικών ομάδων και συμφερόντων αλλά για την συνάρθρωση όλων των κοινωνικών στρωμάτων και τάξεων που υφίστανται την εκμετάλλευση, την καταπίεση και την αποξένωση, συνάρθρωση όλων των κοινωνικών δυνάμεων τελικά που έχουν συμφέρον να πάρουν στάση τους το πώς, το τί, και το για

ποιόν ή παραγωγή. Το αίτημα της κοινωνικοποίησης εκτός από την κατάρτιση της ατομικής ιδιοποίησης διευρύνεται: περιέχει το συγκεκριμένο δημοκρατικό έλεγχο, την επανασύνδεση παραγωγών - καταναλωτών, τη γενικευμένη πολιτική συμμετοχή, την οικολογική ισορροπία ανάμεσα στην ανθρώπινη ανάγκη να ζήσει στη φύση και την αδήριτη επιταγή να ζήσει από τη φύση.

Τό μέλλον δεν προκατασκευάζεται με προγράμματα, με προτάγματα, με δραματισμούς ή ντιρεκτίβες. Τό μέλλον, τό έξισου (ή και περισσότερο) βάρβαρο μέ τό παρόν, ή έκείνο μιάς απελευθερωμένης και απελευθερωτικής κοινωνίας ένυπάρχει μέσα στις αντιφάσεις του παρόντος. Δέν είναι χρέος μας να τό σχεδιάσουμε: χρέος μας είναι να αναδείξουμε τά αδιέξοδα και τίς απελευθερωτικές δυνάμεις που μάχονται τή σημερινή βαρβαρότητα, χρέος μας είναι να πολεμήσουμε μία κοινωνική οργάνωση που ως τρόπο ζωής προσφέρει έναν τρόπο κατανάλωσης. Γηραιοί άριστεροί και άλκιμοί οικολόγοι τό ίδιο βάρος κουβαλούν στις πλάτες τους. Κανείς δέν μπορεί να τό σηκώσει μόνος του, αλλά και κανείς δέν μπορεί να σαρκάσει επειδή γονάτισε ο άλλος.

τετράδια

πολιτικού διαλόγου έρευνας και κριτικής

Τετράδιο εικοστό πρώτο Χειμώνας '88-'89

Norberto Bobbio

Δεν υπάρχει μόνο ένας ορισμός του σοσιαλισμού
Συνέντευξη στον Δημήτρη Δεληπόλη

Otelo Saraiva de Carvalho

Η τρομοκρατία. Κατηγορία και Υπεράσπιση στο Μονακό

ΔΟΓΟΣ - ΑΝΤΙΑΔΟΣ - ΔΙΑΔΟΣ

Η ΣΥΓΚΛΙΣΗ ΕΑΡ - ΚΚΕ

Λουκάς Αζελός

Προγραμματική σύγκλιση και όστερος μεταπρατισμός

Ντίνα Αθανασοπούλου

ΚΚΕ - ΕΑΡ: Γάμος με διαφορά ηλικίας

Λεωνίδα Λουλοδής

Η Μεγάλη Αριστερά: Τα εν όψει και εν δήμω

Σίλβα Γκαμποντινιάν

Ανοιχτή επιστολή στο Κρεμλίνο

Γιώργος Τζιτζιλιάκης

Τέχνη και τεχνική: Η σταθερή πλάνη ενός ασταθούς ειδικού

Μανόλης Αγγελίδης

Προβλήματα πολιτικών ρύθμισης της κοινωνικής εργασίας στον

J.S. Mill και στον K. Marx

Δημήτρης Λιθοξόου

Μακεδονικό. Ζητήματα Ιδεολογίας

Νίκος Μπαρμπαρούσης

Η στρατικοποίηση της Αίμων

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Ελενθ. Π. Αλεξάκης: «Η ελληνική καταγωγή των Τουρκοκυπρίων.

Εξισλαμισμοί - Τουρκικός επεκτατισμός» του Π.Μ. Σαμαρά

**ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ**

Μαυρομυιάλη 39, τηλ. 3601956, 3610445, Αθήνα 10680

Μόλις κυκλοφόρησε

**ΚΡΗΤΗ:
ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ**

Τόμος Δεύτερος

Επιστημονική επιμέλεια: Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης
Έκδοτική φροντίδα: «Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη»

Συνεργάτες του τόμου

Μανώλης Μπαρμπούνης - Χρύσα Μαλιτζού -
Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης - Στυλιανός Αλεξίου -
Γιώργος Αμαριανάκης - Θεοχάρης Δετοράκης -
Κωνσταντίνος Σβολόπουλος - Λιλή Μακράκη -
Χάγκεν Φλάισερ - Γιώργος Ν. Αιταναγερινίδης -
Νικόλαος Γ. Κοινοσέπουλος

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΤΟΠΙΚΩΝ ΕΝΩΣΕΩΝ ΔΗΜΩΝ & ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΚΡΗΤΗΣ

ΚΡΗΤΗ 1988

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ ΔΩΡΙΚΟΣ Μαυρομυιάλη 64

‘Ο Παλαμᾶς καί τό Ταξίδι τοῦ Ψυχάρη

Μέ ἀφορμή τά ἑκατό χρόνια ἀπό τήν ἔκδοσή του
τῆς Νέτας Ἀποστολίδου

Εἶναι γνωστό, πῶς τό Ταξίδι τοῦ Ψυχάρη, ἀπό τή στιγμή τῆς ἔκδοσής του καί γιά πολλά χρόνια, βρέθηκε στό κέντρο τοῦ γλωσσικοῦ ἀγώνα. Σκάνδαλο γιά τούς ἀντιπάλους τῆς δημοτικῆς, ἦταν ἀναμφισβήτητα ἕνα ὄπλο στά χέρια τῶν δημοτικιστῶν· ὡστόσο αὐτό δέ σημαίνει πῶς οἱ τελευταῖοι κράτησαν μιά μονοσήμαντη καί ἀμετάβλητη στάση ἀπέναντι στό Ταξίδι. Ἡ προσωπικότητα καί ἡ δράση τοῦ Ψυχάρη ἐξάλλου προκαλοῦσαν πάντα διαφορετικές ἀντιδράσεις στό δημοτικιστικό στρατόπεδο. Ἰδιαίτερα τριχυμιώδης ἦταν ἡ σχέση τοῦ Παλαμᾶ μέ τόν Ψυχάρη.

Κίνητρο αὐτῆς τῆς ἐργασίας ὑπῆρξε ἡ παρατήρηση πῶς μέσα στίς διακυμάνσεις καί τίς μεταβολές πού γνώρισε ἡ στάση τοῦ Παλαμᾶ ἀπέναντι στόν Ψυχάρη, ἐκεῖνο πού παρέμεινε σταθερό ἦταν ἡ γραμματολογική τοποθέτηση τοῦ Ταξιδιοῦ. Ὁ Παλαμᾶς πίστευε πῶς στό ἔργο αὐτό ἐστιάζεται καί συμπυκνώνεται ἡ συμβολή τοῦ Ψυχάρη στήν ἐξέλιξη τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Ἡ παρακολούθηση τῶν φάσεων πού διέρχεται ἡ παλαμική ἀντιμετώπιση τοῦ Ταξιδιοῦ θά δείξει, νομίζω, μερικές ἀπό τίς προτεραιότητες πού χαρακτηρίζουν τό κριτικό ἔργο τοῦ Παλαμᾶ καί ἰδίως τόν προσανατολισμό του πρὸς τήν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας.¹

Γιά νά κατανοήσουμε τίς μεταβολές καί —συχνά— τίς ἀντιφάσεις τῆς στάσης τοῦ Παλαμᾶ στό γλωσσικό ζήτημα, πρέπει νά ἔχουμε κατά νοῦ τά ἐξῆς: Ὁ Παλαμᾶς ἦταν ποιητής καί πάσχιζε κυρίως γιά τήν κατάκτηση τῆς προσωπικῆς του ποιητικῆς γλώσσας. Οἱ γλωσσικές του ἀναζητήσεις δέν εἶχαν ἰδεολογική ἢ κοινωνική ἀφετηρία· ἐπικεντρώνονταν στό πεδίο τῆς ποιητικῆς δημιουργίας. Δέν ξεκι-

νοῦσε νά γράφει μέ ἔτοιμες ἀντιλήψεις γιά τή γλώσσα, ὅπως ἔγραφε ὁ Ψυχάρης τό Ταξίδι, ἀλλά ἡ ἴδια ἡ ποιητική πράξη καί ἡ ἐξέλιξή της μέσα στό χρόνο, καθόριζε, σέ μεγάλο βαθμό τίς ἀντιλήψεις αὐτές. Στή δημοτική κατέληξε μετά ἀπό πολύχρονα ἀμφιταλαντεύσεις καί ποιητικές δοκιμές στήν καθαρεύουσα. Αὐτό πού τόν ἐνδιέφερε πάντα νά υπερασπίσει καί νά προβάλλει ἦταν ἡ χρήση τῆς δημοτικῆς στή λογοτεχνία. Οἱ στενές σχέσεις του ἐξάλλου μέ ὅ,τι θά μπορούσε νά ὀνομαστεῖ γλωσσικό κατεστημένο (δημοσιογραφία, Πανεπιστήμιο, Ἀκαδημία) δέν τόν ἄφησαν ποτέ νά ἐξορίσει τήν καθαρεύουσα ἀπό τή συγγραφική του ζωή. Ὁ Ψυχάρης ἀντίθετα, ἔφτασε στή δημοτική ἀπό τό δρόμο τῆς ἐπιστήμης καί ἀπό τή στιγμή πού ξεκίνησε τόν ἀγώνα γιά τήν ἐπικράτησή της σέ ὅλους τούς τομεῖς, τόν διεξήγαγε μέ τή σιγουριά, τήν ἐπιμονή καί τό σθένος πού ταιριάζει σ’ ἕναν ἰδεολόγο.

Δέν ὑπάρχει ὡς τώρα εἰδική μελέτη πού νά διερευνᾷ τίς πολύπλοκες σχέσεις τοῦ Παλαμᾶ μέ τό δημοτικισμό.² Ὁ Μανώλης Κριαρᾶς³ καί ὁ Αἰμίλιος Χουρμούζιος⁴ ἔχουν

υπαινηθεί, αρκετά άοριστα, την ύπαρξη τριών φάσεων στη στάση του Παλαμά άπέναντι στο γλωσσικό και, κατά συνέπεια, άπέναντι στον Ψυχάρη. Η πρώτη από τό 1888 ως τό τέλος του αιώνα, ή δεύτερη από τό 1900 ως τό 1925 περίπου και ή τρίτη από τό 1925 ως τό τέλος της ζωής του. Κατά την πρώτη φάση ό Παλαμάς υπερασπίζει με θερμη τό κήρυγμα του Ψυχάρη αλλά όχι χωρίς έπιφυλάξεις πού τις προβάλλει σταθερά. "Όπως είναι γνωστό ό Παλαμάς υπήρξε ό πρώτος πού έγραψε για τό *Ταξίδι* στις 19 'Ιουλίου στην *Έφημερίδα*⁵: τό χαρακτήρισε έπαναστατικό και όνόμασε τόν Ψυχάρη έπαναστάτη γιατί έγραψε πρόζα στην δημοτική. Μεταγενέστεροι μελετητές, όπως ό Αιμίλιος Χουρμούζιος⁶ και ό "Αλκης 'Αγγέλου⁷, έχουν περιγράψει παραστατικά τις πνευματικές και κοινωνικές συνθήκες στις όποιες εκδόθηκε τό *Ταξίδι* και την ώριμότητα των καιρών. Δέ χρειάζεται νά τά έπαναλάβουμε. Άρκει μόνο νά πούμε πώς τό *Ταξίδι* ήρθε σέ κατάλληλη ώρα και για την ποιητική εξέλιξη του ίδιου του Παλαμά. Μέ τά *Τραγούδια της πατρίδος μου* (1886) μόνο πίσω του, πρέπει νά βρισκόταν στην κρίσιμη στιγμή της περισυλλογής μετά τό πρώτο άρτιο έργο.⁸

Μιά μέρα μετά την πρώτη άναγγελία της έκδοσης, στις 20 'Ιουλίου, δημοσίευσε ό Παλαμάς ένα έκτενέστερο σχόλιο για τό *Ταξίδι*:⁹ «Παρά πάντα δισταγμόν και παρά πάσαν έπιφύλαξιν, τό βιβλίον του κ. Ψυχάρη είναι ώραϊον ώραϊον έν τή ποιητική πρωτοτυπία της μορφής αυτού, ώραϊον έν τω βάθει, τω αισθηματι, τή γνώσει, τω ένθουσιασμω, τή έλληνοπρεπεία της ουσίας αυτού· ώραϊον διότι άπ' άρχής έως τέλος διαπνέεται υπό ιερās πίστεως και άκραδάντου πεποιθήσεως· ώραϊον διότι άκτινοβολεί εκ φαντασίας και μοσκοβολεί εξ άγάπης».¹⁰ Είναι αξιοσημείωτη ή έντονη υπογράμμιση των λογοτεχνικών ιδιοτήτων του *Ταξιδιού*, ιδίως επειδή συνοδεύεται από την άποφυγή σχολιασμού των γλωσσικών του προτάσεων. Γίνεται επίσης κάποια νύξη για την ιστορική του σημασία: «Ο Παλαμάς τονίζει πώς τό έργο αυτό άποτελεί την έκπλήρωση του όνειρου νά γραφεί ένα ολόκληρο πεζό έργο στην δημοτική, του κανείς πριν τόν Ψυχάρη δέν τόλμησε νά πραγματοποιήσει.¹¹ Οί έπιφυλάξεις πού διατύπωσε ό Παλαμάς πηγάζουν από την άυστηρότητα μέ την όποία ό Ψυχάρης άποφασίζει τί είναι δημοτικό και τί όχι. Ο Παλαμάς πιστεύει πώς λέξεις και φράσεις της καθαρεύουσας πού χρησιμοποιούνται εύρύτατα από τόν λαό και έχουν μπει στην ζωή του μπορούν νά θεωρηθούν δημοτικές και ή χρήση τους νά γίνει άποδεκτή.

Είναι πραγματικά έντυπωσιακή ή σύμπτωση των πρώτων κρίσεων του Παλαμά μέ τις άπόψεις πού δημοσίευσε λίγες βδομάδες άργότερα, ό Ροΐδης στην *Έστία*.¹² Και ό Ροΐδης έπισημαίνει την λογοτεχνική αξία του *Ταξιδιού*: «ποστηρίζει μάλιστα πώς ακόμη και άν μεταφράζονταν στην καθαρεύουσα «πάλη θά άπέμενεν αυτώ ίκανήν αξίαν».¹³ Μεγάλο έπίτευγμα θεωρεί έξάλλου τό γεγονός ότι τό *Ταξίδι* είναι «πειστικωτάτη άναίρεσις της πλάνης των συγχεόντων τό ύφος μετά της γλώσσης, των διαιρούντων εις ταπεινούς και ύψηλούς, εις χαριέντας και άγροίκους, ουχι τούς συγγραφείς, αλλά τούς γραμματικούς τύπους».¹⁴ Οί έπιφυλάξεις του Ροΐδη είναι επίσης παρόμοιες μέ του

Παλαμά· διατυπώνει τό έρώτημα άν τελικά ή γλώσσα του Ψυχάρη είναι αυτή άκριβώς πού μιλιέται στην Έλλάδα: «ή δημοτική γλώσσα του *Ταξιδιού* όμοιάζει κατά την καθαρότητα και την άμιξίαν προς τάς έν τοις χημείοις διαφανείς εκείνας άποκρυσταλλώσεις ουσιών, τάς όποιās ουδέποτε τις άπαντᾷ έν φυσική καταστάσει ούτω άσπίλους και άμιάντους. Η άπανταχού της Έλλάδος λαλουμένη σήμερα γλώσσα φέρει, δυστυχώς, σαφή ίχνη της άπ' αιώνων

1. Ο Κ.Γ. Κασίνης έχει έπισημάνει από καιρό την ανάγκη μιās μελέτης μέ θέμα «*Ταξίδι και Παλαμάς*». Βλ. Κ. Παλαμάς, *Άλληλογραφία*, τ. Α' (1875-1915), εισαγ. έπιμ. σημ. Κ.Γ. Κασίνης, Άθήνα 1975, σ. κα', σημ. 72.

2. Τό καλύτερο ίσως βιβλίό για τό δημοτικισμό και την έπίδρασή του στην λογοτεχνική κριτική είναι ή διατριβή του Δημήτρη Τζιόβα, *The Nationism of the Demoticists and its Impact on their Literary Theory (1888-1930)*. Adolf M. Hakkert publisher, Amsterdam, 1986. Ο Τζιόβας τοποθετεί τόν Παλαμά στην κριτική «συντεχνία» των ψυχαριστών όπου επίσης ανήκουν οί 'Αλέξανδρος Πάλλης, 'Αργύρης 'Εφταλιώτης, Πέτρος Βλαστός, Δημήτρης Ταγκόπουλος και 'Ηλίας Βουτιερδης (σ. 152-153). Η δεύτερη ομάδα δημοτικιστών κριτικών πού διαφοροποιείται από τόν Ψυχάρη, άποτελείται κατά τόν Τζιόβα, άπό τούς: Γρηγόριο Ξενοπούλο, Παύλο Νιρβάνα, Γιάννη Καμπύση, Κωνσταντίνο Χατζόπουλο και Δημήτρη Χατζόπουλο (σ. 156). Ο Τζιόβας άναφέρεται στις διαφορές του Παλαμά από τούς υπόλοιπους «ψυχαριστές» αλλά δέν τις τονίζει αρκετά όπως λ.χ. θά έπρεπε στην περίπτωση της κριτικής του Σουρή και του Καβάφη (σ. 117 και 182-183). Στόν έπιλογο του βιβλίου του μιλά καθαρότερα για την ιδιαίτερη θέση του Παλαμά σέ σχέση μέ τις δύο ομάδες δημοτικιστών κριτικών (σ. 416).

3. Μανώλης Κριαράς, «'Αγώνες και δισταγμοί του Κωστή Παλαμά γύρω από την γλώσσα», στο *Πρόσωπα και θέματα άπό την ιστορία του δημοτικισμού*, τ. Α', Άθήνα 1986, σ. 173-178. Στο βιβλίό του *Ψυχάρης*, Θεσσαλονίκη 1959, άναφέρεται επίσης στην στάση του Παλαμά άπέναντι στο *Ταξίδι*, αλλά παραθέτει μόνο τούς επαίνους και καθόλου τις έπιφυλάξεις. Βλ. *Ψυχάρης* δ.π. σ. 108-110.

4. Αιμίλιος Χουρμούζιος, *Ο Παλαμάς και ή εποχή του* τ. Α', Άθήνα 1974, κεφ. «Ο Παλαμάς και ή γλώσσα», σ. 371-389.

5. Κ. Παλαμάς, «Τό έπαναστατικό βιβλίον του Κ. Ψυχάρη», *Άπαντα*, τ. ΙΣΤ', σ. 501-502.

6. Αιμίλιος Χουρμούζιος, «Δημοτικισμός και πεζός λόγος», *Νέα Έστία*, τ. 26(1939), σ. 1448.

7. Ψυχάρης, *Τό Ταξίδι μου*, έπιμ. "Αλκης 'Αγγέλου, Άθήνα, Έρμης 1971, σ. 17.

8. Για τις άμφιταλαντεύσεις του Παλαμά στο θέμα της γλώσσας πριν τό 1888, βλ. Αιμ. Χουρμούζιος, «Ο Παλαμάς και ή γλώσσα», δ.π. σ. 371-373 και ό Κ.Γ. Κασίνης, δ.π. σ. κα'χβ'. Πρβ. Κ. Παλαμάς, *Άπαντα*, τ. Δ', σ. 430-432.

9. Κ. Παλαμάς, *Άπαντα*, τ. ΣΤ', σ. 309-310.

10. στο ίδιο.

11. στο ίδιο, σ. 310.

12. Έμμανουήλ Ροΐδης, «Τό βιβλίον του Ψυχάρη», π. *Έστία*, 26(1888), σ. 658-671. Περιλαμβάνεται στο *Άπαντα* του Ροΐδη, έπιμ. "Α. 'Αγγέλου, τ. Γ', Άθήνα 1978, σ. 299-327.

13. Έμμ. Ροΐδης, *Άπαντα*, δ.π. σ. 325.

14. στο ίδιο, σ. 326.

επιδράσεως τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ σχολείου». ¹⁵ Ὁ Ροΐδης βέβαια σπεύδει νὰ μετριάσει τίς κρίσεις του: πρόκειται περισσότερο γιὰ ἀπορίες καὶ ὄχι γιὰ ἀντιρρήσεις· ὁ Ψυχάρης, ὡς γλωσσολόγος, εἶναι ἀρμοδιότερος στὰ ζητήματα αὐτά. ¹⁶

Τὸ 1888 ὁ Ροΐδης βρίσκεται ἤδη πρὸς τὸ τέλος τῆς συγγραφικῆς του σταδιοδρομίας ἐνῶ ὁ Παλαμᾶς ἀκόμη στήν ἀρχή. Εἶναι ἐπόμενο οἱ παρατηρήσεις τους γιὰ τὸ *Ταξίδι* νὰ ἀποκοτῶν διαφορετικὸ γιὰ τὸν καθένα εἰδικὸ βάρος. Τὸ *Ταξίδι* πρόσφερε στὸν Ροΐδη τὴν ἐπιστημονικὴ ἐπιβεβαίωση, τὴ συνεπὴ ἐφαρμογὴ ἀπόψεων πού εἶχε ἴσως καὶ ὁ Ἰδιος ἀλλὰ δὲν τολμοῦσε νὰ ἐκφράσει ρητὰ πρὶν τὸ 1888. Γι' αὐτὸ καὶ παρά τίς ἐπιφυλάξεις διαφαίνεται στὸ κείμενό του μιὰ τάση νὰ ὑποταχτεῖ στὴν αὐθεντία καὶ τὸ κύρος τοῦ Ψυχάρη, νὰ θεωρήσει τὴ γλωσσικὴ πρότασή του ὡς τὴ μόνη δυνατὴ. ¹⁷ Ὁ Παλαμᾶς πάλι ταραάζεται ἀπὸ τὸ μέγεθος τοῦ τολμήματος. Καταλαβαίνει τὴ σημασία του ἀλλὰ εἶναι ἀβέβαιος γιὰ τίς ἐπιπτώσεις του, γιὰ τοὺς κινδύνους πού μπορεῖ νὰ κρῦβει ὡς πρὸς τὸ μέλλον τῆς λογοτεχνίας. Ὁ Παλαμᾶς εἶναι στραμμένος πρὸς τὸ μέλλον καὶ δὲ μπορεῖ σὲ καμιὰ περίπτωση νὰ θεωρήσει τὴν πρότασι τοῦ Ψυχάρη ὀριστικὴ λύση στὸ πρόβλημα τῆς λογοτεχνικῆς γλώσσας.

Ἀπὸ τὸ 1880 καὶ ὡς τίς ἀρχές τοῦ καινοῦ αἰῶνα ὁ Παλαμᾶς, μὲ διάφορες εὐκαιρίες, προσπαθεῖ νὰ πάρει τίς ἀποστάσεις του ἀπὸ τὸ κήρυγμα τοῦ Ψυχάρη καὶ νὰ προστατεύσει τὴν ἐλευθερία τοῦ λογοτέχνη. Ἐλευθερία στὴν ἐκλογή τῶν λέξεων, τῶν τύπων, ἐλευθερία στὴν διαμόρφωση τῆς δικῆς του ποιητικῆς γλώσσας. ¹⁸ Ἡ κυριότερη διαφορὰ του ἀπὸ τὸν Ψυχάρη ἐντοπίζεται στὴν διάκριση τῆς λογοτεχνικῆς ἀπὸ τὴν καθημερινὴ γλώσσα. Ὁ Παλαμᾶς δὲ μπορεῖ νὰ δεχθεῖ ὅτι ὑπάρχει μιὰ δημοτικὴ γλώσσα καὶ ἓνα σύστημα κανόνων στὸ ὁποῖο ὁ λογοτέχνης πρέπει νὰ ὑποτάσσεται. Ὡστόσο ὁ Παλαμᾶς δὲν προχώρησε βαθύτερα τὴν διάκριση αὐτή. ¹⁹ Ἐπέμεινε στὴν ἐλευθερία τοῦ λογοτέχνη ὅσον ἀφορᾷ τὸ λεξιλόγιο καὶ τὴ γραμματικὴ ἀλλὰ δὲν ἐντόπισε τὴ διαφορετικὴ ποιότητα καὶ λειτουργία τῶν δύο γλωσσῶν. Ἡ ἀποψή του γιὰ τὴ λογοτεχνικὴ γλώσσα συμπυκνώνεται, νομίζω, τὸ 1894 ὡς ἐξῆς: «Τὴν γλώσσαν οἱ συγγραφεῖς τὴν παραλαμβάνουν ἀπὸ τὸν λαόν, ἀλλ' ὅμως τὴν ἐξευγενίζουν ἐπὶ μᾶλλον καὶ τὴν ἐξωραΐζουν καὶ ἀνακαλύπτουν μέσα εἰς αὐτὴν πηγὰς δυνάμεως καὶ μεταλλεῖα ἐκφράσεως πού κανεὶς πρὸ αὐτῶν δὲν ὑπέσπευεν». ²⁰ Τὸν ἐπόμενο χρόνο, σὲ ἄρθρο του στὴν *Ἐφημερίδα* «Ὁ Κ. Ψυχάρης καὶ ἡ ποιητικὴ γλώσσα» συζητᾷ τὸ πρόβλημα: ὁ λογοτέχνης ἀκολουθεῖ τοὺς «φυσικοὺς» κανόνες τῆς δημοτικῆς γλώσσας ἢ ἀντίθετα δημιουργεῖ «ἐλεύθερον, ἀλλὰ καὶ λογικὸν κρᾶμα διαφορῶν, ἐνίοτε δὲ καὶ ἑτερογενῶν στοιχείων, κατὰ παράβασιν ἔστιν ὅτε —φοβερόν εἶπεῖν— καὶ αὐτῶν τῶν γραμματικῶν κανόνων»; ²¹ Ὁ σκοπὸς τοῦ ποιητῆ εἶναι βέβαια νὰ ὑπερασπίσει τὴ δική του γλώσσα ἀπέναντι στίς κατηγορίες τοῦ γλωσσολόγου. ²² Ὡστόσο καὶ ὡς κριτικὸς ὁ Παλαμᾶς ποτέ δὲν ὑπῆρξε δογματικὸς στὸ ζήτημα τῆς γλώσσας. Τουλᾶχιστον δὲ στάθηκε ποτέ αὐτὸ μοναδικὸ κριτήριον ἀξιολόγησιν. Τὰ παραδείγματα ἀφθονοῦν: Κάλβος, Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος, Βιζυηνός. Ἡ νομιμότητα τῶν γλωσσικῶν ἐπιλογῶν μπορεῖ νὰ κριθεῖ μόνον ἀπὸ τὸ λογοτεχνικὸ ἀποτέλεσμα, ὑποστηρίζει στὴν

κριτικὴ του γιὰ τὸν Ἀριστομένη Προβελέγγιο: «Θά ἐπειθόμεθα ἐκ τῶν στίχων τούτων πόσον βαθέως εἰσεχώρησεν ἀπὸ τινῶν ἐτῶν εἰς τὴν πνευματικὴν συνειδησιν ἡ ἰδέα τῆς δημοτικῆς ἢ ἀπλῆς ἢ χυδαίας ἢ βαρβάρου, ἢ ὅπως ἄλλως θέλετε ὀνομάσατέ την, γλώσσης, ὡς μόνου ὄργανου τῆς Ποιήσεως· ἀλλ' ἐκ τῶν στίχων τούτων ὁμοίως θά ἐπειθόμεθα ὅτι καὶ ἡ λεγομένη καθαρεύουσα εἶναι πραγματικότης καὶ αὐτὴ, τὴν ὅποιαν ὁ ποιητὴς οὔτε πρέπει, ἀλλ' οὔτε δύναται νὰ παρίδῃ, ἂν δὲν θέλῃ νὰ ἐξέλθῃ ἀπὸ τὴν Ζωὴν... θά ἀντελαμβανόμεθα ὅτι διὰ τὴν Ποίησιν κάθε φραστικὸν στοιχείον, συντελοῦν πρὸς ἀνάδειξιν τῆς ἰδέας, πρὸς ἐπίρρωσιν τῆς ἐκφράσεως, πρὸς διάκρισιν τῆς μορφῆς, εἴτε χυδαϊκὸν εἴτε δασκαλικόν, εἴτε ἡμεδαπὸν εἴτε ἀλλοδαπὸν, εἶναι νόμιμον». ²³

Τὸ 1895 κάνοντας λόγο γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ Ψυχάρη *Au-tour de la Grèce* ἀφοῦ τονίζει τὴ συμβολὴν τοῦ στή διερεύνηση καὶ παράστασι τῆς «ἐλληνικῆς ψυχῆς», κάτι πού γιὰ τὸν Παλαμᾶ ἔχει βέβαια κεφαλαίωδη σημασία καὶ ἀποτελεῖ ἓναν ἀπὸ τοὺς πιὸ ἰσχυροὺς συνδετικοὺς κρίκους πού τὸν ἐνώνουν μὲ τὸν Ψυχάρη, συγκεντρώνει τίς ἀντιρρήσεις του ἀπέναντι στὴ μέθοδο καὶ στίς ἀπόψεις τοῦ Ψυχάρη καὶ τίς ἐκφράζει μὲ ἀξιοσημεῖωτη δξύτητα καὶ εἰρωνεία. ²⁴ Ἀναφέρω συνοπτικὰ τὰ κύρια σημεῖα τῆς κριτικῆς του: ὁ Ψυχάρης βλέπει μόνον τὸ στόχο του· ἀγνοεῖ ὅτιδήποτε ἄλλο βρίσκεται δεξιὰ ἢ ἀριστερὰ· ὑπερπηδᾷ τὰ προβλήματα χωρὶς νὰ τὰ λύνει ἢ καλύτερα κόβει μὲ τὸ ξίφος τοὺς γόρδιους δεσμούς. ²⁵ ἀπλοποιεῖ ζητήματα περίπλοκα καὶ ἀπλοποιώντας τα τὰ διαστρέφει. Αὐτὸ ὅμως πού πρέπει νὰ ἐξόργιζε τὸν Παλαμᾶ ἦταν ἡ στάσι τοῦ Ψυχάρη ἀπέναντι στοὺς συγγραφεῖς: ὑπερτιμοῦσε αὐτοὺς πού τὸ ἔργο τους νόμιζε πὼς συμβάλλει στὴν ἐπικύρωσι τοῦ ἰδεώδους του,

15. στὸ ἴδιο, σ. 324-325.

16. στὸ ἴδιο, σ. 325.

17. Βλ. Κ.Θ. Δημαρᾶς, «Δημοτικισμὸς καὶ κριτικὴ», *Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμὸς*, Ἀθήνα 1982, σ. 321. Ὁ Δημαρᾶς ὑποστηρίζει πὼς τὸ ἄρθρο τοῦ Ροΐδη ἐξυπηρέτησε ἄμεσα τὴν προσπάθεια τοῦ Ψυχάρη, ἐνῶ οἱ ἐπιφυλάξεις ξεχάστηκαν.

18. Ὁ Τζιόβας συζητᾷ τὸ θέμα αὐτὸ στὸ κεφ. «The linguistic freedom of the poet and the national recognition of demotic through literature», ὅ.π., σ. 130-146.

19. Βλ. στὸ ἴδιο, σ. 135-136.

20. Κ. Παλαμᾶς, «Οἱ σχολαστικοί», (1894), *Ἀπαντα*, τ. Β', σ. 355.

21. *Ἀπαντα*, τ. ΙΕ', σ. 319.

22. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ τοῦ Παλαμᾶ γράφτηκε μὲ ἀφορμὴ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Ψυχάρη στὸ *Ἄστν*, ὅπου ἀνάμεσα στ' ἄλλα χαρακτηρίζει τὴ γλώσσα τοῦ Παλαμᾶ χαώδη καὶ γεμάτη δασκαλισμοὺς. Ὁ Παλαμᾶς ἀπαντᾷ στὸ παραπάνω ἄρθρο.

23. Κ. Παλαμᾶς, «Παλαιὰ καὶ νέα», (1896), *Ἀπαντα*, τ. Β', σ. 148. Πρβ. καὶ τ. Β', σ. 247.

24. Κ. Παλαμᾶς, «Ψυχάρης», (1895), *Ἀπαντα*, τ. Β', σ. 115-116. Πρβ. καὶ τ. ΣΤ', σ. 161-162.

25. Ἡ κριτικὴ αὐτὴ τοῦ Παλαμᾶ θυμίζει τὸ ποίημα τοῦ Κ. Καρυωτάκη «Δὸν Κιχῶτες» (1920), τὸ ὁποῖο γράφτηκε, ὅπως σημειώνει ὁ Γ.Π. Σαββίδης, μὲ ἀφορμὴ κάποιες δημοτικιστικὲς ὑπερβολές. Κ.Γ. Καρυωτάκης, *Ποιήματα καὶ Πεζά*, ἐπιμ. Γ.Π. Σαββίδης, Ἀθήνα, Ἐρμῆς 1984, σ. 22-23.

ένω άγνοούσε ή ύποτιμούσε σκληρά και άδικα εκείνους πού δέ συνέτειναν στό σκοπό αυτό. «Και τέλος και καθόλου είπειν πρό του έπιβάλλοντος όγκου της λογικής αληθείας παντελής σχεδόν καταφρόνησις των λεπτοτάτων άποχρώσεων, της nuances εκείνων, τάς όποιάς ό μέγας πενθερός του κ. Ψυχάρη αντίτάσσει κατά της λογικής και θεωρεί ώς τάς μόνας άσφαλείς θεματοφύλακας αληθειών τινων».²⁶

Μέ τό γύρισμα του αιώνα τό γλωσσικό ζήτημα περνά σέ άλλη φάση πολύ πιό άγωνιστική· γίνεται ύπόθεση περισσότερων ανθρώπων, κατεβαίνει στά πεζοδρόμια, μπαίνει πρωτοσέλιδο στίς έφημερίδες. Οί άφορμές δέ λείπουν: Εύαγγελικά (1901), Όρεστειακά (1903). Ό Μιστριώτης έχει συμμάχους τούς φοιτητές, σύσσωμο τό Πανεπιστήμιο κι όλους τούς έπίσημους θεσμούς. Οί δημοτικιστές αναγκάζονται νά οργανωθούν. Άποκτούν τό δικό τους περιοδικό, τό *Νουμά*, τό 1903. Ό άγώνας όμως χρειάζοταν άρχηγό· ό μεγάλος άρχηγός ό Ψυχάρης, και τά πρωτοπαλλήκαρά του, ό Πάλλης και ό Έφταλιώτης, βρίσκονταν μακριά από τήν Ελλάδα. Τό σύμβολο του άγώνα και ό κυματοθραύστης των έπιθέσεων βρέθηκε στό πρόσωπο του Παλαμά. Ό ποιητής πραγματικά στάθηκε στό ύψος των περιστάσεων· αντιμετώπισε μέ ψυχραιμία και νηφαλιότητα τίς άμέτρητες προσωπικές έπιθέσεις πού κορυφώθηκαν τό 1911 μέ τή μηνιαία άπόλυσή του από τό Πανεπιστήμιο και τήν άπόπειρα χειροδικίας έκ μέρους των φοιτητών. Πολλές φορές σ' αυτή τήν περίοδο δήλωσε δημόσια ότι είναι μαλλιαρός και ότι αυτή είναι ή άρετή του.

Σταδιακά ό Παλαμάς τονίζει όλο και περισσότερο τίς θετικές πλευρές του έργου του Ψυχάρη. Παραδέχεται πώς στην άρχή είχε έπιφυλάξεις άν έπρεπε ό ποιητής νά ύποτάσσεται στή «χημικώς καθαράν δημοτικήν γραμματικήν» του Ταξιδιού. Τή στάση του αυτή τήν όνομάζει στά 1903 «άναρχικό έκλεχτισμό».²⁷ Τόν ίδιο καιρό ύποστηρίζει πώς μέ τήν πάροδο του χρόνου όλοένα περισσότερο άγαπούσε τή δημοτική και καταλάβαινε τήν αλήθεια του κηρύγματος του Ψυχάρη, και γι' αυτό ελεύθερα διάλεξε νά ύποταχτεί στή «χημικώς καθαράν δημοτικήν γραμματικήν». Τήν ύποταγή αυτή βέβαια πρέπει νά τήν ένοήσουμε περισσότερο ώς ιδεατό στόχο πρός τόν όποιο έτεινε, παρά ώς κάτι συντελεσμένο.²⁸ Ό Παλαμάς τονίζει και αυτήν τήν περίοδο τή λογοτεχνική άξία του Ταξιδιού και ιδιαίτερα έπαινει τή σύζευξη Ποίησης και Έπιστήμης κατά τρόπο άξεχώριστο, όπως μόνο σέ «μερικά από τά ύψηλότατα γεννήματα της φαντασίας συμβαίνει».²⁹ Πίστευε μάλιστα πώς τό σημαντικότερο χάρισμα του Ψυχάρη ήταν ή Ποίηση και όχι ή Έπιστήμη. Στή λέξη Ποιητής έδινε βέβαια τό εύρύτερο νόημα του κοινωνικού άναμορφωτή, του άφυπνιστή συνειδήσεων.³⁰

Είναι γνωστό πώς σέ συνθήκες όξυμένου άγώνα, όταν οί αντίπαλοι καταδοκούν για κάποιο λάθος, κάποια άσυνέπεια, οί ήγέτες παραμερίζουν τίς όποιες διαφωνίες τους. Είναι κατανοητό έπομένως τό γεγονός ότι ό Παλαμάς ύπερτονίζει τίς θετικές πλευρές του Ψυχάρη, αυτές πού έτσι κι άλλως είχε έπισημάνει από τήν άρχή, και άποσιώπησε τίς αντιρρήσεις του.³¹ Αυτή όμως είναι μόνον ή μισή αλήθεια. Τήν ίδια εποχή και ίδίως τήν πρώτη δεκαετία του αιώνα, όξύνθηκε ή ιστορική του ματιά άπέναντι στό Ταξί-

δι. Ήδη είχε περάσει ό άπαραίτητος χρόνος. Ό Παλαμάς μπορούσε πλέον νά διακρίνει τά άποτελέσματα και τούς καρπούς πού έφερε ό σπόρος του Ψυχάρη. Θεωρεί τεράστια τή σημασία του Ταξιδιού για τήν ιστορία της λογοτεχνίας. Τό 1903 παραλληλίζει τόν Ψυχάρη μέ τό Σολωμό γιατί έπετέλεσε στην πεζογραφία έργο άνάλογο.³² Τό 1909 χαρακτηρίζει τόν Ψυχάρη ως τόν πρώτο μεγάλο πεζογράφο ύστερα από αιώνες.³³ Τονίζει πώς τό Ταξίδι έδωσε μιά γερή ώθηση, στήριξε ψυχολογικά όχι μόνο τούς νέους πεζογράφους αλλά και τούς νέους ποιητές κι έδω έννοει κυρίως τόν έαυτό του.³⁴ Για νά γίνει πιό φανερό ή ιστορική σημασία πού άποδίδει ό Παλαμάς στό Ταξίδι χρειάζεται νά αναφέρω και τό εξής: Θεωρεί πώς ή νέα ποιητική κίνηση της γενιάς του 1880, πού ξεκινά τό 1878 μέ τίς *Τριγόνες και Έχιόνες* του Ίωάννη Παπαδιαμαντόπουλου, όλοκληρώνεται τό 1888 μέ τό Ταξίδι.³⁵ Είναι δηλαδή τό Ταξίδι ή συνέχεια και ή ολοκλήρωση του πνεύματος του 1880. Μέ τό βιβλίο αυτό δόθηκε τό τελικό κτύπημα στην καθαρεύουσα ένω παράλληλα έφοδιάσε μέ θάρρος τήν άναγεννητική προσπάθεια των νέων ποιητών. Ό Παλαμάς θεωρεί τή δεκαετία 1878-1898 μεταβατική, ύποστηρίζει πώς μετά τό 1888 μπορούμε νά μιλάμε για μεγάλη ποίηση στην Ελλάδα.³⁶ Τό 1909 αναφωνεί: «Τί θα είτανε σήμερα ή φιλολογία μας, ή ποίηση και ή πρόζα, ή Τέχνη γενικά του λόγου στην Ελλάδα, άν δέν ύπήρχε ό Ψυχάρης».³⁷

26. Κ. Παλαμάς, «Ψυχάρης» (1895), δ.π., σ. 116.

27. Κ. Παλαμάς, «Τό Πιστεύω μου» (1903), *Άπαντα*, τ. ΣΤ', σ. 165, σημ. 1.

28. Κ. Παλαμάς, «Καρκαβίτσας και Ψυχάρης» (1906), *Άπαντα*, τ. ΙΣΤ', σ. 533. Πρβ. τ. Η', σ. 453-454.

29. Κ. Παλαμάς, «Τό Ταξίδι του Ψυχάρη» (1906), *Άπαντα*, τ. ΣΤ', σ. 316.

30. στό ίδιο, σ. 311, 313.

31. Άς σημειωθεί πώς στην εποχή αυτή (1905), γράφει ποίημα αφιερωμένο «Στόν Ψυχάρη» πού περιλαμβάνεται στή συλλογή *Η Πολιτεία και ή Μοναξιά* (1912), *Άπαντα*, τ. Ε', σ. 340.

32. Ό Ψυχάρης έξάλλου είναι ένας από τούς «Πατέρες», *Βωμοί*, (1915), *Άπαντα*, τ. Ζ', σ. 26.

33. Κ. Παλαμάς, «Δυό λόγια για ένα έργο» (1903), *Άπαντα*, τ. ΙΣΤ', σ. 220-221. Πρβ. «Τό έργο του Νουμά» (1922), *Άπαντα*, τ. Η', σ. 464. Βρίσκω άτυχο τόν παραλληλισμό της στάσης του Παλαμά άπέναντι στόν Ψυχάρη μέ εκείνην άπέναντι στό Σολωμό, πού έπιχειρεί ό Μ.Μ. Παπαϊωάννου στό άρθρο «Ό Ψυχάρης και οί ιδεολογικές συγκρούσεις του καιρού του», *Νεοελληνικός Λόγος*, άφιέρωμα στό Γιάννη Ψυχάρη, τ. 27, Μάρτης 1980, σ. 42. Τό μόνο κοινό σημείο είναι ή διατήρηση κάποιων έπιφυλάξεων, αλλά οί διαφορές είναι πάρα πολλές.

34. Κ. Παλαμάς, «Δυό λόγια» (1909), *Άπαντα*, τ. ΣΤ', σ. 524.

35. Κ. Παλαμάς, «Τό Πιστεύω μου» (1903), δ.π. σ. 164.

36. Κ. Παλαμάς, «Ό φίλος μου κ' έγώ», (1900), *Άπαντα*, τ. Δ', σ. 433.

37. Κ. Παλαμάς, «Ποιητική τέχνη και γλώσσα» (1900), *Άπαντα*, τ. Η', σ. 12.

38. Κ. Παλαμάς, «Δυό λόγια» (1909), δ.π. σ. 540.

Δέν πρέπει νά νομισθεῖ πώς σ' αὐτή τήν περίοδο ἐγκαταλείπει τελείως ὁ Παλαμᾶς τίς ἐπιφυλάξεις του, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τή δυνατότητα νά γράφει κανεῖς στήν ψυχαρική γλώσσα. Αὐτό πού ἐπιδιώκει νά ὑπογραμμίσει εἶναι πώς «ἔπρεπε πρῶτα νά παρουσιαστῇ ὁ Ψυχάρης, καί γιά νά κάμουμε ἐμεῖς τό λίγο χρειάζεται κοντά σ' αὐτό καί ἐννοεῖται τό πολύ τοῦ Ψυχάρη: σύμφωνα μέ τόν ὠραῖο στίχο ἑνός φιλοσόφου ποιητῆ: Γιά νά πᾶς ἕνα βῆμα μπροστά, πρέπει νά θελήσης νά πᾶς ἕκατό βήματα μπροστά».³⁸

Ἐχει παρατηρηθεῖ, ἀπό τόν Ξενόπουλο κυρίως, πώς ὁ Παλαμᾶς λαθασμένα ὑπερτίμησε τή λογοτεχνική πλευρά τοῦ Ψυχάρη.³⁹ Ὁ ἔπαινος του ἦταν ὅπωςδήποτε ὑπερβολικός ἀλλά δέν πρέπει νά ἀποδοθεῖ σέ ἀφέλεια ἤ σέ ὑστεροβουλία. Ἡ ὑπογράμμιση τῶν λογοτεχνικῶν ιδιοτήτων τοῦ ψυχαρικοῦ ἔργου ἴσως ἦταν γιά τόν Παλαμᾶ ἕνας τρόπος νά ξεπεράσει τήν ἀμηχανία του ἀπέναντι σ' αὐτό. Δέν ἤθελε, καί οὔτε θεωροῦσε τόν ἑαυτό του ἀρμόδιο, νά ἀντιμετωπίσει σέ ἐπιστημονικό ἐπίπεδο τό κήρυγμα τοῦ Ψυχάρη. Ἐπόμενο ἦταν, ἀπό τή στιγμή πού εἶχε γοητευτεῖ ἀπό τό κήρυγμα αὐτό καί εἶχε πιστέψει στήν ἀναγκαιότητά του, νά τό ὑποστηρίξει μέ τόν τρόπο πού διέθετε. Ἐξάλλου, εἰδικά τό *Ταξίδι*, παρουσίαζε κάποια χαρίσματα πού γιά τόν Παλαμᾶ εἶχαν ἰδιαίτερη σημασία, ὅπως ἡ πρωτοτυπία τῆς μορφῆς, ἡ ἀνίχνευση τῆς «ἐλληνικῆς ψυχῆς», ἡ σύζευξη ποίησης καί ἐπιστήμης, ἐλληνικῆς καί γαλλικῆς κουλτούρας. Πέρα ἀπ' ὅλα αὐτά, ὁ λόγος πού κίνησε τόν Παλαμᾶ νά ἐπαινέσει ἐξαιρετικά τό *Ταξίδι*, εἶναι ἡ συμβολή του στήν ἐξέλιξη τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Ὁ κριτικός Παλαμᾶς ποτέ δέν ἐγκωμίασε ἕνα ἔργο μέ μοναδικό κριτήριο ἀξιολόγησης τή συμφωνία μέ τίς ἰδέες του. Γιά τά ἔργα ὡστόσο πού κατά τή γνώμη του κατεῖχαν σημαντική θέση στήν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας, ἐπεφύλασσε ἰδιαίτερους ἐπαίνους. Τέτοια ἦταν ἡ περίπτωση τοῦ *Ταξιδιοῦ*.

Ἀπό τά μέσα περίπου τῆς δεκαετίας τοῦ 1920 ἄρχισε γιά τόν Παλαμᾶ μιά δύσκολη περίοδος συγκρούσεων, τίς ὁποῖες δέν ἐπεδίωξε ὁ ἴδιος. Τό 1923 ἐκδόθηκε ἡ *Ποίηση στή ζωή μας* τοῦ Γιάννη Ἀποστολάκη· τό 1926 ἄρχισε νά παίρνει διαστάσεις σέ κύκλους τῆς Ἀλεξάνδρειας καί τῆς Ἀθήνας ἡ διάκριση ἀνάμεσα σέ παλαμιστές καί καβαφιστές.⁴⁰ Τό 1925 ξεκίνησαν οἱ προσπάθειες τοῦ Ψυχάρη γιά τό Νόμπελ⁴¹ πού κατέληξαν στήν ἔκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ *Κωστής Παλαμᾶς. Φιλολογική κριτική μελέτη* (Ἀλεξάνδρεια 1927). Ἡ ἐπίθεση τοῦ Ψυχάρη θά πρέπει νά ὑπῆρξε τό βαρύτερο πλήγμα γιά τόν Παλαμᾶ. Προέρχονταν ἀπό ἕναν συνοδοιπόρο, ἄνθρωπο μέ τόν ὁποῖο τόν συνέδεε μακροχρόνια ἀμοιβαία ἐκτίμηση.⁴² Ὅπως εἶναι φυσικό ὁ Παλαμᾶς ξαναθυμᾶται αὐτή τήν ἰσχυρή τῆς παλιῆς ἐπιφυλάξεις του, τῆς δεκαετίας 1890-1900 καί τονίζει τίς ἀρνητικές πλευρές τοῦ Ψυχάρη: τή μονολιθικότητα τῶν γλωσσικῶν του κανόνων πού κάνουν τή γλώσσα του ἀντιπαθητική ἀκόμη καί σ' αὐτούς πού πιστεύουν στή δημοτική,⁴³ τήν ἀδιαλλαξία του καί τό τσαλαπάτημα τοῦ ἀντιπάλου.⁴⁴ Τό 1928 στά Προλεγόμενα τῶν *Πεζῶν Δρόμων*⁴⁵ ὁ Παλαμᾶς διακρίνει τούς λογοτέχνες σέ ψυχαριστές καί δημοτικιστές ἀντιψυχαρικούς. Τόν συγγραφέα τῶν «Σημειωμάτων στό περιθώριο», δηλαδή τόν ἑαυτό του γύρω στά 1908, τόν κατατάσσει στούς ψυχαριστές καί προσπαθεῖ νά δικαιολογήσει τήν τοτινή στάση του: «Φερμένους ἀπό τή δυσμάχητη ἐπιβολή τοῦ Ψυχάρη, κινημένος ἀπό τήν ἱερήν

ἀγανάκτηση μέ τήν ὁποῖαν πύρωναν τή συνείδησή του τά ἀνήθικα μέσα πού κατάφευγαν σ' αὐτά οἱ γλωσσαμύνητες... ὁ ποιητής τῶν «Σημειωμάτων στό Περιθώριο» δέν μπορούσε παρά νά βάλῃ στή γλώσσα του ἕνα μεγάλο ποσοστό ψυχαρισμού ὅσο τῆς ἦταν δυνατό νά σηκώσῃ (γιατί καί στίς κρίσιμες ἐκεῖνες στιγμές ποτέ δέν ὑπῆρξε ψυχαριστής ἀκέριος· πάντα κάποιο σκεπτικό λύγισμα, μέσα στό αἶμα του, τῆς ἀντιστεκόταν τῆς ἀλύγιστης θεωρίας· ὁ ἴδιος ὁ Ψυχάρης καί στόν καιρό τῶν ἐρωτικῶν γραμμάτων του πρὸς ἐκεῖνον, δέν ἀμελοῦσε νά σημειώσῃ: Δέν εἶσαι μαθητής μου)».⁴⁶

Ὁ Κριαρᾶς κρίνοντας τίς ἀντιλήψεις αὐτές τοῦ Παλαμᾶ τίς χαρακτηρίζει ὡς «κάμφη τῆς ἀγωνιστικότητάς του», «λιποψυχία στό γλωσσικό ἀγῶνα».⁴⁷ Δέ νομίζω πώς οἱ φράσεις αὐτές εἶναι κατάλληλες γιά νά χαρακτηρίσουν τή στάση τοῦ Παλαμᾶ ἀπέναντι στό γλωσσικό καί τόν Ψυχάρη μετά τό 1925. Ὁ ἀγῶνας περνοῦσε φάση ὑφησης, οἱ σχέσεις μέ τόν Ψυχάρη εἶχαν διαταραχθεῖ καί ὁ Παλαμᾶς ἔμπαινε σέ μιά περίοδο γενικότερου ἀπολογισμοῦ καί ἐπα-

38. Κ. Παλαμᾶς, «Οἱ Μισόγλωσσοι» (1906), *Ἄπαντα*, τ. 1-ΣΤ', σ. 530.

39. Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Τό ἔργο τοῦ Ψυχάρη», *Νέα Ἐστία*, τ. 6 (1929), σ. 840-841. Τό θέμα τῆς «λογοτεχνικότητάς» τοῦ *Ταξιδιοῦ* πραγματεύεται τό ἄρθρο τοῦ Μ.Γ. Μερακλή, «Τό *Ταξίδι* ὡς λογοτεχνικό ἔργο», *Ν. Ἐστία* τχ. 1463 (15 Ἰουνίου 1988), ἀφιέρωμα στά ἑκατό χρόνια ἀπό τό *Ταξίδι* μου, σ. 797-805. Ὁ Μερακλής ὑποστηρίζει πώς τό *Ταξίδι* ἕνα λογοτεχνικό ἔργο καί ἐπικαλεῖται τήν ἀπόψη τοῦ Παλαμᾶ πού ἔλεγε: «Τό κριτικό μέ τήν ἐργασία μου εἶναι καί τό ἄρθρο τοῦ Γεώργιου Σανδράτου, «Τό *Ταξίδι* τοῦ Ψυχάρη (1888) καί ἡ θέση του στή νεοελληνική λογοτεχνία» στό πρόσφατο ἀρ. Ἐστίας, ὁ.π. σ. 820-840. Ὁ Ἀλισανδράτος συνθέτει μιά τοιχογραφία τῶν ἐξελιζέων στό γλωσσικό μετά τό 1888 χωρίς ὁμως νά ἐπιμένει στή λογοτεχνία, οὔτε ἀξιοποιεῖ τίς ἀπόψεις τοῦ Παλαμᾶ σχετικά μέ τό θέμα πού ἀποτελεῖ καί τόν τίτλο τοῦ ἄρθρου του.

40. Βλ. Μανώλης Γαλιουράκης, «Καβάφης καί Παλαμᾶς. Χρονικό μᾶς διαμάχης», *Νέα Ἐστία*, τ. 74 (1963), σ. 1584-1589.

41. Βλ. Παῦλος Κωνσταντινίδης, «Ὁ Ψυχάρης καί τό Νόμπελ», *Νέα Ἐστία*, Ἀφιέρωμα στόν Ψυχάρη, Πρωτοχρονιά 1980, σ. 130.

42. Ὁ Παλαμᾶς σκόπευε ν' ἀπαντήσει στήν ἐπίθεση μ' ἕνα βιβλίο πού θά τιτλοφοροῦνταν «Τά κείμενα καί τ' ἀντικείμενα τοῦ Κου Ψυχάρη», τό ὁποῖο δέ μόρρεσε — ἢ δέ θέλησε — ποτέ νά τελειώσῃ. Βλ. *Ἄπαντα*, τ. ΙΔ', σ. 195, *Ἀλληλογραφία*, τ. Γ', ἐπιμ. Κ.Γ. Κασίνης, Ἀθήνα 1981, ἀρ. ἐπιστολῆς 378, σημ. 6, σ. 286.

43. Κ. Παλαμᾶς, «Κάποια πρόσωπα στή δημοκρατία τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων» (1928), *Ἄπαντα*, τ. ΙΔ', σ. 209-210.

44. Κ. Παλαμᾶς, «Γιά τόν Ψυχάρη», (1932), *Ἄπαντα*, τ. ΙΣΤ', σ. 598-599. Πρβ. τό παίημά του «Ἐπίγραμμα» (1929), πού περιλαμβάνεται στή συλλογή *Περάσματα καί Χαιρετισμοί*, (1931), *Ἄπαντα*, τ. Θ', σ. 337.

45. *Ἄπαντα*, τ. Γ', σ. 10-11.

46. στό ἴδιο. Τό 1914 δήλωνε ὁμοῦς ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς «μαθητής» καί θαυμαστής τοῦ «λογοτέχνη» Ψυχάρη. Τά εἰσαγωγικά δικά του. *Ἄπαντα*, τ. ΙΣΤ', σ. 549.

47. Μαν. Κριαρᾶς, «Ἀγῶνες καί δισταγμοί...» ὁ.π. σ. 176, 178.

νεξέτασης προσώπων και πραγμάτων. 'Αλλά ακόμη και σ' αυτή τήν τρίτη όπως τήν είπαμε φάση τής παλαμικής αντιμετώπισης του Ψυχάρη, αυτό που παραμένει ακλόνητο είναι ή πεποίθησή του στην τεράστια συμβολή του Ταξιδιού στην εξέλιξη τής νεοελληνικής λογοτεχνίας. Τό 1926 έδωσε μιά ακόμη όψη αυτής τής συμβολής, μιλώντας —δικαιολογημένα— σέ πρώτο πληθυντικό πρόσωπο: «Τό τεράστιο ανάμεσά μας παράδειγμα του Ψυχάρη του Ταξιδιού μάς είχε μακρύνει κάπως από τήν αποκλειστική και τήν παθητική προσήλωσή προς τούς Γάλλους όνειροπλέχτες, μάς είχε φωτίσει τή συνείδηση μέ γενναιότερο και μ' ένεργητικότερο γύρισμα προς τά ντόπια, για τόν άγώνα και για τόν πόλεμο, για τόν έρωτα και για τ' όνειρο,νά γίνουμ' έμεις μέ τά δικά μας, μέσα στά δικά μας, πρόδρομοι και πρόγονοι». 48 'Από τήν τελευταία φράση βγαίνει τό συμπέρασμα πώς, κατά τόν Παλαμά, ή συμβολή του Ταξιδιού στην εξέλιξη συνίσταται άκριβώς στην ένδυνάμω-

ση τής ιστορικής συνείδησης τών λογοτεχνών. 'Ο πληθυντικός έδω είναι χωρίς ούσιαστικό νόημα, άφου από τούς λογοτέχνες τής γενιάς του 1880 μόνον ό Παλαμάς διακρίνεται για τήν ιστορική ευαισθησία του τόσο στην ποίηση όσο και στην κριτική του. Τό κριτικό του έργο μετά τό 1888, σταθερά προσανατολισμένο προς τήν ιστορία, απέδειξε πώς ή γλωσσική συνείδηση που πρόσφερε τό Ταξίδι ήταν μιά από τίς άπαραίτητες προϋποθέσεις για τήν επανατοποθέτηση του λογοτεχνικού παρελθόντος και τήν ανάπτυξη τής ιστορίας τής λογοτεχνίας.

48. 'Η ύπογράμμισή δική μου. Κ. Παλαμάς, «'Ο Richerpin που πέθανε» (1926), "Απαντα, τ. ΙΓ", σ. 137.

Φίλιππος 'Ηλιού

Ίδεολογικές χρήσεις
του κοραϊσμού
ετών 20^ο αιώνα

Αθήνα 1989

ο πολιτης

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Ένα καλό δώρο στους φίλους σας
ή στον εαυτό σας

Προσφορά

Μπορείτε ν' αποκτήσετε
όλη τή σειρά του Πολίτη
από τόν Μάιο του 1976
ώς τά τέλη του 1988
(τεύχη 1-96)

Μαζί μέ όλα τά τεύχη
του «Δεκαπενθήμερου Πολίτη»
από τόν Νοέμβριο του 1983
ώς τόν 'Οκτώβριο του 1986
(τεύχη 1-75)

Μόνο μέ 10.000 δρχ.

Τά τεύχη διατίθενται
στά γραφεία του περιοδικού
Κέκροπος 2, Αθήνα, 105 58
τηλ. 3228791 - 3239645

*Αποστέλλονται μέ αντικαταβολή. Μπορείτε επίσης νά προμηθευτείτε
τά τεύχη που σας λείπουν και νά συμπληρώσετε τή σειρά σας.

Μιχάλη Σπουρδαλάκη

ΠΑΣΟΚ, Δομή, Έσωκομματικές Κρίσεις και Συγκέντρωση Έξουσίας, έκδ. ΕΞΑΝΤΑΣ, 1988

Μπορεί μία «θεωρία για τα πολιτικά κόμματα», μία οποιαδήποτε τέτοιου είδους θεωρία, να ερμηνεύσει το «κομματικό φαινόμενο», το συγκεκριμένο κομματικό φαινόμενο, που αναπτύσσεται και δρα στα πλαίσια ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού; Η αυτονομία του πολιτικού σε σχέση με το κοινωνικό στοιχείο εγγένη, άκόμα και στο πλαίσιο του πιο άγριου θετικισμού συναντά τα όριά της, αυτό είναι λίγο-πολύ γνωστό και παραδεκτό. Αυτό όμως που συνεχίζει να παίζεται, δίκην στοιχήματος, είναι οι μορφές παράστασης αυτής της αυτονομίας. Οι μορφές μπορούν και να ποικίλλουν. Σχεδόν κοινός τους παρανομαστής είναι η «γκραμισιανή» τους προέλευση: κινή τους απόληξη ή φιλοδοξία τους, μέσα από την κατασκευή ενός ιδεότυπου, να ερμηνεύσουν τα κοινωνικά φαινόμενα στο σύνολό τους.

Τό πρόσφατο βιβλίο του Μ. Σπουρδαλάκη, ΠΑΣΟΚ, Δομή, Έσωκομματικές Κρίσεις και Συγκέντρωση Έξουσίας, αποτελεί νομίζω μία χαρακτηριστική περίπτωση που εγγράφεται σε αυτή την προοπτική: «Τό βιβλίο που κρατάτε στα χέρια σας φιλοδοξεί να εξηγήσει συγκεκριμένα την άποτυχία του ΠΑΣΟΚ να εκπληρώσει τις υποσχέσεις του και να πραγματοποιήσει τη ριζοσπαστική του δυναμική» (σελ. 14). Τό αναλυτικό πλαίσιο που θά οργανώσει αυτή την πορεία ανάδειξης της «άποτυχίας του ΠΑΣΟΚ», σχετίζεται άμεσα με «τή δημιουργία και εξέλιξη της κομματικής του δομής, αφού εκεί μέσα, στην οργάνωση του κινήματος, εκδηλώθηκαν και "επιλύθηκαν" τα έσωκομματικά προβλήματα καθώς αυτό βάδιζε προς την έξουσία. (...) αφού σε τελευταία ανάλυση κάθε κόμμα πριν από οτιδήποτε άλλο είναι ένας μηχανισμός, μία οργάνωση. (...) Αυτό φυσικά δέν σημαίνει πως ή συζήτηση για τόν πολιτικό και τόν ιδεολογικό προσανατολισμό του κινήματος δέν έπαιξε κανένα ρόλο, αλλά μάλλον πως τά πολιτικά-ιδεολογικά ζητήματα και οι αντιπαραθέσεις επιλύθηκαν σιωπηρά αφού επικαλύφθηκαν και επικαθορίστηκαν από τή σπουδή για τό οργανωτικό πόο κυρίαρχο» (σελ. 14-15).

Έτσι στο έπιπεδο του κόμματος, μέ τήν πιο άυστηρή οργανωτική του περιχαράκωση προσπαθούν να άθροισθούν και να έννοματωθούν μία σει-

ρά δομικών στοιχείων του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, τουλάχιστον όπως τά εκλαμβάνει ο συγγραφέας. Έτσι τουλάχιστον φαίνεται από μία πρώτη ματιά. Οι αιτίες των αντιφάσεων στην «ίλιγγιώδη» πορεία του ΠΑΣΟΚ προς τήν έξουσία αναλύοντας: α) στην πολιτική κληρονομιά του αντιδικτατορικού άγώνα, πράγμα που, στο οργανωτικό πλαίσιο του κόμματος, αντιστοιχεί μέ τήν αντιδημοκρατικότητα κάποιων ομάδων που τό στελέχωσαν. β) στον πολιτικό λόγο των άλλων κομμάτων, εϋθεία άντανάκλαση του «βοναπαρτισμού» του ελληνικού πολιτικού συστήματος. γ) στις πρώτες μεταπολιτευτικές εκλογές του 1974, που κρίνουν τόν έσωκομματικό συσχετισμό έξουσίας υπέρ των «παλααιοκομματικών». δ) στις εξελίξεις τής ελληνικής πολιτικής οικονομίας, που χαρακτηρίζεται από τήν «μικροαστικοποίηση» της.

Μέ καθοδηγητικό μίτο τούς παραπάνω άξονες ο συγγραφέας παρακολουθεί τή γέννηση και ανάπτυξη του ΠΑΣΟΚ, ίχνηλατεί τήν έσωκομματική του ζωή, τροφοδοτώντας τόν αναγνώστη μέ πλούσιο πρωτογενές υλικό, προσωπικές και άλλες μαρτυρίες. Και κατά τή γνώμη μου προβαίνει σε κάποιες διαπιστώσεις ή και εκτιμήσεις οι οποίες είναι αρκετά ενδιαφέρουσες και θά μπορούσαν να λειτουργήσουν παραγωγικά, ως πούμε «φιλόδοξα» χρησιμοποιώντας τή γλώσσα του, άν ήταν ένταγμένες σε ένα άλλο αναλυτικό πλαίσιο.

Άς παραθέσουμε μερικές: στή σύντομη ιστορική περιοδολόγηση στην όποια προβαίνει, έντοπίζει τό ΠΑΣΟΚ ως «ιδέα-έμβρυο» τής κρίσης του 1960 (σελ. 30), δίνει ένα νόημα στή «χαρισματικότητα» του άρχηγού του ΠΑΣΟΚ (σελ. 16 και άλλου) και τή σχέση του μέ τς μάζες, άντιμετωπίζει μέ όξεις παρατηρήσεις τή «Διακήρυξη τής 3ης του Σεπτεμβρίου» (σελ. 89, 90, 91), άσκει κριτική στην «άνθρωπομορφική» κατανόηση τής στρατιωτικής δικτατορίας (σελ. 101), αίτιολογεί τή «διπλοπρόσωπη» πρακτική του κόμματος ως άποτέλεσμα έσωκομματικών ίσοροπιών (σελ. 343-344), καθεθετεί μία διεισδυτική κριτική στις «κατευθυντήριες γραμμές κυβερνητικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ» του 1977 (σελ. 210), έπισημαίνει ότι ο «έθνικι-

σμός» άποτελέσει τό ένοποιητικό στοιχείο των τριών έσωκομματικών τάσεων (άριστεροί-παλααιοκομματικοί-τεχνοκράτες) (σελ. 91) και διαβάσει όρθά τς κατά καιρούς τακτικές συμμαχίες του Παπανδρέου για τήν πολιτική έξόντωση των έσωκομματικών του αντιπάλων.

Ό προνομαικός τόπος συνάντησης και άνάδειξης αυτών των σημαντικών παρατηρήσεων, ως τό πούμε άλλη μία φορά είναι ή οργάνωση του κόμματος. Τά πάντα παίζονται εκεί ως εάν να ήταν ή ίδια ή οργάνωση που γέννησε τς «τάσεις», τούς «άρχηγούς» και τς «ιδεολογίες». Χωρίς να θέλω να υποστηρίξω τό άκριβώς αντίθετο, ή οργάνωση εϋθεία άντανάκλαση των κοινωνικών συγκρούσεων, ή «συμπύκνωση των ταξικών αντιπαραθέσεων» (όλων;) τής ελληνικής κοινωνίας στο ΠΑΣΟΚ (σελ. 53), που έπικαλείται ο Μ. Σπουρδαλάκης φαίνεται να ύπηρετεί μία καταρχήν νομιμοποιητική άρχή του διαβήματός του. Η κατάσταση δέν σώζεται βέβαια μέ άβασάνιστες εξισώσεις του τύπου, οι παλαιοκομματικοί εκφράζουν τή μικρή ιδιοκτησία κ.λπ.

Βρισκόμαστε λοιπόν άντιμέτωποι μέ μία διάχυτη ιδεολογία έπί του οργανωτικού, που προσπαθεί να χωνέψει τά πάντα, να τακτοποιήσει τς αντιφάσεις και τς συγκρούσεις, να καλύψει μέ τό οργανωτικό κέλυφος άκόμα και φαινόμενα που καταφανώς λίγα έχουν να μοιράσουν μέ τήν κομματική δομή.

Άς δοϋμε όμως τά πράγματα πιο συγκεκριμένα. Ό συγγραφέας περιγράφει μέ λεπτομέρειες τς έσωκομματικές συγκρούσεις και τά άποτελέσματά τους, και τς χαρακτηρίζει ως «οργανωτικές κρίσεις» ή και ως «πολιτικές κρίσεις». Σε τί συνίσταται όμως μία οργανωτική ή πολιτική κρίση του κόμματος;

Η κρίση του κόμματος εξαρτάται από τή μαζικοποίησή της; Τελικά: Ύπάρχουν κάποια σταθερά κριτήρια που να έπιτρέπουν να διαγνώσουμε τήν ύπαρξη τής κρίσης, τήν ώρα τής «έκρηξης» της, ή είναι τά άποτελέσματά της (τά πλήγματα που καταφέρει στον κομματικό κορμό, ή άποδοχή της από τήν κοινωνία εν γένει, κ.λπ.), που κάνει τήν πλάστιγγα να γέρνει προς τή μία ή τήν άλλη πλευρά; Η μήπως τίποτα από όλα αυτά, αλλά κάτι άλλο και ποίο συγκεκριμένα;

— Είναι σαφές ότι ή ύπό συζήτηση μελέτη πάνω στο «φαινόμενο ΠΑΣΟΚ» δέν μπορεί να άναμετρηθεί μέ αυτά τά έρωτήματα για τόν άπλουστατο λόγο επειδή δέν τά περιέχει στον καταρχήν πυρήνα τής προβλη-

ματικής της. Πρόκειται όπως είπαμε για έναν ιδεότυπο, ο οποίος είναι γενικής χρήσης: απευθύνεται και ερμηνεύει το «κομματικό φαινόμενο» εν γένει, είτε πρόκειται για ένα άστικό είτε για ένα κομμουνιστικό κομματικό σχηματισμό. Για παράδειγμα μπορούμε να εξομοιώσουμε την «κρίση» με τη διαγραφή από το ΠΑΣΟΚ της ομάδας «Ξεκίνημα», και την κρίση που είχε ως συνέπεια το σχηματισμό μιας ομοιογενούς πολιτικά και ιδεολογικά ομάδας γύρω από το περιοδικό *Φυλλάδιο*;

Στό σημείο αυτό φαίνεται η αδυναμία της μελέτης του Μ. Σπουρδαλάκη. Και δεν αναφέρομαι προφανώς στο πολιτικό κόστος, που ίσως θα μπορούσε να αποτελέσει ένα από τα κριτήρια που θα στοιχειοθετούσαν την έννοια της κρίσης.

Ίσχυρίζομαι λοιπόν ότι ο συγγραφέας εξετάζει το «κομματικό φαινόμενο» στην πλήρη αυτονομία του από τις κοινωνικές και ιδεολογικές συγκρούσεις, έστω και αν αναφέρεται σε αυτές, για να οικοδομήσει μια θεωρία για το πολιτικό κόμμα, που έχει πρόδηλα γκραμισιανή προέλευση (σελ. 348-349). "Ας δώσουμε ένα άλλο παράδειγμα: κατά τον συγγραφέα ο «μεταπολιτευτικός ριζοσπαστισμός» υπήρξε μόνο ως προϊόν ορισμένων «ανεξάρτητων στελεχών και διανοουμένων της αριστεράς» (σελ. 106). "Ο καθένας θα μπορούσε να διαβάσει εδώ μια επικίνδυνη άγνοια της μεταπολιτευτικής κοινωνικής πραγματικότητας. "Όπως και να έχει όμως η μελέτη του Μ. Σπουρδαλάκη λίγο ή και καθόλου φαίνεται να επηρεάζεται. "Η για να τό ποδμε διαφορετικά: Είναι η στοιχειοθέτηση αυτής της «άγνοιας» που όχι μόνο επιτρέπει αλλά θα λέγαμε επιβάλλει την οικοδόμηση του κομματικού (= οργανωτικού) ιδεότυπου.

Σε αυτό το πλαίσιο λοιπόν δεν θα πρέπει να μās προβληματίζει το γεγονός της απουσίας ανάλυσης μιας καταστατικής έννοιας, με την ιδεολογική έννοια του όρου, για το ΠΑΣΟΚ: της Έθνικης Λαϊκής Ενότητας (Ε.Λ.Ε.). Η αναφορά στην Ε.Λ.Ε. (σελ. 251) γίνεται με ένα και μοναδικό στόχο: τό στόχο της υπέρβασής της. Στην αντίθετη περίπτωση ο συγγραφέας θα έπρεπε να δείξει αν υπάρχει κάποιου είδους σχέση ανάμεσα σε αυτή την κυρίαρχη ιδεολογία στα πλαίσια του κομματικού σχηματισμού και στις «οργανωτικές κρίσεις» του. "Αλλά και στο σημείο αυτό τό οργανωτικό υπόδειγμα καιροφυλακτεί...

Στό ίδιο πλαίσιο επίσης εγγράφεται και μία άλλη άπουσία. Η Ε.Λ.Ε. είναι γνήσιο παιδί του θεωρητικού σχήμα-

τος Μητρόπολη-Περιφέρεια. Τόσο στό ίδιο τό θεωρητικό σχήμα όσο και κυρίως στις μορφές πρόσληψής του από τό ΠΑΣΟΚ και συνακόλουθα στις ιδεολογικές στάσεις που οργανώνει στό έσωτερικό του κομματικού σχηματισμού δεν γίνεται καμιά αναφορά!

Συνοψίζοντας θά λέγαμε ότι οι «κρίσεις» του ΠΑΣΟΚ εκλαμβάνονται ως αντιθέσεις επί του οργανωτικού: τό αποτέλεσμα είναι η ιστορική περιολόγηση του κομματικού σχηματισμού να γίνεται υπό όρους μιας αριθμητικής της εξουσίας, της οργανωτικής εξουσίας, και όχι με όρους συσχετισμού δυνάμεων όπου θά αναδείκνυαν την έννοια της πολιτικής συγκυρίας ως κυρίαρχο διαμορφωτή, αν και όχι καθοριστικό, πλαστοουργό των κάθε φορά διαμορφούμενων πραγματικοτήτων (π.χ. τί πράγμα ήταν αυτός ο μεταπολιτευτικός ριζοσπαστισμός, ποιά η ταξική κατάσταση της μικροαστικής τάξης, ή ιδεολογική της θέση κ.λπ.).

"Αν αυτές ήταν οι πιο σημαντικές διαπιστώσεις, οι πιο βασικές αδυναμίες, που τέμνουν σε όλα τά επίπεδα την υπό συζήτηση μελέτη, δεν σημαίνει ότι κάποιες άλλες που θά ακολουθήσουν στεροδνται ενδιαφέροντος, τουλάχιστον ένταγμένες σε μία «φιλόδοξη» προοπτική ανάλυσης του «φαινομένου ΠΑΣΟΚ».

"Ο Μ. Σπουρδαλάκης υποστηρίζει ότι τό ΠΑΣΟΚ έγκαινιάσε ένα νέο τύπου πολιτικής κινητοποίησης, εισάγοντας τις μάζες στην πολιτική, και σπάζοντας κατά ένα μέρος τά παραδοσιακά δίκτυα «πολιτικής πελατίας».

Είναι φυσικά αδύνατο να καταπιαστούμε εδώ με αυτή την άπουση, που εξάλλου δεν είναι καθόλου καινούρια. Τό μόνο που μπορούμε να σημειώσουμε είναι ότι πίσω από αυτό τον ισχυρισμό λανθάνει ή θέση της εξωτερικότητας των μαζών σε σχέση με την πολιτική, τελικά μία αντίληψη πολύ συγκεκριμένη για την ταξική πάλη εν γένει. Πάντως αυτή ή αντίληψη θά μπορούσε να οδηγήσει τό συγγραφέα να προσκρούσει σε μία λαϊκιστική έκδοχή άνάγνωσης του ΠΑΣΟΚ, τύπου Λακλάου. Φαίνεται όμως πώς ή αναλυτική κατηγορία «οργάνωση» αδυνατεί να αναδείξει τό λαϊκιστικό φαινόμενο εν γένει. Αυτό όμως έχει ως συνέπεια να γίνεται υπέρβαση του φαινομένου με ένα σχόλιο πάνω στό φαινόμενο (σελ. 346).

"Αναλύοντας τις έσωκομματικές τάσεις ο Μ. Σπουρδαλάκης προβαίνει σε μία ενδιαφέρουσα κατάθεση. Θεωρεί ότι τό στοιχείο που τις ένοποιεί είναι ο έθνικισμός. Τό έθνικιστικό στοιχείο όμως δεν αποτελεί μόνο τό άποκλειστικό πρόσημο του μεταπολιτευτικού αντιαμερικανισμού, έστω και στην «έθνικοαμυντική» του διάσταση («Βυθίσατε τό Χόρα»), αλλά συνδέεται έξισου τόσο με τις υλικές ανάγκες της «έσωτερικής» άστικής τάξης (Πουλαντζάς) όσο και με τις άπαιτήσεις άσφάλειας της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης σε σχέση με την οικονομική κρίση, τό μούμι του 1973, καθώς και με τον διαφανόμενο ανταγωνισμό σε εύρωπαϊκά πλαίσια. "Έτσι ή «έθνι-

ΤΟ ΚΟΥΤΙ ΤΩ ΠΝΔΡΑΣ
 Βύρωνος 9 - Αθήνα
 322294 - ΑΘΗΝΑ

«ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΤΟΥ 1988»

Θέμα του μήνα:

Βιβλία
 Ελληνική ή Ξένη
 Λογοτεχνία
 Εμδοσεις Τέχνης
 Θεατρο-Κινηματογράφου
 Χαρακτικά-Αφιέρωσεις

κιστική» έξαρση της μεταπολίτευσης είναι ένα φαινόμενο αρκετά σύνθετο με πολλαπλές κοινωνικές αναφορές. Άλλα και πέρα από αυτή τη συγκυριακή διαπίστωση υπάρχει ένα θέμα αρχής: η ταξική πρακτική της μικροαστικής τάξης, ή λεπτομερειακή μελέτη των μερίδων της, ή σχέση τους με τους μηχανισμούς αποβαίνει κρίσιμης σημασίας για την κατανόηση των πολιτικών υποκειμένων «της». Άν ο Μ. Σπυρδαλάκης δέν παραγνώριζε τις διαφορούμενες μορφές έκφρασης αυτής της τάξης, άν δηλαδή διάβαζε τις μεταπολιτευτικές κοινωνικές συγκρούσεις υπό τό φώς της κοινωνικής ιστορίας και όχι με τά γυαλιά της ζύλινης «πολιτικής έπιστήμης» θά μπορούσε σέ αυτό τό επίπεδο νά προβεί σέ ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις.

Ένα άλλο σημείο στό όποιο θά αξιζε νά σταθοίμε είναι ό «χαρισματικός» χαρακτήρας του Α. Παπανδρέου. Ό συγγραφέας κατά τή γνώμη μου δίνει μιά ούσιαστική άπάντηση σέ αυτό τό πρόβλημα, θεωρώντας τό πολιτικό πρόσωπο ως συμπύκνωση της πρότερης δράσης του, ξεκόβοντας δηλαδή μιά κι έξω με τις ...θεικές καταβολές του άρχηγού του ΠΑΣΟΚ. Ταυτόχρονα έπισημαίνει ότι μιά από τις «χαρισματικές» ιδιότητες του άρχηγού του ΠΑΣΟΚ είναι ότι «έκφράζει τό ριζοσπαστισμό του '60». Προφανώς υπαινίσσεται ότι «έκφράζει» τή γενιά της δεκαετίας του '60. Τί σημαίνει όμως «γενιά»; Καί μάλιστα «πολιτική γενιά»; Πώς συγκροτείται αυτός ό όρος ως έπιστημονική έννοια και μπορεί νά επενδυθεί στά δρώμενα της δεκαετίας

του '60; Άρκοιιν από μόνες τους οι άναφορές στόν «Όμιλο Παπαναστασίου», στους «Δημοκρατικούς Συνδέσμους» και στην κεντροαριστερή πτέρυγα της Ένωσης Κέντρου νά καλύψουν αυτό τό κενό; Άνάλογες έπισημάνσεις ισχύουν και για τή «γενιά του Πολυτεχνείου». Άν υπήρχε ένας προβληματισμός πάνω σέ αυτά τά θέματα πιστεύω ότι ή υπό συζήτηση μελέτη για τό ΠΑΣΟΚ θά ήταν διαφορετική. Τουλάχιστον θά έθετε τά «όργανωτικά» προβλήματα του κόμματος διαφορετικά, και κατά συνέπεια άλλοθι θά αναζητούσε τό φωτισμό και τήν έπίλυσή τους.

Στόν έπίλογο του βιβλίου του ό Μ. Σπυρδαλάκης προβαίνει σέ ένα σύντομο σχεδιάσμα μιάς πολιτικής θεωρίας για τό «κομματικό φαινόμενο», έκδηλα μπολιασμένης από στοιχεία της «κοινωνιολογίας των οργάνωσεων». Ό βασικός κορμός όμως αυτής της θεωρίας είναι ή γκραμισιανή της προέλευση. Παρά ταύτα έλάχιστα έχει νά κάνει με τήν γκραμισιανή προβληματική. Μάλλον ταυτίζεται με αυτό που όνομάσθηκε γκραμισισμός, παρά με τή μαρξιστική κοσμοαντίληψη του Γκράμσι. Πράγματι ή έξαγωγή μιάς αυτόνομης θεωρίας επί του πολιτικού στοιχείου, ειδικότερα ή θεωρητική κατασκευή μιάς τυπολογίας των πολιτικών κομμάτων, από τό έργο του Γκράμσι είναι τό επίδικο άντικείμενο τόσο στόν έπίλογο του βιβλίου όσο και στόν πρόλογο, έστω και άν δέν αναφέρεται ρητά. Μπροστά σέ αυτή τή σκοπιμότητα συσκοτίζεται, άν δέν διαστρέφεται ή τεράστια προσφορά

του Ίταλου κομμουνιστή στοχαστή και άγωνιστή, πάνω στό πρόβλημα της σχέσης του κοινωνικού με τό πολιτικό κίνημα. Χάνεται έντελώς από τό προσκήνιο ή θεμελιώδης διάκριση της «πολιτικής συγκυρίας» από τήν «πολιτική κατάσταση», πού ή κάθε μία κυφορεί τά άνάλογα πολιτικά κινήματα ή τις άνάλογες «δομές», για νά χρησιμοποιήσουμε τήν όρολογία του Γκράμσι. Είναι ή «πολιτική συγκυρία» πού γεννά «δομές» εύκαιρικές, «δοπορτουμιστικές» κατά τόν Γκράμσι, χωρίς στρατηγική προοπτική, πού έγκωλπόνονται οι χαρισματικές προσωπικότητες. Άντίθετα οι «δομές» πού γεννιάνται από τήν «πολιτική κατάσταση», είναι «όργανικά φαινόμενα» με μακρόπνοη ιστορική προοπτική, πέρα από άρχηγούς και διευθυντικές ομάδες... Μέσα σέ αυτό και μόνο τό πλαίσιο, μέσα σέ αυτή τή διεισδυτική ύλιστική άνάλυση της κοινωνικής πραγματικότητας και όχι στις έκπτώσεις της θεωρίας σέ αναλυτική κατηγορία, έχει νόημα νά διαλεχθοίμε για τή φυσιογνωμία του ΠΑΣΟΚ. Σέ όποιαδήποτε άλλη περίπτωση θά βολοδέρνουμε άνάμεσα στό «άριστερό και σοσιαλιστικό» ΠΑΣΟΚ των πρώτων χρόνων της μεταπολίτευσης και τό μετέπειτα άστικό με κεντροφιλελεύθερο προσανατολισμό ΠΑΣΟΚ.

Άνδρέας Πανταζόπουλος

Τώρα
 ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΠΕΙΡΑΙΑ
 φθηνά ΠΟΛΥ φθηνά βιβλία

Έγκυκλοπαίδειες μισοτιμής
 Εύκολίες πληρωμής

ΜΗΟΣΓΙΑΝΟΙ ΛΟΥ - ΓΙΑ ΤΟ ΦΘΙΝΟ ΒΙΒΛΙΟ
 ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ 92, ΠΕΙΡΑΙΑΣ ΤΗΛ. 4112258

7 ΝΕΑ
ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ

ΕΘΝΙΚΑ ΠΑΡΚΑ ΣΤΗΝ ΙΝΔΙΑ • ΑΝΤΑΡΚΤΙΚΗ • ΠΡΑΣΙΝΟ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ • ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΜΗΧΑΝΕΣ • ΤΑ ΔΑΣΗ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Μάρτιος 1989 • τεύχος 53

Δημήτρης Παπαϊωάννου - Γουέην Χωλ: Χημικά όπλα. Μιχάλης Μοδινός - Γιώργος Ριτζούλης: Πράσινα κόμματα στον ευρωπαϊκό χώρο. Γιάννης Σχίζας: η αυτοκίνηση σε νέες περιπέτειες.